

Károli Gáspár Református Egyetem

Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

**A házasság felbontásának dogmatikája, jogi normái és
gyakorlata a 19. századi Erdélyben**

Adalékok az erdélyi református Házassági Főtörvényszék
történetéhez

PhD értekezés

Készítette: dr. Nagy Péter

Témavezető: Prof. Dr. Stipta István

Budapest

2020

Tartalom

1. BEVEZETÉS	4
1.1. A protestáns házassági bírászkodás historiográfiája.....	5
1.1.1. A nemzetközi szakirodalom tendenciái.....	5
1.1.2. A hazai szakirodalom	10
1.2. Levéltári források.....	23
1.3. A kutatás és feldolgozás módszere	25
2. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS TÖRTÉNETE	30
2.1. A református házassági törvénykezés 1790-ig	30
2.1.1. A közjogi keretek	30
2.1.2. Az erdélyi református házassági anyagi jog vázlata a 18. századig.....	34
2.1.3. A házassági bírászkodás processzusa a 18. századig	36
2.2. A református házassági bírászkodás szervezeti keretei 1790 és 1868 között.....	40
2.2.1. A magyarországi református házassági bírászkodás kérdése	40
2.2.2. Az erdélyi házassági bírászkodás közjogi és szervezeti keretei az egyházi reformig	44
2.2.3. A református házassági bírászkodás közjogi kereteinek változásai 1868-tól 1895-ig.....	49
2.2.4. Az erdélyi református házassági bírászkodás szervezetének átalakítása az 1860-as és 1870-es években.....	57
3. A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS FORRÁSAI.....	64
3.1. Az erdélyi református házassági jog forrásai.....	64
3.2. A jogforrások hierarchiája az egykorú egyházi jogtudomány tükrében	67
3.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében	68
3.3.1. Az erdélyi házassági jogra vonatkozó világi jogszabályok (ius ecclesiasticum externum)	69
3.3.2. Az erdélyi református egyházi jog kútfői, különös tekintettel a házassági jogra ius ecclesiasticum internum).....	71
4. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS ANYAGI JOG A 19. MÁSODIK FELÉBEN	82
4.1. A Geleji Kánonok	82
4.2. Bod Péter dogmatikai rendszere	83
4.2.1. A házasság megsemmisítésének okai.....	84
4.2.2. A házasság felbontása	90
4.3. Változások a 19. századi erdélyi református egyházjogban	97
4.4. Az 1893-as házassági bírászkodási összeírás	102
4.5. Statisztika a házasság felbontásáról	105

5. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYSZÉKEK ELJÁRÁSJOGA.....	110
5.1. A per kezdete	111
5.2. A perbeli képviselet	116
5.3. A per megszüntetése és felfüggesztése	118
5.4. A per menete	119
5.5. A bizonyítás	121
5.6. Az ítélet.....	127
5.7. A perköltség.....	133
5.8. A perújítás.....	137
5.9. A vegyes házassági válóperekben való eljárás	137
5.10. A „per viam instantiae” indított váló ügyekről.....	145
6. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYKEZÉS SZERVEZETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL	158
6.1. A házassági törvényszékek	158
6.1.1. A házassági törvényszékek szervezete	158
6.1.2. Az erdélyi református házassági bíraskodás rendhagyó szervezeti egységei ..	161
6.2. Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék.....	167
6.2.1. A kolozsvári református Házassági Főtörvényszék szervezetének egyházi jogi keretei	167
6.2.2. A Házassági Főtörvényszék tagjai, különös tekintettel a világi ülnökökre.....	168
6.2.3. A Házassági Főtörvényszék működése	172
6.2.4. A Főtörvényszék gyakorlata.....	175
6.2.5. A Házassági Főtörvényszék ítélezésen túli tevékenysége.....	179
7. ÖSSZEGZÉS	185
8. MELLÉKLETEK.....	190
9. FELHASZNÁLT IRODALOM.....	194
9.1. Levéltári anyagok	194
9.2. Nyomtatásban megjelent források	196
9.3. Törvények	199
9.4. További jogforrások.....	201
9.5. Felhasznált szakirodalom.....	203
10. SUMMARY.....	231

1. BEVEZETÉS¹

A magyar házassági jogunk fejlődével számos kutató foglalkozik. Monográfiák, disszertációk és szaktanulmányok jelzik az adott terület iránti tudományos érdeklődés intenzitását. Régebbi magánjogunk partikuláris jellege, a történelmünk jelen kérdéskörére is kiható viharai, a házassági joghoz kapcsolódó hatáskörök állam és egyház közötti megosztására vonatkozó térben és időben eltérő megoldások miatt azonban továbbra is számos megválaszolatlan kérdés maradt.

A 19. század utolsó harmadára kialakult házassági jogi rendszerről Sztéhlo Kornél úgy nyilatkozott, hogy Magyarország a „tíz-féle házassági jog hazája.”² A különböző felekezetek házassági és bontójogi rezsimjeinek értelmezése ezért a korabeli jogászok számára is komoly kihívást jelentett. A magyarországi jogtörténet-tudomány elsősorban a polgári házassági jogunk kodifikációjával és érvényesülésével foglalkozott, ugyanakkor a katolikus kánonjog és a szentszékek gyakorlatának története is számos kutatás témáját képezi.³

Az értekezés tárgya a házassági bíráskodás történetének egy szűkebb térsége, a protestáns házassági jog, különös tekintettel az erdélyi viszonyokra. A Királyhágón túli területek három nemzetre és négy vallásra alapuló rendje a házassági bíráskodás különleges rendszerét alakította ki. A kissé leegyszerűsítő megállapítás szerint minden ember a saját felekezetének joga szerint köthetett, vagy annak elismerése esetén bonthatott házasságot. Ez a rendszer a 16. századtól – az Ehepatent 1786-ban II. József által Erdélyben történő bevezetése és 1791-beni visszavonása közti időszakot leszámítva – egészen a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk hatályba lépéséig fennállt.

¹ A disszertáció hivatkozásaiban gyakran használt könyvészeti rövidítések: évf.: évfolyam; sz.: folyóirat szám; o.: oldal; p.: jegyzőkönyvi pont.

² SZTEHLO Kornél: *A magyar kir. Curia és a válóperek*. Jogtudományi Közlöny, 1883. 44. sz. 349–350. o.

³ Lásd: BALOGH Elemér: *Középkori bajor egyházi bíráskodás*. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 364 o.; BALOGH Elemér: *Egyházi bíráskodás a középkori Erdélyben*. Iustum Aequum Salutare, 2010. 6. évf. 1. sz. 57–64. o.; BALOGH Elemér: Adalékok a házasság fölbontásának középkori kánonjogi előzményeihez. In: GÖRÖG Márta–HEGEDŰS Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia: Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogászi pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017. 22–30. o.; HERGER Csabáné: *A növéltől az állami anyakönyvvezetőig: A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 278 o. TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850-1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2017. 217 o.

Az értekezésben e felekezeti rendszerre épülő házassági bíráskodás egyik elemét, az erdélyi református házassági bíráskodást vizsgálom, időkeretét tekintve: a házassági törvényszékek fennállása idején, 1868-tól 1895-ig.

Fontosnak tartom, hogy a kutatás és feldolgozás módszerének rögzítése előtt elsőként a felhasznált primer és szekunder források körét és rendszerét vegyem górcső alá.

Ezúton szeretném megköszönni a segítséget New York-i kutatóutam során nyújtott segítségéért, Rebecca Federman-nek, a bázeli kutatóutam során nyújtott segítségért Tréfás Dávidnak, valamint az erdélyi kutatóútjaim során nyújtott segítségért Ósz Elődnek és Tóth Leventének, valamint köszönetemet fejezem ki témavezetőmnek, Stipta Istvánnak.

1.1. A protestáns házassági bíráskodás historiográfiája

1.1.1. A nemzetközi szakirodalom tendenciái

A házassággal és annak történetével kapcsolatos nemzetközi szakirodalom átláthatatlan tömegéből egy-egy véletlenszerűen kiválasztott munka ismertetése aligha segíthet abban, hogy az értekezés tárgyát térben és időben el tudjam helyezni, illetve meg tudjam határozni a lehető legpontosabban azt a kérdést, amely jelen disszertáció vezérfonala, valamint rögzíteni tudjam annak minél teljesebb és szakszerűbb megválaszolásához szükséges módszert.

Ezért azt a módszert választottam, hogy a külföldi eredmények tekintetében az erdélyi házassági bíráskodásra hatást gyakorló protestáns területek monografikus szakirodalmát vizsgáltam meg. Ezek közül pedig azokat tárgyaltam részletesebben a historiográfiai elemzés részeként, amelyek egyrészt a módszertan, másrészt pedig a felhasznált eredmények terén a vonatkozó kortárs magyar jog- és társadalomtörténeti munkákra kimutatható hatást gyakoroltak.

A nyugati társadalmakban az 1960-as években kezdődő, majd a 70-es 80-as években kibontakozó társadalmi változások hatására a házasság intézménye és annak történelmi karaktere a társadalomtörténeti kutatások homlokterébe került. Glenda Riley először 1991-ben megjelent *Divorce. An American Tradition* című monográfiájában⁴ csak az Amerikai

⁴ RILEY, Glenda: *Divorce. An American Tradition*. London–Lincoln, University of Nebraska Press, 1997. 262 o. Az első kiadás: New York, Oxford University Press, 1991.

Egyesült Államok házassági, különösen bontójogával foglalkozó, e korszakban publikált számos tanulmány mellett több mint ötven monográfiát rögzített könyvének bibliográfiai részében.⁵ Ugyanebben az időszakban jelentek meg az angol házasságokat főként társadalomtörténeti módszerekkel feldolgozó, napjainkig irányadó monográfiái különösen John Gillis,⁶ Allen Horstmann⁷, Joanne Bailey⁸ és Lawrence Stone tollából.⁹

Számos amerikai egyetem kutatója foglalkozott a reformáció házassági bírászkodásra gyakorolt hatásával, különös tekintettel Európára. Viggo Norskov Olsen 1971-ben publikálta azt a munkáját, amelyben összegyűjtötte és elemezte a házasság felbontásáról szóló koraújkori katolikus, humanista, református szerzők és az angol reformátorok véleményeit.¹⁰

Thomas Max Safley 1984-ben megjelent *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study* című opusában¹¹ 1551 és 1600 közötti időszakot kutatva a katolikus Konstanz és Freiburg bírói fórumainak házassági jogi gyakorlatát és vetette össze a protestáns Bazel peranyagaival. A bontóokok mellett nagy hangsúlyt fektetett a statisztikai adatok feldolgozására és azok komparatív vizsgálatára. Robert Kingdon 1995-ben megjelent munkájában¹² Genf történetét vette górcső alá a genfi konzisztórium 1542 és 1564 közötti jegyzőkönyvei alapján. Öt tipikus ügyet kiválasztva mikrotörténeti módszerekkel mutatja be a reformáció hatását a házassági bírászkodásra.

Az ottawai Carleton University professzora, Roderick Phillips – akinek első, európai hírnevet meghozó munkája a roueni házassági perek francia forradalom alatti történetével foglalkozott¹³ – 1988-ban adta közre *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society* című 672 oldalas munkáját,¹⁴ amely a házassági bírászkodás történetével foglalkozó

⁵ RILEY i.m. 191–193. o.

⁶ GILLIS, John R.: *For Better, For Worse: British Marriages, 1600 to the Present*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1985. 417 o.

⁷ HORSTMANN, Allen: *Victorian divorce*. Palgrave Macmillan, 1985. 196 o.

⁸ BAILEY, Joanne: *Unquiet lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800*. New York, Cambridge University Press, 2003. 262 o.

⁹ STONE, Lawrence: *Road to divorce England 1530-1987*. Oxford, Oxford Univeristy Press, 1990. 528 o.

¹⁰ OLSEN, Viggo Norskov: *The New Testament Logia on Divorce. A Study of their Interpretation from Erasmus to Milton*. Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Band 10. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1971. 161 o. Az angol elméleti fejlődéssel foglalkozik: Rigó Balázs: *Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszméramlatok tükrében*. Jogtudományi Közlöny, 2017. 72. évf. 2. sz. 66–75. o.

¹¹ SAFLEY, Thomas Max: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study*. Sixteenth Century Essays and Studies, Volume 2. Kirksville, Missouri, Missouri State University, 1984. 210 o.

¹² KINGDON, Robert: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Harvard Historical Studies 118. Harvard University Press, 1995. 224 o.

¹³ PHILLIPS, Roderick: *Family Breakdown in Late-Eighteenth-Century France: Divorces in Rouen, 1792-1803*. Oxford, Clarendon Press, 1980.

¹⁴ PHILLIPS, Roderick: *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society*. Cambridge University Press; 1988. 672 o.

szakirodalom legátfogóbb, megkerülhetetlen összegzése. Rövidített változata 1991-ben jelent meg,¹⁵ amelynek magyar fordítását 2004-ben vehették kézbe a hazai olvasók.¹⁶ A munka kettős megközelítésben tárgyalja a megjelölt tárgykörünket, egyrészt a politikai gondolkodás, az ideológia és a teológiai álláspontok alakulását továbbá a bontótörvények fejlődésére tett hatását veszi górcső alá, másrészt a perek szereplőit, azok társadalmi összetételét és motivációját vizsgálja.¹⁷ Phillips foglalkozik a katolikus kánonjog legfontosabb vonatkozó intézményeivel illetve azok történetével, valamint hosszabban tárgyalja a vonatkozó fő protestáns szerzők álláspontjait, különös tekintettel a bontóokok terén tapasztalható eltérésekre. Tárgyalja mind az angol, mind pedig az amerikai szabályozást a 17–18. századra kiterjedően valamint a francia forradalom hatását is elemzi a francia házassági jogra vonatkozóan. Az eseménytörténeti, valamint jogtörténeti folyamatok kronologikus ábrázolásán túl nagy hangsúlyt fektet a társadalomtörténeti elemekre. Részletesen elemzi ugyanakkor a nyugat-európai államok, valamint az Amerikai Egyesült Államok változásait, reformjait 1815-től egészen az 1980-as évekig.

A német társadalom- és jogtörténetírásban az 1980-as években indult meg a jelentősebb, tendenciaszerű érdeklődés a házassági jog története iránt. Az osztrák szakirodalomban az erdélyi protestáns házassági jog önálló kutatási területként nem volt meghatározó.¹⁸ A legtöbb vonatkozó tanulmány egyrészt a jelentős hatást gyakorló osztrák jog történetével, valamint a kánonjoggal foglalkozott, vagy az úgynevezett „erdélyi”, „kolozsvári” vagy „magyarországi” válással kapcsolatban elemezték az erdélyi viszonyokat. Emiatt ezeket a munkákat a disszertáció vonatkozó fejezeteibe építettem be.

Az egyik első és módszertanilag meghatározó német munka Dirk Blasiusnak, az esseni egyetem jog-, alkotmány-, és társadalomtörténet tanárának *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive* című, 1987-ben megjelent műve.¹⁹ A kötet jelentősége nemcsak a hatalmas primer és szekunder forrásbázisra építő eredményekben, hanem az abban rögzített és megvalósított módszertani szemléletben rejlik. Blasius hangsúlyozta, hogy a házasságát és annak felbomlását nem lehet

¹⁵ PHILLIPS, Roderick: *Untying the knot: a short history of divorce*. Cambridge University Press, 1991. 261 o.

¹⁶ PHILLIPS, Roderick: *Amit az Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 342 o.

¹⁷ NAGY Sándor: *A válás mint történelmi tapasztalat. Roderick Phillips: Amit Isten összekötött. A válás rövid története*. Aetas, 2006. 1. sz. 227. o.

¹⁸ BRAUNEDER, Wilhelm–KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában*. (Frey Dóra–Horváth Edit ford.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 16. o.

¹⁹ BLASIUS, Dirk: *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 74. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. 281 o.

csupán jogi vagy társadalomtörténeti módszerekkel feldolgozni, arra kell törekedni, hogy ezeket a kérdéseket a saját komplexitásuknak megfelelően kell tudományos kutatás tárgyává tenni.²⁰ Elmélete rendkívül népszerűnek bizonyult és hatást gyakorolt a magyarországi kutatásokra is, amelyeket a következő fejezetben bővebben elemzek. Mértékadó munkájában dogmatikailag elemzi az Allgemeines Landrechts-et, valamint a górcső alá veszi a 19. századi házassági jogi reformokat, valamint az egyházak vonatkozó hatáskörének változásait. Foglalkozik a társadalomtörténeti „dimenzióval” is, azon túl a Bürgerliches Gesetzbuch születését és bontójogi rendszerét is elemzi. Kitekintést ad, mind a Weimari Köztársaság, mind pedig a Harmadik Birodalom házassági jogi szabályozására.

Sylvia Möhle Göttingen 1740-1840 közötti házassági jogi gyakorlatát dolgozta fel munkájában a Sozialgeschichte módszereivel²¹ elsősorban archív forrásokra alapozva. Egy évvel később jelentette meg Andreas Gestrich *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert* című munkáját, amelyben főként a társadalomtörténet módszereit hasznosítja, illetve összegzi az addig született vonatkozó szakirodalmat is,²² hangsúlyozva a téma interdiszciplináris művelésének fontosságát. Ugyancsak ehhez a módszertani iskolához kapcsolható Bettina Jakob *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute* című munkája²³ és Frank Roes *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive* című monográfiája,²⁴ illetve Alexandra Lutz²⁵ és Monika Wienfort²⁶ munkái.

A téma jogtörténeti módszerű feldolgozását adja Joachim Stolz *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung* című 1983-as disszertációjában.²⁷ Gabi Roßdeutscher *Privateautonomie im Scheidungsrecht* című

²⁰ BLASIUS i.m. 11–21. o.

²¹ MÖHLE, Sylvia: *Ehekonflikte und Sozialer Wandel, Göttingen 1740–1840*. Reihe Geschichte und Geschlechter, Band, 18. New York–Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1997. 256 o.

²² GESTRICH, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. Enzyklopädie deutsche Geschichte, 50. Band. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999. 162 o.

²³ JAKOB, Bettina: *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute*. Berlin, WDL, 2001. 170 o.

²⁴ ROES, Frank: *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive rechtsfortbildende Analyse ihrer Grundlagen unter dem Aspekt der Zeitgemässheit*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2005. 370 o.

²⁵ LUTZ, Alexandra: *Ehepaare vor Gericht Konflikte und Lebenswelten in der frühen Neuzeit*. Campus Verlag, 2006. 408 o.

²⁶ WIENFORT, Monika: *Verliebt, Verlobt, Verheiratet eine Geschichte der Ehe seit der Romantik*. C. H. Beck, 2014. 336 o.

²⁷ STOLZ, Joachim: *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung*. Inaugural–Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Rechte der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 1983. 293 o.

munkájában a házasság felbontásáról kötött megállapodások 18–20. századi német történetét dolgozta fel, amelyben kitér a közös jog, az Allgemeines Landrechts és a Bürgerliches Gesetzbuch vonatkozó rendelkezéseinek átfogó elemzésére is.²⁸

Ralf Frassek habilitációs munkájában – a wittenbergi konzisztórium által – a száz régióra gyakorolt hatást elemzi a házassági bíraskodás területén. A forrásközpontú monográfia a korszakot érintő szakirodalom legfontosabbjai közé tartozik.²⁹ Az utóbbi években látott napvilágot Wiebke Mund doktori disszertációja, amely a berlini Főtörvényszék gyakorlatának fényében vizsgálja a porosz házassági jogot az 1835 és 1879 közti időszakban.³⁰ A dolgozat a forrásközpontú jogtörténeti elemzés módszertani iskoláját követi. Az 1876 és 1911 közötti bontóperek felekezetek közötti komparatív módszerű elemzését adja Brigit Stalder – a berni egyetemen megvédett – „*Der Eehimmel begann schon früh sich zu trüben...*” *Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911* című,³¹ 2007-ben megjelent munkájában.

Fontosnak tartom, hogy a svájci szakirodalmat is érintsem, mivel Svájc jelentős hatást gyakorolt a magyarországi és erdélyi reformációra, köztük a házasságról való szemlélet fejlődésére is. Küngolt Kilchenmann 1946-ban adta közre munkáját, amelyben a zürichi házassági bíróság Zwingli-korabeli szervezetét mutatja be.³² A bevezetőben elsőként a szervezettel, ezt követően a processzussal, végül pedig az anyagi joggal foglalkozik. A munka döntő hányadában – a címnek megfelelően – a szervezettel foglalkozik nagy aprólékossággal, a vonatkozó levéltári források szisztematikus feldolgozása mellett. Kitér a bírák személyére, a megválasztás menetére, az összeférhetetlenség okaira, valamint a döntéshozatal menetére is, majd a szervezet munkáján, és a kifejtett gyakorlaton keresztül mutatja be a zürichi házassági bíraskodás rendszerét. Lukas Grünenfelder 2007-ben publikált

²⁸ ROBDEUTSCHER, Gabi: *Privateautonomie im Scheidungsrecht*. Rechtshistorische Reihe, 133. Frankfurt am Main, Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1995. 335 o.

²⁹ FRASSEK, Ralf: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit – Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums*. Jus Ecclesiasticum 78. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005. 367 o.

³⁰ MUND, Wiebke: *Das preußische Ehescheidungsrecht in der Judicatur des Berliner Obertribunals von 1835 bis 1879*. Schriften zur Preußischen Rechtsgeschichte, Band, 5. Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008. 193 o.

³¹ STALDER, Brigit: „*Der Eehimmel begann schon früh sich zu trüben...*” *Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911*. Geschichtswissenschaft, Band 12. Berlin, Frank und Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2007. 428 o.

³² KILCHENMANN, Küngolt: *Die Organisation des zürcherischen Ehegerichts zur Zeit Zwinglis*. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des schweizerischen Protestantismus. Band 1. Zürich, Zwingli Verlag, 1946. 232 o.

monográfiájában³³ a zürichi házassági bíraskodás kora-újkorai történetét dolgozta fel a jogtörténeti-normatív módszerrel.³⁴ Az öt nagy fejezetre bontható munka elsőként Kilchenmannhoz hasonlóan a szervezetet mutatja be, ezt követően foglalkozik az eljárásjoggal, illetve az anyagi joggal. A jogszabályi rendelkezéseken túl minden esetben külön alfejezetben mutatja be azok gyakorlatban való érvényesülését a fennmaradt levéltári emlékek alapján.

Annika Lillemor Lara Rabaa a házasság intézményének badeni történetét dolgozta fel jogtörténeti szemszögből, az 1810-es évektől kezdve. Munkájához azonban a társadalomtörténet eredményeit is felhasználta, illetve elemzi a bádai és a francia polgári jog tudományának eredményeit és az általuk gyakorolt hatást, valamint figyelmet szentel az írott jog és a joggyakorlat viszonyára, az egyes eltérésekre.³⁵

1.1.2. A hazai szakirodalom

Jelen fejezet célja, hogy retrospektív bibliográfiára alapuló módszertani-historiográfiai eszközökkel összegezze a református házassági jog történeti módszerű eredményeit – különös tekintettel az erdélyi viszonyokra vonatkozóan –, rámutatva az esetleges fehér foltokra és párhuzamos eredményekre.³⁶

A disszertáció keretében a vonatkozó tudományos diskurzust az 1850-es évektől kezdve vizsgálom.

Jogtörténészek és történészek mellett számos teológus és lelkész is jelentetett meg tanulmányt, vagy tett közzé a témába vágó, fontos forrást. A házassági jog felekezeti történetét illetően egyértelmű a katolikus kánonjogi szabályokat, azok történetét tárgyaló művek túlsúlya, ugyanakkor a 19. századi jogfejlődést görcső alá vevő világi bíraskodást elemző tanulmányok száma is jelentős. Ezeket a műveket akkor említem, amikor az a református házassági jog története szempontjából indokoltnak látszik.

³³ GRÜNENFELDER, Lukas: *Das Zürcher Ehegericht, Eheschliessung, Ehescheidung und Ehetrennung nach der erneuerten Satzung von 1698*. Schultheiss, 2007. 249 o.

³⁴ SEGESSER, Daniel Marc: „*Integrale Rechtsgeschichte*”: ein interdisziplinärer Einblick in die Forschung in der Schweiz. *Traverse: Zeitschrift für Geschichte*, 2013. Jg., 20., H. 1., 109. o.

³⁵ RABAA, Annika Lillemor Lara: *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2011. 434 o.

³⁶ NAGY Péter: *A református házassági jog történeti szakirodalma, különös tekintettel Erdélyre*. 2018. 1. évf. 1. sz. 174–186. o.

A református egyházi szerzők tollából több tudománytörténeti, értékelő munka és bibliográfia is napvilágot látott. Makkai Sándor az erdélyi református egyházi irodalmat az 1850-től 1925-ig terjedő időszakra vonatkozóan dolgozta fel,³⁷ míg Révész Imre emberfeletti szorgalommal összeállította a magyar református egyháztörténet általános könyvészetét 1960-ig.³⁸ Utóbbi ugyan befejezetlen maradt, a neves egyháztörténész azonban az utókor számára kijelölte a tovább vizsgálandó szakirodalmi, különösen periodikai kört. Az a tény, hogy a munka csupán a témához tartozó fontosabb jogi monográfiákat, különlenyomatokat, tanulmánykötet-részleteket tartalmazza, illetve, hogy a gyűjtés folytatására vonatkozó esetleges utak meghatározása során egyetlen jogi szakfolyóiratot sem jelölt meg, tovább erősíti a jelen munka szükségességét. A témaköröm feldolgozásakor nagy segítséget jelentettek Bárdi Nándor bibliográfiái³⁹ és Tóth Levente a 2002 és 2013 közötti református egyháztörténeti kutatásokat összegző tanulmánya.⁴⁰

1.1.2.1. A realiztikus történeti jogi iskola dogmatikai és rendszertani eredményei

A 19. század közepén a református egyházjog átfogó dogmatikai rendszerezése még váratott magára. A nagyszámú, sokszor jogforrásként kezelt munka többnyire egy-egy résztémát tárgyalt. Jó példa erre Kovács János műve, aki az atyafiság és a sógorság tilos fokozatait vette sorra a házasságban, miközben a témához tartozó irodalmat is összegyűjtötte 1567-től kezdődően.⁴¹

Az 1848-1849-es szabadságharcot követő időszak jogtudományának más területein is megfigyelhető tendenciája, miszerint a publikációs tevékenység csökkent, a

³⁷ MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 59 o.

³⁸ RÉVÉSZ Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvésze*. Bibliográfiái gyűjtemény. (silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf) 902 o.

³⁹ BÁRDI Nándor György: *Románia magyar történetírás 1920–1940 bibliográfiai gyűjtés*. https://www.academia.edu/8464205/Rom%C3%A1nia_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%ADr%C3%A1s_1920_1940_bibliogr%C3%A1fiai_gy%C5%B1jt%C3%A9s_%C3%96ssze%C3%A1ll%C3%ADtotta_B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor (Letöltés: 2019. május 5.); Bárdi Nándor, Bándi Melissa, Hunyadi Attila: *Magyar szakirodalom Románia – Erdély – romániai magyarság történetéről 1990–2000*. https://www.academia.edu/9069198/B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor_--_B%C3%A1ndi_Melissa_--_Hunyadi_Attila_Magyar_szakirodalom_Rom%C3%A1nia_Erd%C3%A9ly_rom%C3%A1niai_magyars%C3%A1g_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9r%C5%91l_1990_2000 (Letöltés: 2019. május 5.)

⁴⁰ TÓTH Levente: *Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2002–2013 között*. In: Péntek János–Salat Levente–Sziszaki Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. I. kötet, Kolozsvár, Ábel Kiadó, 2015. 201–221. o.

⁴¹ KOVÁCS János: *Az atyafiság és sógorság tilos fokozatai a házasságban*. Sárospatak, 1855. A mű tartalmazza az egyházjogi tárgyú munkák jegyzékét 1567-től.

jogforrásgyűjtemények, és a jogszabályok magyarázatára szorítózkodó munkák száma vált átmenetileg uralkodóvá, e területen is kimutatható.⁴² Ez az egy-egy forrás közzétételére vonatkozó publikációs szokás megfigyelhető egészen az 1880-as évek elejéig.⁴³

Makkai Sándor munkájában elszigetelt, a megvalósult egyházi unió miatt elhalt iskolának tekintette Dósa Elek és Kolosváry Sándor⁴⁴ egyházjogi munkáit.⁴⁵ A realisztikus történeti jogi iskola követői azonban – az egyházban végzett személyes munkájuk és szerepvállalásuk mellett – a házassági jogi dogmatika terén is számos maradandó eredményt értek el. Ők végezték el az erdélyi egyházjog történeti alapokra és forrásokra támaszkodó dogmatikai rendszerező munkáját,⁴⁶ amely ma is nélkülözhetetlen kelléke és előfeltétele a jogtörténet tudományos igényű kutatásának.

Dósa Elek a Magyar Tudományos Akadémia által is díjazott *Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana* című munkájának második, *Egyházi magánjogtan* című részében tárgyalja a helvét hitűek házassági jogát, melyet a többi releváns erdélyi felekezet jogával együtt az *Erdélyhoni jogtudomány* második kötetében, az *Erdélyhoni magyar magánjogtanban* is tárgyal. Az egyházi bíráskodásról az előbbi munka harmadik kötetében, az *Erdélyhoni magyar pertanban* értekeznek.

⁴² SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó törvények és legfelsőbb rendeletek. Közelebbről a tiszántúli egyházkerületben lévő helv. hitvallású evangelicus lelkipásztorok részére kiadva.* Debrecen, 1853.; SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó újabb törvények s legfelsőbb rendeletek, a tiszántúli helv. hitv. ev. lelkipásztorok részére összeszedve.* Debrecen, 1854.; BEÖTHY Zsigmond: *Az ev. házasságügyi új törvények gyakorlati magyarázata.* Pest, 1853.; *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyház új szervezete.* Kolozsvártt, Gámán J. örökösei Ny., 1871., BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények: történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel.* Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1876.; TÓTH Sámuel: *Egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás.* 1881. Debreczen, Nyomatott a város könyvnyomdájában. 12 o.; TÓTH Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban.* Debreczen, Város könyvny., 1882.

⁴³ SZABÓ Károly: *A kolozsvári egyház törvényszéke Apafi Mihály parancsával szemben kijelenti, hogy Sárosi Zsuzsannát Bojtos Mihály törvényes özvegyének, „míglen Istenével és a szent gyülekezettel annak útja s módja szerint meg nem békéllik” nem hajlandó elismerni 1674.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879. 9. évf., 476. o.; SZEREMLEI Samu: *Két okmány 1848-ból a református vallásra áttérések és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánági örvidéken.* Sárospataki Füzetek, 1866. 7–8. sz. 680–682. o.; RÉVÉSZ Imre, id.: *A tiszántúli generalis zsinat felelete Benkovics Ágoston váradi püspöknek, amidőn az a ref. egyházi zsinatok házasságügyi működését betiltani kezdette. 1700. jún. 27.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1876. 7. évf. 4. sz. 273. o.; *A fülöpszállási reform, egyház jegyzőkönyvéből. A Szent Presbiteriumtól kecskeméti conferentiában Anno 1718. szereztetett Ecclesiai rendelések a házasság körül, mellyek publicáltattak ezen fülöpszállási sz. Gyülekezetben is, Anno 1739. 11. Januarii.* Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1880. 23. évf. 29. sz. 937–938. o.

⁴⁴ Kolosváry Sándor nevét számos alakban használták: Kolosvári, Kolozsvári, Kolosváry, Kolozsváry. Az értekezésben egységesen a Kolosváry Sándor formát használom.

⁴⁵ MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig.* Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 17. o.

⁴⁶ NAGY Péter: *Erdélyi református egyházjog és a realisztikus történeti-jogi iskola.* Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz. 35. o.

Kolosváry Sándor a tanulmány témájához tartozó kisebb cikkek mellett⁴⁷ 1875-ben jelentette meg *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga* című összefoglaló művét, melyben Dósa módszertani szemléletét követve és mélyítve tárgyalja a református egyházjogot. Munkája 1877-ben újabb kiadást ért meg.⁴⁸ A mű végén kerültek kifejtésre a házasság általános kérdéseit követően: a mátkaság, az eljegyzés, a házasság kellékei és törvényi akadályai, a házassági jog hatása és megszűnése és a vonatkozó törvénykezési rend is.⁴⁹ Bozóky Alajos készített bírálatot Kolosváry művéről, melyben élesen támadta annak tudományos jellegét, ugyanakkor elismerte eredményeit is: „Áttérve már most a fentebbi műre, általában véve megjegyezzük, hogy azt czéljának megfelelőnek tartjuk. Négyszázhetvenkét nagy nyolczadrétű lapon egyes felekezetnek, pláne azon felekezet csak egyik egyházkerületének jogát, közüliink még nem fejtegette senki.”⁵⁰

A korszakban több tanulmányt is jelentetett meg Karol Kuzmány (Kuzmány Károly) szlovák evangélikus lelkész a Sárospataki Füzetek hasábjain. 1859-ben tette közzé az *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg* című munkáját,⁵¹ majd ezt követően 1860-ban publikálta Bécsben *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes* című művét.⁵²

Az erdélyi magánjog témáját tárgyalva nem hagyható ki Wenzel Gusztáv *A magyar és erdélyi magánjog rendszere* című kétkötetes műve,⁵³ amely azonban meglehetősen szűkszavúan szól a református házassági jogról, egy alcímbe sűrítve, bő egy oldalban foglalja össze az unitárius, evangélikus és református házassági anyagi jogot.⁵⁴ Részletesebben az osztrák, valamint a kánonjog vonatkozó szabályait tárgyalja. A komparatív módszerű munkájának döntő fontosságú eleme az volt, hogy az erdélyi és a

⁴⁷ KOLOSVÁRY Sándor: *Visszapillantás*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 2. sz. 81–83. o., 12. sz. 89–90. o., 13. sz. 97–98. o.; KOLOSVÁRY Sándor: *Történelmi apróságok a multból*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 7. sz. 52–54. o., 8. sz. 61–62. o., 9. sz. 71–72. o., 30. sz. 238–239. o.; KOLOSVÁRY Sándor: *Egyházkerületi törvénykezési jogunk kodifikációja*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. 7. évf. 213–215. o.

⁴⁸ KOLOSVÁRY Sándor: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga*. Kolozsvár, Stein, 1877. 484 o. 484, [1] o. (1877a)

⁴⁹ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 430–472. o.

⁵⁰ BOZÓKY Alajos: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga*. Irta Dr. Kolosvári Sándor, m. k. egyetemi jogtanár, erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, a kolozsvári egyházmegye házassági törvényszékének bírója. Kolozsvár 1875–1877. Jogtudományi közlöny, 1877. 12. évf. 1. sz. 3–5. o.

⁵¹ KUZMÁNY Károly: *Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálathoz*. Sárospataki Füzetek, 1859. 208–226. o.; KUZMÁNY Károly: *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg*. Sárospataki Füzetek, 1859. 297–315. o.

⁵² KUZMÁNY Károly: *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes*. Wien, 1860.

⁵³ WENZEL Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda, Kir. M Egyetemi Nyomda, 1863–1864.

⁵⁴ WENZEL (1864) i.m. 178–179. o.

magyar magánjog alapelveiben azonos, és a részletszabályokat illetően is nagyon szoros rokonságot mutat.⁵⁵ Kuzmány és Dósa munkái mellett a protestáns jog ismertetéséhez még felhasználta Fogarasi János Kövy Sándor munkája alapján készített *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei* című munkáját is.⁵⁶

1.1.2.2. Az 1880-as évek vitái

Az 1880-as évek egyházjogi szakirodalmának egyik legérdekesebb vitáját négy jogtudós párhozamos munkái jelentették. Kováts Gyula, Roszner Ervin, Timon Ákos⁵⁷ és Sztehlo Kornél számos vonatkozó témájú tanulmánya mellett, több monográfiát is megjelentettek, mely igen heves, néhol a szakmai kereteket elhagyó vitát eredményezett. Roszner, Timon és Kováts kánonjogi katedráért folytatott harcát Mikszáth Kálmán is megírta *Páris almája* című munkájában: „[...] amíg más katedrákra többnyire úgy nevezik ki a professzort, hogy Trefort végiggondolva az összes ismerősein, fölteszi találomra az egyikről, hogy beválik és azt nevezi ki, legtöbbször a tudatlanok közül választván a tudósokat, – addig az üresedési kilátással mosolygó kánonjogi katedra számára egyszerre három jeles fiatalember cseperedett fel a tudományos körök szeme láttára. Az egyik Timon Ákos, a másik Kováts Gyula, a harmadik Roszner Ervin. Egyforma derék ember valamennyi, egyformán emlegetett örököse a katedrának mind a három.

Ekkor fogja magát Timon Ákos, és ír egy vastag egyházjogi munkát.

Most már Timon Ákos lett a legerősebb pretendens.

Nosza nekiiramodik Kováts Gyula, és ő is ír egy nagy egyházjogi munkát.

No, most már elmaradt a szegény Roszner Ervin.

Csakhogy Roszner Ervin se rest. Íme ő is elkészítette a maga egyházjogi munkáját.

Hollá! Megint egyenlők a sanszok!

Timon Ákos a maga munkáját tartja a legjobbnak, a Rosznerét meglehetősennek, a Kovátsét gyengének. Roszner a magáét a legjobbnak, a Kovátsét meglehetősennek, a Timonét

⁵⁵ WENZEL (1864) i.m. 1–6. o. Ezt a nézőpontját fejtí ki: Wenzel Gusztáv: *Magyar- és Erdély törvényhozásának s jogrendszerének párhuzama. Werbőczy óta.* Magyar Academiai Értesítő, 1852. 12. évf. 2. sz.

⁵⁶ FOGARASI János: *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei.* Pest, Eggenberger József és Fia, 1845.

⁵⁷ TIMON Ákos: *A párbér /lecticale/ a katolikus egyházjogban jogtörténeti tanulmány.* Budapest, Pesti Könyv Ny. 1882. [1], 44

gyengének, Kováts ellenben a maga munkáját tartja a legjobbnak, de a többiről nem tart semmit.”⁵⁸

Kováts Gyula 1882-ben a Jogtudományi Közlöny hasábjain több részben tette közzé *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán* című munkáját,⁵⁹ melyet továbbfejlesztve 1883-ban tette közzé *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára* című monográfiáját,⁶⁰ mely részben magántanári vizsgájának is alapja volt. A vegyesházasság intézményének története mellett külön fejezetben foglalkozott a protestáns jogfejlődéssel is, melyben egyaránt kitért az erdélyi és Királyhágón inneni viszonyokra. Ugyanakkor csupán a legegyszerűbb pontokat rögzíti, fontosnak azonban Justus Henning Böhrer, valamint Benedict Carpzov egyházi jogi munkáinak magyarországi hatására vonatkozó, e fejezetben tett megállapításai.⁶¹

1885. március 9-én olvasták fel a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának ülésén Kováts Gyula újonnan megválasztott levelező tag székfoglaló előadását, melyben – a katolikus kánonjogtörténeti bevezetőt követően – Szilágyi Márton eljegyzésről szóló értekezését elemezte.⁶²

Ugyancsak 1885-ben jelent meg Sztehlo Kornél *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára* című monográfiája.⁶³ A szerző munkájában az

⁵⁸ MIKSZÁTH Kálmán: *Páris almája*. In: Mikszáth Kálmán összes művei 75. Cikkek és karcolatok 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 46–50. o. Lásd még: STIPTA István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015. 121–122. o.

⁵⁹ KOVÁTS Gyula: *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán*. Jogtudományi Közlöny, 1882. 17. évf. 18. sz. 137–139. o.; 19. sz. 147–150. o.; 20. sz. 154–156. o.; 21. sz. 162–164. o.; 23. sz. 177–179. o.; 24. sz. 186–187. o.; 25. sz. 194–196. o.; 27. sz. 213–214. o.; 28. sz. 219–220. o.; 29. sz. 227–229. o.; 31. sz. 242–243. o.; 32. sz. 252–253. o.

⁶⁰ KOVÁTS Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, Eggenberger-Féle Könyvker, 1883. 327 o. Ismertetések: LECTOR: Kováts Gyula: *Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, 1883. Magyar igazságügy, 1883. 20. évf. 3. sz. 265–272. o.; SIPÖCZ László: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint*. Irta Dr. Kováts Gyula. 1883 *A házassági törvényjavaslat a törvényhozás előtt*. Irta Dr. Kováts Gyula. 1884. Magyar igazságügy, 1884. 21. évf. 4. sz. 294–305. o.; BALLAGI Aladár: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Irta Kováts Gyula jogtudor, hitesügyvéd stb. Budapest, 1883. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. 328 o. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1883. 26. évf. 45. sz. 1455–1463. o.

⁶¹ KOVÁTS (1883) i.m. 221–235. o.

⁶² KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.

⁶³ STEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára*. Franklin, 1885. XV, 248 o.

egyensúlyra törekszik. Két külön részben ismerteti a válásra vonatkozó alaki és anyagi jogot. Jó arányérzékéről tanúskodik, hogy mind a magyarországi, mind az erdélyi vonatkozó jogi környezetet, a katolikus és protestáns megoldásokat – sokhelyütt rövid elemzésre áttérve – történeti kontextusban kívánja bemutatni.⁶⁴ Recenziót írt erről Kováts Gyula és Daempff Sándor is.⁶⁵

Kováts Gyula az említett polémia folyományaként Timon Ákos munkájának bírálatát, valamint a viszontválaszt kibővítve, az említett polémia folyományaként *A párbér jogi természete* cím alatt külön kötetben is megjelentette.⁶⁶

Roszner Ervin 1887-ben adta ki *Régi magyar házassági jog* című munkáját,⁶⁷ melyben egészen az őskori előzményekig ment vissza. A régi, főként a kánonjogi rendelkezéseket és hazai törvényeinket elemző munka számos helyen reflektál a „protestáns író”, Kováts megállapításaira. Több ismertetés és bírálat jelent meg munkájáról Pulszky Ágost, Vécsey Tamás, Károlyi Árpád tollából.⁶⁸ A leghevesebb vita Kováts Gyula recenziója nyomán támadt.⁶⁹

⁶⁴ Sztéhlo Kornél 1890-ban jelentette meg a második, átdolgozott és bővített kiadást. SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin, 1890. VIII, 304 o. Recenzió: REINER János: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra írta Sztéhlo Kornél. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-társulat 1890. (304 lap.)*. Jogtudományi Közlöny, 1890. 19. sz., 147–148. o.; SZTEHLO Kornél: *Válasz dr. Reiner János cikkére a házassági elválás jogáról írt munkám tárgyában*. Jogtudományi közlöny, 1890. 25. évf. 25. sz. 194–195. o.

⁶⁵ KOVÁTS Gyula: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, Franklin-társulat, 1885. Magyar igazságügy, 1885. 23. évf. 6. sz. 538–563. o. Ebből kisebb polémia alakult ki: SZTEHLO Kornél: *Válasz Dr Kovács Gyula kir. táblai pótbíró urnák A házassági elválás joga című munkám felett a Magyar Igazságügy f. évi juniusi füzetében közölt bírálatára*. Jogtudományi Közlöny. 1885. 27. sz. 211–212. o.; 28. sz. 218–220. o.; KOVÁTS Gyula: *Felelet Sztéhlo Kornél úrnak*. Magyar igazságügy, 1885. 24. évf. 2. sz. 120–124. o.; DAEMPF Sándor: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. - Gyakorlati használatra, az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben, különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára, írta Sztéhlo Kornél köz- és váltóügyvéd stb. - Budapest, Franklin-Társulat 1885. I-XV és I-248. l.* Jogtudományi közlöny, 1885. 20. évf. 15. sz. 117–118. o.; 16. sz. 123–126. o.; F-N A-R: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára. Irta: Sztéhlo Kornél*. Budapest. Franklin-társulat. Ügyvédek lapja, 1885. 2. évf. 55. sz. 9. o.

⁶⁶ KOVÁTS Gyula: *A párbér jogi természete*. Budapest, Pallas, 1886. 113 o.

⁶⁷ ROSZNER Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, Franklin Társulat, 1887. VII, 491, [1] o.

⁶⁸ PULSZKY Ágost: *Régi magyar házassági jog. Irta: Báró Roszner Ervin. Kiadja a Franklin-tár sídat. Budapest, 1887*. Budapesti Szemle, 1887. 52. évf., 130. sz. 148–153. o.; VÉCSEY Tamás: *Régi magyar házassági jog. Irta báró Roszner Ervin. Franklin-társulat. Budapest. 1887*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 40. sz. 314–316. o.; KÁROLYI Árpád: *Br. Roszner Ervin. Régi magyar házassági jog. Budapest. Franklin-társulat. 1887. - 492. o. Századok, 1887. 21. évf. 840–845. o.*

⁶⁹ KOVÁTS Gyula: *Felelet báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz. 390. o.; KOVÁTS Gyula: *Felelet br. Roszner Ervin: „Régi magyar házassági jog” c. munkájára*. Budapest, Pallas, 1887. 53. o.; ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz. 390. o.; 52. sz. 416–418. o.; 1888. 23. évf. 1. sz. 4–6. o.; 2. sz. 12–15. o.; 3. sz. 20–22. o. Különlenyomat: ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül*. Budapest, Franklin, 1888.; KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára*. Jogtudományi Közlöny, 1888. 23. évf. 3. sz. 22–24. o.; 4. sz. 31–33. o.; 5. sz. 41–43. o.; 6. sz. 53–

Fontos kiemelni, hogy e négy jeles szerző közül egyedül Sztéhlo Kornél foglalkozott az erdélyi protestáns házassági bíráskodással részletesen.

Révész Kálmán 1888-ban tett közzé egy rövid cikket a Protestáns egyházi és iskolai lapokban azzal a céllal, hogy összegezze a Kováts és Roszner könyvei körül kialakult vitát. Összefoglalta Pulszky Ágost véleményét, mely szerint a neves jogfilozófus úgy nyilatkozott, hogy mindenben Rosznernek van igaza. Révész elemzésében – különösen a tridenti zsinat eredményeiről kialakult vita érveinek számbavétele nyomán – katolikus és protestáns véleményt különböztet meg.⁷⁰

Sztéhlo Kornél és Konek Sándor között is kisebb polémia alakult ki – az előbbi evangélikus ügyvéd – bírói joggyakorlatra támaszkodó műve kapcsán.⁷¹ Sztéhlo ezen kívül számos cikket jelentetett meg az erdélyi házasságról, különösen az ágytól és asztaltól való elválasztásának református egyházjogbeli szabályairól.⁷²

Nagy Lajos a magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó világi és egyházi jogforrásokból készített kivonatot,⁷³ Szilágyi Sándor pedig Timon Ákos és Kováts Gyula párbérrel kapcsolatos vitájához hozzászólva tett közzé történeti forrást az erdélyi viszonyokról a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő hasábjain.⁷⁴

Pokoly József református teológus és egyháztörténész 1894-ben több részletben jelentette meg *A magyar protestáns házassági jog rövid története 1789-ig* című tanulmányát a Protestáns Szemlében.⁷⁵ Pokoly Kováts Gyula kijelentésére reagálva – miszerint a

54. o.; 7. sz. 61–64. o. Különlenyomatban: KOVÁTS Gyula: Báró Roszner Ervin válaszára. Budapest, Franklin, 1888. 45 o.

⁷⁰ RÉVÉSZ Kálmán: *Felelet Báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára. Irta Kováts Gyula, iogi tudor.... kir. Ítéltáblai bíró. Budapest. 1887.* Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1888. 31. évf. 5. sz. 145–149. o.

⁷¹ KONEK Sándor: *A házasságjog bírói gyakorlatához. A házasságjog bírói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasságjog szerint elégséges-e a kötelek felbontására az egyik házastól részéről fenforgó gyűlölet?* Jogtudományi Közlöny, 1877. 12. évf. 51. sz. 401–404. o.; SZTEHLO Kornél: *A házasságjog bírói gyakorlatához. Válasz Dr. Konek Sándor egyetemi jogtanár urnak ezen cím alatt a „Jogtud Közlöny” 1877. évi 51. számában közölt cikkére.* Jogtudományi közlöny, 1878. 13. évf. 1. sz. 1–2. o.

⁷² SZTEHLO Kornél: *Az ágy és asztaltól elválasztás jogi hatálya protestáns egyházjogi szempontból.* Jogtudományi Közlöny, 1872. 7. évf. 52. sz. 379–381. o.; SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságokról.* Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz. 4. o.; SZTEHLO Kornél: *Egyházi bíráskodás.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 47. sz. 372–373. o.; 49. sz. 390–391. o.

⁷³ NAGY Lajos: *Eskető lelkész. A magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó egyház-jogtani ismeretek s az eskető lelkész teendőit meghatározó országos törvények, kormányrendeletek s egyházi rendszabályok rövid kivonata.* Debrecen, 1883.

⁷⁴ SZILÁGYI Sándor: *A válóperek történetéhez.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1884. 6. évf. 11–12. sz. 541–544. o. A témához tartozó további kisebb hozzászólások, forrásközlések: INCZE József: *Az erdélyi házasságokról.* Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 14. sz. 6. o.; NAGY Lajos: *Egy száz éves császári rendelet.* Debreceni Protestáns Lap, 1886. 4. évf. 12. sz. 97–99. o.

⁷⁵ POKOLY József: *A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig.* Protestáns Szemle, 1894. 17–29. o.; 100–122. o.; 162–177 o.; 235–251 o.; 305–323. o.

Királyhágón inneni házassági bíraskodás nem volt jelentős⁷⁶ – azt próbálta bebizonyítani, hogy az anyaországi területen is volt önálló protestáns felekezeti házassági jog: „*Még mai napig is vita tárgyát képezi, hogy a Magyarország területén lakó összes protestánsoknak volt-e önálló, saját házassági joguk, házassági bíraskodásuk és ha volt: vajjon az állami főhatalom által elismertetett-e az, avagy nem? A mi Magyarországnak a Királyhágón túli részét illeti: ismeretes, hogy a reformáció kezdete óta, illetőleg Erdélynek a protestantismushoz való csatlakozásától fogva máig, jóformán csak 1786-1791-ig szünetelt a protestáns házassági jog és bíraskodás érvénye.*”⁷⁷

Az erdélyi református házassági jog vizsgálatához nélkülözhetetlen Pokoly József *Az erdélyi református egyház története* című öt kötetes magnum opusa, amely számos helyen vizsgálja az egyházi bíraskodás történetét.⁷⁸

Kovács Albert *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira* című munkájában a magyar protestáns egyházjogtanon túl kitér az egyetemes fejlődésre is, így a Dósa–Kolosváry-féle, csak a belső forrásokra és fejlődésre koncentráló módszer helyett a katolikus, valamint az egyetemes protestáns egyházi jogforrástan történetét is bővebben tárgyalja.⁷⁹

Csecsetka Sámuel evangélikus főiskolai tanár 1888 és 1892 között megjelent három kötetes opusának harmadik kötetében kétszáz oldalon rendszerezte a magyarországi evangélikusok házassági jogát.⁸⁰ Nem szorítkozott egyedül a hatályos jog bemutatására, hanem annak történetét is bemutatta, amely így a lutheránus felekezet a témát illető egyik legfontosabb jogi, jogtörténeti összefoglalása lett.

A századforduló környékén számos forrásközlés és kisebb elemzés látott napvilágot a vegyes házasság, a gyermek vallására vonatkozó magyarországi és erdélyi viszonyokról Révész Kálmán, Szádeczky Béla, és Rugonfalvi Kiss István tollából.⁸¹

⁷⁶ KOVÁCS (1883) i.m. 210. o.

⁷⁷ POKOLY (1894) i.m. 17. o.

⁷⁸ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, Franklin-társulat, 1904–1905.

⁷⁹ KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira*. Budapest, Magyarországi Protestánssegylet, 1878.

⁸⁰ CSECSETKA Sámuel: *Magyarországi evangélikus egyházjogtan*. 3. kötet. Pozsony, Wigand F. K. nyomdája, 1892. 677–877. o.

⁸¹ GERGELY Károly: *Félszázados emlékiratok a vegyes házasságról*. Szatmár, 1892.; MITROVICS Gyula: *A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi házassági joggal*. Steinfeld J., 1895. 104 o.; RÉVÉSZ Kálmán: *A gyermekek vallásáról*. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1894. 37. évf. 26. sz. 401–403. o.; SZÁDECZKY Béla: *A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon*. Kolozsvár, Ajtai Ny., 1899. [3], 55 o.; RÉVÉSZ Kálmán: *XVII-ik századi házassági perek az abajji ref. egyházmegye jegyzőkönyvében*. Történelmi Társulat, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900. 102–118. o.; RUGONFALVI KISS István: *Radvánszky György elfjegyzése b. Petrőczy Erzsébettel*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1903. 68 o.; Rugonfalvi Kiss István: *Radvánszky György házassági pöre /1724-25*. Budapest, Hornyánszky V. 1903. 111, 129 o.

A 17. századi erdélyi református házassági jog történetéhez Illyés Géza tett közzé érdekes részleteket *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére* címmel 1936-ban a Református Szemlében.⁸²

Az 1930–1940-es évek közepén a tudományos érdeklődés homlokterébe a vegyes házasság és a gyermek vallása került, melyről jelentős, a jogtörténeti előzményeket is számba vevő, elemző vita alakult ki.⁸³

Móra Mihály 1941-ben jelentette meg a házassági kereseti jog kánonjogi szabályairól szóló munkáját a Pázmány Péter Tudományegyetem egyházjogi és törvénykezési jogi szemináriumának közös kiadványaként,⁸⁴ melyre válaszul Szentpéteri Kun Béla – az elvégzett munka elismerése mellett – felhívta a figyelmet arra, hogy a református egyházi jog történeti vizsgálata szinte teljesen elhalt.⁸⁵

Degré Alajos 1941-ben, a Notter emlékkönyvben publikálta a magyarországi szentszékek protestáns köteléki perekkel kapcsolatos kutatásait.⁸⁶

1.1.2.3. Legújabb jogtörténeti és társadalomtörténeti eredmények

A szocializmus időszakának ideológiai meghatározottsága miatt az egyházjogi kutatások állami támogatottsága radikálisan lecsökkent. Rácz Lajos egy korai dolgozatát a polgári házasság intézményének magyarországi megvalósulásáról 1972-ben az ELTE jogtörténeti

⁸² ILLYÉS Géza: *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére*. Református Szemle, 1936. 29. évf. 261. o.

⁸³ GESZTELYI NAGY László: *Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés*. Protestáns Szemle, 1941. 325–331.; PÉTERY Aladár: *A vegyesházasság és a vallásközi béke*. Protestáns Szemle, 1932. 318–330. o.; POLNER Ödön: *A reverzális-ügy fejlődése*. Szeged, Ablak a Gy. könyvnyomda, 1937.; SOMOGYI István: *Megegyezések a gyermekek vallására*. Budapest, Studium, 1933. 63.; TAKÁTS Sándor: *Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai*. In: Hangok a múltból. Budapest, Athenaeum, 1930. 413, [1] o.; KOVÁCS Eduard (berencei): *A vegyesházasság kérdése a negyvenes években*. Magyar Salon, 4. köt. 82. o.; FEJÉR György: *Válasz Könyves Tóth Mihály vádolásaihoz a vegyes házasságok ügyében*. Religio és Nevelés 1842. 1.; POLNER Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Budapest, Magyar Protestáns Irod. Társ. 1933. 23.; SZTEHLO Zoltán: *A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon*. In: Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdájában, 1930. 461–505. o.

⁸⁴ MÓRA Mihály: *Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint jogtörténeti és jogdogmatikai adalék a C. I. C. 1971. kánonjához*. Budapest, Szt. István Társ., 1941. X, [2], 260 o.

⁸⁵ SZENTPÉTERI KUN Béla: *Elhanyagoljuk a protestáns egyházjogot?* Református Élet, 1942. 9. évf. 23. sz. 7. o.

⁸⁶ DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. In: Notter Antal emlékkönyv dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest Szt. István-Társulat. 1941. 159–171. o. Különlenyomatban: DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. Budapest Stephaneum Ny. 1941. [1], 14 o.

tanszéke adta ki, melyben a szerző röviden kitért a vonatkozó református és erdélyi előzményekre is.⁸⁷

Degré Alajos több mint tíz évvel később jelentette meg hasonló, a 19. századi eredményeket bemutató, szakirodalomra támaszkodó rövid tanulmányát.⁸⁸

A jogtörténet-tudomány művelői tollából származó, a református házassági jog történetére vonatkozó újabb eredmények egy kivétellel nem jelentek meg. Herger Csabáné magyar házassági köteléki jogról és az európai modellekről szóló monográfiájában röviden foglalkozik a protestáns állásponttal, valamint a hazai felekezeti rendszer lehangsúlyosabb vonásainak bemutatásával.⁸⁹ Ruszoly József is foglalkozik ezzel a témával – részben a protestáns hatást és elveket is rögzítve – oktatási célú kézikönyvében.⁹⁰

E magánjogtörténeti tematika a 90-es évek közepén tért vissza a tudományos diskurzusba. A református házasság és annak felbontására vonatkozó kutatások gyarapodása a társadalomtörténet területén kezdődött. Módszertani alapvetése a német társadalomtörténeti gondolkodás (főként Blasius munkája nyomán, amely népszerű a hazai kutatók körében) magyarországi hatása révén az, hogy a társadalomtörténetet és jogtörténetet közelíteni kell egymáshoz.⁹¹ Ennek magyarországi interpretációja szerint a jogtörténet jobbára csak a történeti jogforrások keletkezéstörténetével és azok dogmatikai elemzésével foglalkozik, azonban a hétköznapi joggyakorlatra, illetve arra, hogy „ezek a struktúrák” hogyan szabályozták a társadalmi interakciókat, nem fordítottak figyelmet. A „társadalomtörténeti fordulatot” követően, miután a jog és a vonatkozó jogforrások (végrendeletek, periratok) kutatása a jogtörténészek kizárólagos terrénumából kikerült, a társadalomtörténészek e tárgyú kutatásai előtt is megnyílt a lehetőség.⁹² A jogtörténészi és történészi eredmények kölcsönös felhasználásának csökkenése azt eredményezte, hogy – dogmatikai és releváns jogintézmény-történeti változások ismerete nélkül – a vonatkozó új eredmények sok esetben a felbontás és érvénytelenség okait és joghatásait sem különböztetik meg.

⁸⁷ RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972. 121 o.

⁸⁸ DEGRÉ Alajos: *A polgári házasság kialakulása Magyarországon*. Jogtudományi Közöny, 1983. 1. sz. 36–42. o.

⁸⁹ HERGER (2006) i.m. 60–66. o., 147–154. o.

⁹⁰ RUSZOLY József: *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, Iurisperitus Kiadó, 2018.144–151. o.

⁹¹ BLASIUS (1987) 11–20. o.

⁹² MÁTAY Mónika: *Törvényeségi játszmák: válás Debrecenben 1793-1848*. Debrecen, 2006. 7. o.

Nagy Sándor számos tanulmányt írt,⁹³ és e témájú doktori disszertációját⁹⁴ 2018-ban jelentette meg.⁹⁵

A magyarországi református viszonyok újbóli tárgyalása Nagy Varga Vera⁹⁶ és Kocsis Gyula nevéhez fűződik.⁹⁷ Mátay Mónika a debreceni válóperek vizsgálatát végezte el, melynek eredményeit doktori disszertációjában tette közzé.⁹⁸ Vonatkozó tematikában publikált még Martók István és Fazekas Csaba is, az utóbbi a Tiszáninneri Református Egyházkerület vegyes házasságokkal kapcsolatos állásfoglalásait vette górcső alá.⁹⁹ Örsi Júlianna pedig a túrkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vizsgálatát végezte el, melyet a Confessio hasábjain publikált *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése* címmel.¹⁰⁰

Kiss Réka a Küküllői egyházmegye jegyzőkönyveire és egyéb irataira alapján vizsgálta a házasság megkötésének és felbontásának gyakorlatát, különös tekintettel a 17. század viszonyaira.¹⁰¹ Kolumbán Zsuzsanna számos tanulmányt tett közzé az erdélyi

⁹³ NAGY Sándor: *Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez, 1869-1895. A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai.* Jogtörténeti Szemle, 2005. 4. sz. 10–15. o.; NAGY Sándor: *Osztrák válások Erdélyben, 1868-1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”.* Fons, 2007. 3. sz. 359–428. o.; NAGY Sándor: *Elváltak” és „válások”. Családi állapot és jogintézmény a XIX. század második felében. Budapest (Pest-Buda) példája.* Korall, 2007. december, 142–157. o.; NAGY Sándor: *Piszkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében, 1882–1893.* Korall, 2008. június. 100–131. o.; NAGY Sándor: *Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében.* In: Horváth J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 115–134. o.; NAGY Sándor: *Budapesti válások – Kolozsváron, 1869-1895. A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata.* Fons, 2010. 2. sz. 165–213 o.

⁹⁴ NAGY Sándor: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században.* Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012. 2017 o.

⁹⁵ NAGY Sándor: *„Engesztelhetetlen gyűlölet” Válás Budapesten (1850–1914).* Budapest, Budapest Fővárosi Levéltára, 2018.

⁹⁶ NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810).* Studia Comitatusia: Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, 1987. 18. évf. 99–122. o.; NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810).* In: KOCSIS Gyula (szerk.): Emlékeztető könyv régi ceglédiekről: Válogatás Kocsis Gyula-Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból. Cegléd, Magánkiadás, 2012. 103–122. o.

⁹⁷ KOCSIS Gyula–NAGY VARGA Vera: *A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján.* In: NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. Veszprém, MTA VEAB, 1989. 215–224. o.; KOCSIS Gyula – NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere (18-19. század).* Ceglédi Füzetek, 1993. 28. évf. 77–91. o.

⁹⁸ MÁTAY Mónika: *Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái.* In: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Budapest, 2000. 244–274. o.; MÁTAY (2006) i.m. 252 o.

⁹⁹ FAZEKAS Csaba: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844.* Sárospataki Füzetek, 2001. Ú. F. 5. évf. 1. sz. 73–102. o.

¹⁰⁰ ÖRSI Julianna: *A túrkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vonatkozásai.* In: ÖRSI Julianna (szerk.): Túrkeve földje és népe III. kötet 8. Túrkeve, 2000. 113–158. o.; ÖRSI Julianna: *A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői.* Ethnographia, 2015. 126. évf. 3. sz. 351–372. o.; ÖRSI Julianna: *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése.* Confessio, 2017, 41. évf. 3. sz. 1–10. o.

¹⁰¹ KISS Réka: *„Házastárs nélkül szülőköldvén”. Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében.* In: VARGYAS Gábor – HOPPÁL Mihály – BERTA Péter (szerk.): Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22. Budapest, Akadémiai

református házassági jog 19. századi történetéről. Főként a válás intézményének társadalomtörténeti, történeti demográfiai analizisét végezte el az Udvarhelyi egyházmegye és házassági törvényszék levéltári emlékeinek széleskörű felhasználására alapozva.¹⁰² Márton Tünde Mária pedig tanulmányaiban a Széki egyházmegye parciális zsinatainak 17. századi jegyzőkönyvei alapján kutatta az erdélyi református házassági jog történetét.¹⁰³

Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente fáradhatatlan munkája eredményeképpen tették közzé először a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzéseit 2007-ben.¹⁰⁴ A következő évben pedig a Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzéseit jelentették meg Kolozsváron, melyek megkerülhetetlen forrásai az erdélyi református házassági jog történetének.¹⁰⁵ Fegyveresi Zsolt ugyanebben az évben pedig a Küküllői egyházmegye joggyakorlatát elemezte tanulmányában.¹⁰⁶

Sipos Gábor 2002-ben tette közzé a református eljegyzésekre, házasságokra és válásokra vonatkozó, az erdélyi traktusok jegyzőkönyveire alapozott kutatásának

Kiadó, 2005. 303–345. o.; KISS Réka: *Matrimonialis causák a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében.* In: KÓSA László–KISS Réka (szerk.) *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma.* Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1999. 41–59. o.; KISS Réka: *Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy 17. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére.* In: BORSOS Balázs–SZARVAS Zsuzsanna–VARGYAS Gábor (szerk.) *Fehéren, feketén I-II.: Varsánytól Rititiiig: tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004. 293–309. o.

¹⁰² KOLUMBÁN Zsuzsanna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században.* In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2009. 447–465. o.; KOLUMBÁN Zsuzsanna: *Házasságra erőltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán.* In: Csíki Székely Múzeum Évkönyve VII. Csíki Székely Múzeum – Pro Print, Csíkszereda, 2011. 263–276. o.; KOLUMBÁN Zsuzsanna: *Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében.* In: ÓRSI Julianna (szerk.): *Középpontban a család II. Túrkeve – Szolnok,* 2012. 69–82. o.; KOLUMBÁN Zsuzsanna: *Divorce in Odorhei County, during the 19th Century.* In: SAVANELI, Bidzina – NOSIKE, Austin O. – ALCOTT, Chriss – PACUKAJ, Sokol (ed.): *Book of Proceedings. 3rd International Conference on Human and Social Sciences.* Rome, MCSER Publishing, 2013. 192–199. o.

¹⁰³ MÁRTON Tünde Mária: *Az egyház normáin túl. El nem fogadott válókok a Széki egyházmegye parciális zsinatainak jegyzőkönyvében.* In: EGYED Emese–PATKÓ László–WEISZ Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2013. 280–288. o.; MÁRTON Tünde Mária: *Divorce in the Szék district during the mid-seventeenth century.* *Colloquia. Journal of Central European History,* 2009. Vol. 14.

¹⁰⁴ BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztófalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2007. 295 o.

¹⁰⁵ BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638-1720.* Kolozsvár, 2008.

¹⁰⁶ FEGYVERESI Zsolt: *Házassági ügyek a XVIII. század végén a Küküllői egyházmegyében a parciális zsinati jegyzőkönyvek tükrében.* *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvania,* 2007, 52. évf. 1–2. sz. 78–94. o.

eredményeit.¹⁰⁷ Több tanulmány jelent meg a vegyes házasságok erdélyi történetéről,¹⁰⁸ illetve számos forrásismertetés került publikálásra.¹⁰⁹ Ugyancsak 2002-ben jelent meg Kolumbán Vilmos József *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében, 17-18. század* című műve,¹¹⁰ amelyben bemutatja a korabeli református házassági törvénykezés alapvető anyagi és eljárási szabályait.

Összegezve az utóbbi évtizedek erdélyi református házassági bíraskodással kapcsolatos eredményeit, kijelenthető, hogy a 16–18. századi kutatások a dominánsak, a 19. századi, különösen annak második felére eső folyamatokkal csupán három szerző foglalkozott, a kutatások módszerei pedig kizárólag egyház- és társadalomtörténetiek voltak.

1.2. Levéltári források

Az értekezésemben felhasznált levéltári források többsége a kolozsvári Erdélyi Református Egyház Levéltárából származik. Az archívumban őrzött hatalmas iratanyagból feldolgoztam az Erdélyi Református Egyházkerület (Állandó) Igazgatótanácsának levéltárában található házassági bíraskodás szempontjából releváns ügyiratait,¹¹¹ ezen kívül a zsinati és közgyűlési jegyzőkönyveket, amelyeknek 1872–1899 közötti anyaga nyomtatásban is megjelent.¹¹² Utóbbiakat minden esetben összevettem az eredeti példányokkal.¹¹³

¹⁰⁷ SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.) *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, Universitas, 2002. 105–122. o.

¹⁰⁸ LUKÁCS Olga: *A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica, 2007. 52. évf. 1. sz. 44–58. o.; ZAMFIR Korinna: *A katolikus-református vegyes házasság kérdése Erdélyben a 20. században*. In: MARTON József–BODÓ Márta (szerk.): *Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történelméről*. Budapest; Kolozsvár, Szent István Társulat, 2009. 235–252. o.

¹⁰⁹ NAGY Dóra: *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*. Történeti tanulmányok, 21. évf. 2013. 187–208. o.; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő: *A Sepsi Református Egyházmegye válási jegyzőkönyvei*. In: BÁRTH Dániel – LACKÓ János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárh János tiszteletére*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2004. 355–378. o.

¹¹⁰ KOLUMBÁN Vilmos József: *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002. 110–125. o.

¹¹¹ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: EREL), A1–20 Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, A2 Ügyiratok (a továbbiakban: A2)

¹¹² Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek
<http://documente.bcuccluj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/>

¹¹³ Hiányzó évek: 1873, 1875, 1876, 1877, 1893, 1895.

A püspöki levéltár iratanyaga között kaptak helyet a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei, amelyek teljes egészében fennmaradtak, vizsgálhatóvá téve ezzel a korabeli törvénykezési fórum működését.¹¹⁴

A disszertáció témája szempontjából rendkívül fontos forráscsoportot jelentett volna az 1849 előtti püspöki levéltár. A szabadságharc idején azonban Antal János püspök a román szabadsapatok által fenyegetett Enyedről 1848 novemberében a püspöki levéltárat hátrahagyva Marosvásárhelyre menekült. Az iratanyag 1849. január 3-án, a város elpusztításakor megsemmisült, így a zsinatok munkájából csupán a Főkonzisztóriumhoz átküldött jegyzőkönyv-másodpéldányok maradtak fenn.¹¹⁵

Az egyházmegyei levéltárak anyaga, így a házassági törvényszékek jegyzőkönyvei és a peres iratok jelentős része épségben megmaradt, amelynek legnagyobb hányadát az Erdélyi Református Egyház Levéltára őrzi. Értekezésemben ezek közül a Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) egyházmegye jegyzőkönyveire, illetve mutatóira,¹¹⁶ a Dési egyházmegye

¹¹⁴ EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei, D. Jegyzőkönyvek. Házassági főtörvényszék jegyzőkönyvei 1866–1895. (a továbbiakban: A21. D.): Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvártt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi evang. ref. egyházkerület 1876-ik évben tartott rendes házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve. 1878. october 8.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszéki rendes ülésének jegyzőkönyve. 1878.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 1879. mart. 7 maj. 6. sept 29. dec 20.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879 november 4–7.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1880. május 24–27.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1881. június 16. 17. és 18.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 ésén tartott üléseiről.; Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; Házassági főtörvényszék 1884.; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.

¹¹⁵ SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Aetas, 1993. 3. sz. 190. o.; DÁNÉ Veronka–SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002. 34–45. o.

¹¹⁶ EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B1 Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban: B1.): Házassági törvényszék (1792)–1895 jegyzőkönyvek; I/10. Kolozs-Kalotai egyházmegye ítéletes jegyzőkönyve. 1864-1884.; I/9. Kolozs-Kalotai ev. Reform. Egyházi Kerület belső belső igazgatóságát illető tárgyainak Jegyzőkönyve 1861-től [1871-ig].; I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott és főtörvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve. 1889–1895.; Házassági ügyek tárgyalási jegyzőkönyve. 1889–1895.; A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvény-széki levéltárában lévő periratok betűsoros mutatója. Készítette 1875. Mihálcz Elek valkói ref. pap.; A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvényszéki levéltárának jegyzőkönyve. 1875. Magyarvalkó Mihálcz Elek m. valkói ev.ref. pap, Tract: székbíró; Válóperekéből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve.

jegyzőkönyveire, illetve peres iratanyagaira,¹¹⁷ a Széki egyházmegye,¹¹⁸ valamint a kolozsvári mint különleges jogállású, házassági törvényszékekkel rendelkező egyházközség vonatkozó jegyzőkönyveire támaszkodtam.¹¹⁹

A polgári és az egyházi ítélkező fórumok közötti, problémamentesnek aligha mondható viszony szempontjából, valamint a vonatkozó szabályok megalkotása feletti viták, és a vegyes házassági ügyekkel kapcsolatos vallás- és közoktatásügyi minisztériumi iratok kulcsfontosságúak lettek volna, azonban az 1956-os Országos Levéltárat ért tűzvészben az egyházi ügyekre vonatkozó 1857 csomó és 223 kötet terjedelmű anyag elpusztult.¹²⁰

1.3. A kutatás és feldolgozás módszere

A disszertációban – figyelembe véve a szakirodalmi eredményeket és a felhasznált módszereket – arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként működött a 19. század második felében az erdélyi református házassági bírászkodás.

Az első módszertani alapelveként fontosnak tartom rögzíteni, hogy a kutatásom tárgya az erdélyi református ítélkezés volt, ezért csupán annyiban foglalkozom a Királyhágón inneni folyamatok ismertetésével, amennyiben azok segítséget nyújtanak abban, hogy az attól eltérő erdélyi sajátosságokat be tudjam mutatni. Mind a közjogi, mind pedig az egyházi uniót követően megmaradtak Erdély jogéletének sajátosságos keretei, amelyek azonban a polgári jogrendszer kiépítésénél számos vitát okoztak. Ezért a két eltérő fejlődési utat Erdély szemszögéből, komparatív módon mutatom be. Másrészt rögzítem, hogy a kutatás az Erdélyi Református Egyház, később az Erdélyi Református Egyházkerület területére korlátozódik.¹²¹

¹¹⁷ EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B7. A Dési Egyházmegye Levéltára, 1681–1964. (a továbbiakban: B7.) Házassági törvényszék jegyzőkönyvei: 1769–1773., Váloperek jegyzőkönyve, 1814–1842., Házassági törvényszék Jegyzőkönyve. 1869. 9-ik november – [1895-ig], Házassági törvényszék iratai: R/1–266.

¹¹⁸ EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B2 Széki Egyházmegye Levéltára, 1625–1944. Házassági törvényszéki jegyzőkönyvek, 1884–1894.

¹¹⁹ EREL, C részleg: Egyházközségek és helyi intézmények levéltárai, C1–2. Kolozsvári Egyházközség levéltára (1486–1945), C1. Írott könyvek (a továbbiakban: C1), I. B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partiális synodusai és Közgyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1854 októb. 11-én kezdve.; I. B. 107. A kolozsvári ev. ref. egyházmegye közgyűléseinek és házassági törvényszékeinek gyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1873-ik évtől kezdve.

¹²⁰ BÉLAY Vilmos: *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár (1867) 1916–1945 (1949): Repertórium.* Budapest, 1963. (kézirat) 4. o.

¹²¹ Ehhez lásd: SZÁSZ Domokos: *Az Erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe.* Kolozsvár, Stein János. Ny. Az ev. ref. főtanoda könyvkiadója, 1877.

Ez utóbbi elv részben át is töri Erdély 19. századi földrajzi határait, mivel házassági bíraskodás a romániai missziós gyülekezetben is folyt.

A társadalomtörténeti munkák a legtöbb esetben az anyagi jog peres iratokra alapuló bemutatására, valamint a perben részt vevő felekre és társadalmi helyzetükre helyezték a hangsúlyt. Nem vizsgálták azonban azt, hogy a tényleges joggyakorlat és az írott jog milyen kapcsolatban állt egymással, illetve a dualizmus idején megvalósuló nagyléptékű jogfejlődés ezt a viszonyt hogyan alakította. Különösen fontosnak tartom e kérdés elemzését, mivel a jogalkotói faktorok között nemcsak a társadalmi folyamatok lehetnek az egyedüli jelentős döntési szempontok. A 19. századi házassági jog alakulására jelentős hatást gyakoroltak a teológiai–ideológiai aspektusok és egyházi autonómia megőrzésére való törekvés is. A tekintélyes mennyiségű primer forrás és a korabeli adatgyűjtések lehetővé teszik, hogy az egyes jogintézmények gyakorlatban való megvalósulását statisztikai módszerekkel vizsgáljam, valamint ezek eredményeképpen az egyes egyházmegyék közötti eltéréseket összehasonlítsam.

A protestáns házassági bíraskodás történetével foglalkozó tanulmányok jelentős része a szervezeti, az eljárási és az anyagi jogi kérdéseket vegyesen tárgyalja, olykor átláthatatlanul ábrázolva ezzel az egyébként is bonyolult korabeli jogi rendszert. A processzus és az anyagi jog szétválasztása az értekezés fontos vezérfonala.

Elsőként a Királyhágón túli házassági törvénykezés történetét mutatom be. Ehhez főként a legújabb tudományos kutatások eredményeit használtam fel. Az előzmények eseménytörténeti központú rögzítése, valamint ezen belül az állam és az egyház közötti viszony, a vonatkozó jogforrások, és a kibontakozó anyagi és eljárási jog vizsgálata fontos alapot jelent ahhoz, hogy a tárgyidőszakot jelentő 19. század második felére kialakult erdélyi református házassági jogot átfogóan elemezni tudjam, egyszersmind ábrázoljam az egyes eljárásjogi, illetve anyagi jogi eltéréseket is. Az előtörténet vizsgálata különösen fontos, mivel a házassági jog egyes elemei, alapelvei időben eltérően alakultak ki. Elsőként az anyagi jog, ezt követően az eljárásjog, végül pedig a dolgozat szűkebben vett tárgyidőszakában fennálló (bíráskodási) szervezet formálódott. Az 1860–1870-es években megvalósított egyházszervezeti reform nem befolyásolta jelentős mértékben az erdélyi református házassági bíraskodás rendszerét és jogorvoslati rendjét, ezért a dolgozatban az anyagi jogot, az eljárási jogot és a szervezeti jogot kialakulásuk sorrendje szerint tárgyalom, az előtörténetben pedig főként a 19. századi reformok megvalósulását és legfőbb jellemzőit mutatom be.

Az erdélyi házassági jog jogforrásainak a 19. század második felében uralkodó rendszere egyrészt a református hitelvekben, másrészt az erdélyi jog történetében és a törékeny autonómia megőrzéséért folytatott küzdelmekben gyökerezik. Különösen fontosnak tartom a vizsgált korszak jogforrásainak rendszerezését és elemzését. Az egyes törvények, vagy az egyházon belüli normák közötti ellentétek, illetve hatásuk csak így mutathatók ki teljes bizonyossággal. A pontos elhatárolás ahhoz is hozzájárulhat, hogy az egyes normaalkotó szervek közti viszonyrendszer alakulását is vizsgálatom tárgyává tudjam tenni.

Ezt követően elemzem az anyagi jog egyes kérdéseit. A dogmatikai elemző módszerre épülő alfejezetben az ítéletekben hivatkozott források házasság megsemmisítési és felbontási okaira, az azokban bekövetkezett változásokra és a joggyakorlathoz fűződő viszonyára helyezem a hangsúlyt. Kiemelkedő jelentősége miatt részletesen elemzem Bod Péter *Házassági törvény rajz*¹²² című munkáját, az 1882-ben megalkotott Házassági Főtörvényszéki utasítást, Dósa Elek, valamint Kolosváry Sándor vonatkozó egyházjogi munkáit, ugyanakkor a joggyakorlathoz is hozok példákat. Ezt követően az egyes felbontási és semmisség bírói megállapítására vonatkozó okok gyakorlati érvényesülését történeti statisztikai módszerekkel vizsgálom.

Ezt követően tárgyalom a házassági törvényszékek előtti peres eljárást, aminek alapja egyrészt az 1882-es Utasítás tekintetében a normatív leíró módszer, másrészt pedig a joggyakorlattal való egybevetés, amelyek által az írott jog gyakorlati megvalósulását is górcső alá tudom venni. A normatív leíró módszer alkalmazását indokolja az, hogy az Utasítás rendkívül kevés példányban maradt fenn, Magyarországon pedig egyetlen példánya sem ismert. Eljárásjogi rendelkezéseivel kapcsolatban Sztéhlo Kornél meglehetősen felületes és egyoldalú ismertetése óta az utóbbi évtizedben foglalkoztak újra a témával az erdélyi néprajz- és társadalomtörténet művelői közül: Kolumbán Zsuzsánna és Szöcsné Gazdag Enikő, a választott módszerük azonban nem tette lehetővé az eljárásjog beható elemzését. A vegyes házasságok esetében alkalmazott eltérő rendelkezésekkel, illetve a házassági rezsimek közti eltérésekből fakadó jogvitákkal és az előidézett társadalmi jelenségekkel külön fejezetben foglalkozom. Mindkét alfejezetnél, különösen a második, a magyar szakirodalomban kuriózumnak számító „válási migrációval” foglalkozó részben nem a teljes témakör tárgyalása, hanem az erdélyi református házassági bíráskodás 19.

¹²² Bod Péter jeles munkáját Benkő László 1836-os eredeti fordításának megfelelő formában írom: *Házassági törvény rajz*.

század második felében lévő gyakorlatának és kapcsolódó szemléletének vizsgálata volt a célom.

Az utolsó fejezetben az erdélyi református házassági törvénykezés szervezeti kereteit mutatom be az 1870-es évek egyházszervezeti reformját követő időszakot illetően, különös tekintettel a Házassági Főtörvényszékre. E fórum szerepe és tevékenysége volt az értekezésem egyik központi kérdése és – a szerkezet kialakítására is hatást gyakorló – rendező elve. Ugyanakkor a Főtörvényszék szervezetével, tevékenységével, gyakorlatával egyetlen szaktanulmány sem foglalkozott, így az erre vonatkozó információkat a vonatkozó levéltári anyagok teljes feldolgozása és elemzése után kaphattam. Külön alfejezetben foglalkozom a Házassági Főtörvényszék bíráival, ugyanakkor a prozopografikus feldolgozásra a rendelkezésemre álló iratanyagok és a szakirodalom jelen állása miatt nem nyílt lehetőségem. Részletesen foglalkozom a Házassági Főtörvényszék gyakorlatával is, ugyanakkor az eljárási, valamint anyagi jogot érintő elvi jelentőségű ügyeket az ezekkel foglalkozó fejezetben dolgoztam fel, a szervezetet elemző részben csupán a meghozott határozatokat formai szempontból, valamint az ítélezésen túli tevékenység szempontjából vizsgálom.

Fontosnak tartom rögzíteni, hogy a házasság teológiai alapjai kívül esnek a dolgozat keretein, mivel az egyes nézetek egymás melletti ábrázolása, valamint a joggyakorlatra való vetítése álláspontom szerint félrevezető lehet. Az erdélyi református gyakorlatra való hatás vizsgálata csak a tudástranszfer útjainak rögzítését követően lehetséges.

Nem foglalkozom az egyes protestáns országok, valamint a katolikus szentszékek gyakorlatával való összehasonlítással, mivel ez csak akkor végezhető el, ha az erdélyi házassági bíraskodás 19. századi rendszerét átfogóan ismerjük. A disszertáció azonban ennek csak egy részével, a református házassági bíraskodással foglalkozik, a többi felekezet gyakorlatát feltáró kutatások még váratnak magukra, ide értve az erdélyi katolikus kánonjogi gyakorlatot is.

A disszertációban a tudományos munkákkal szemben támasztott elvárások szerinti hivatkozási rendszert használok mind a szakirodalom, mind pedig a primer források tekintetében. Ez alól egyetlen szerzővel kapcsolatban teszek kivételt. Bod Péter vonatkozó két jelentős munkáját a vizsgálat tárgyául választott korszakban használt, leginkább a jogszabályok rövidítésére emlékeztető módon hivatkozok, ezzel is kiemelve annak jogforrási jellegét.

A korabeli perszövegek esetében minden esetben igyekeztem megőrizni az eredeti szó- és nyelvhasználatot, ezen csak abban az esetben változtattam, amennyiben az a megértés szempontjából feltétlenül szükséges volt.

2. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS TÖRTÉNETE

2.1. A református házassági törvénykezés 1790-ig

2.1.1. A közjogi keretek

A 16. század közepében kialakuló protestáns házassági bírászkodás 1786-ig szakadatlanul működött Erdélyben.

Pokoly József a protestáns felekezetek bírászkodási jogának közjogi alapjait a 15. században megalkotott jogszabályokban látta. Az általa kiemelt törvénycikkek¹²³ a szentszékek hatáskörét szabályozták, jellemzően szűkítve azt. A jeles egyházi író felhívta a figyelmet arra, hogy a latin nyelvű jogforrások többnyire a „judicia spiritualia” kifejezést használták, melyek értelmezési kereteibe illeszthetők a protestáns törvénykezési fórumok is, mivel az említett jogszabályokban a szentszékekre történő szűkítés nem tér ki, így az elvi alapot adottnak vélte.¹²⁴

Degré Alajos szerint az 1550-es évekig, tehát a reformátori tanok magyarországi elterjedésének első szakaszában a protestáns egyházak szervezettsége – az eljárási és anyagi jogi elvek hiányossága miatt – még nem állt azon a szinten, hogy a házassági bírászkodás feladatát el tudta volna látni. Ez a protestáns házasságok feletti ítélkező hatalom megszerzésére törekvő katolikus egyház érvelésének is sarokköve volt.¹²⁵ A gyakorlatban azonban az ítélkezési tevékenységről már az 16. század második felétől vannak emlékeink.

Nem tárgyalom ehelyütt az erdélyi vallásszabadság teljes történetét, illetve a felekezetek közötti viták minden kérdését, csupán a házassági joggal és a házassági bírászkodással foglalkozó törvényekre helyezem a hangsúlyt.

Bethlen Gábor már az 1626-ban összehívott gyulafehérvári országgyűlésen tárgyalta a vegyes házasságok kérdését, amely eredményeképpen a június 27-én megerősített törvények XXIV. articulusa szabályozta is e fontos tárgykört.¹²⁶ A különböző házassági jogi rezsimek és joghatóságok közötti összeütközéseket a törvény úgy oldja fel, hogy a feleknek más felekezetre való áttérését megtiltja, valamint a lelkészek számára súlyos büntetést helyez kilátásba arra az esetre, ha az egyházba befogadják azokat a feleket, akik a házassági

¹²³ 1458. évi IX. törvénycikk hogy milyen ügyekben bírászkodhatnak az egyháziak; 1462. évi III. törvénycikk az egyházi bíróság elé tartozó ügyek; 1464. évi XVII. törvénycikk az egyházi bíróság elébe tartozó ügyekről; 1492. évi XLVI. törvénycikk az egyházi törvényszékre tartozó ügyek. A szentszéki helyettesek az ügyeket a rendes bíró parancsára, javadalmaik elvesztésének terhe alatt a királyi curiára küldjék fel. MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

¹²⁴ Pokoly (1894) i.m. 28–29. o.

¹²⁵ Degré (1941) i.m. 160. o.

¹²⁶ POKOLY (1894) i.m. 243–245. o.

ügyeik könnyebb elintézése érdekében vallást változtatnak.¹²⁷ Az 1643. évi XXI. erdélyi törvénycikk megtiltotta, hogy az egyházi ítélkező fórumok büntető ügyekben eljárjanak.¹²⁸ Ilyen esetekben az ügyet a világi törvénykezési fórumoknak kellett átadni.¹²⁹

Az erdélyi országgyűlés által az 1540 és 1653 között keletkezett joganyag összegyűjtésére megalkotott *Approbatae Constitutiones* három területen is fontos szabályokat rögzített. Elsőként az első rész első címében az erdélyi felekezetek viszonyát és jogait írta körül. Szabályozta az anyagi jogi tényállások közül például a nőtlen paráznaság esetét,¹³⁰ amely közvetlen kapcsolatban volt az egyházi hatáskörbe tartozó ügyekkel, ugyanakkor közvetve, a perjogi elvek meghatározásánál is nagy hatást gyakorolt a bizonytalan egyházi eljárásjogra. Az újabb, 1654-1669 között keletkezett joganyagot összefoglaló *Compillatae Constitutiones*¹³¹ is számos helyen tartalmazott a házasságra vonatkozó rendelkezéseket, amelyeket az anyagi joggal kapcsolatban bővebben is elemzek.

A Diploma Leopoldinum 1691-ben a bevett négy vallás minden jogát és szabadságát megerősítette, ezzel sértetlenül hagyta a protestánsok házassági jogát és házassági bírászkodásuk addigi gyakorlatát.¹³²

Az első jelentős uralkodói beavatkozás az erdélyi házassági bírászkodásba a 18. század első harmadában történt. 1727-ben III. Károly egy rendelet bocsájtott ki, amelyben felhívta a Guberniumot, hogy az igazságszolgáltatás reformjával kapcsolatban készítsen javaslatot. A Gubernium egy bizottságot küldött ki a tervezet elkészítésére. A lassú munka miatt a király 1729. február 25-én megsürgette a Guberniumot, amely emiatt nem várta be a bizottsági javaslatot, és saját reformtervezetet készített. A közjogi kérdéseken túl a római katolikus egyházat érintő törvénycikkek megváltoztatását javasolta. Az uralkodói

127 POKOLY (1894) i.m. 245. o.

128 „Az ecclesiákhoz való jószágokban is az gonosztévőket az külső tisztek megbüntethessék. Vannak oly panaszink is, hogy némely ecclesiákhoz, szentegyházakhoz jobbágy lévén, effélék sok insolentiákat cselekesznek. és ha kiadjak is őket tempore inquisitionis, módjok a tiszteknek nincs benne, hogy megbüntessék. Végeztük azért, hogy a kik ecclesiáknak jószágiban lakkak, és insolentiákat cselekesznek, mind az jó példaadásra nézve, mind pedig azért, hogy az ecclesiák székin criminalis causák nem szoktak decidáltatni. ez után az olyan malefactoroknak büntetésében legyen autoritások az secularis tiszteknek is, és büntessék érdemek szerint.” SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 10. kötet, 1637–1648. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvkiadó-hivatala, 1884. 372. o.; KISS Réka: *Egyház és társadalom a koraiújkorban a Küiküllői Református Egyházmegyeiratainak tükrében (17-18. sz.)*. ELTE BTK, Néprajztudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2009. 53. o.; KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában az "Erdélyi országgyűlési emlékek" alapján*. Kalocsa, Werner Ferencz, 1902. 94. o.

129 Ez a rendelkezés később *Approbatae Constitutiones*-ban is megjelent. *Approbatae Constitutiones* I. rész I. cikk 3. artikulus. (a továbbiakban: A. C. 1. 1. 3.) In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: 1540–1848. évi erdélyi törvények, Budapest, Franklin-társulat, 1900. 10–11. o.

130 A. C. 3.47. 21. DEGRÉ Alajos–ANGYAL Pál: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest, Attila-nyomda Részvénytársaság, 1943. 110. o.

131 BUZOGÁNY-ŐSZ-TÓTH i.m. 11. o.; OBORNI Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 353–356. o.; KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 31–33. o. 35–36. o.

132 POKOLY (1894) i.m. 245. o.; KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 36–49. o.

jóváhagyást követően, az 1730. évre összehívott kolozsvári országgyűlés azonban leszavazta a tervezetet, a protestáns felekezetek pedig nem vettek részt a bizottság munkájában. Az 1732-ben felterjesztett munka többek között azt javasolta, hogy az Approbata és Compilata Constitutiók bevett vallásokról szóló cikkelyeit hagyják ki, és „*az akatholikusok szabad vallásgyakorlata ő felsége, a király tetszésétől függjön*”, valamint, hogy a házassági ügyek feletti bíraskodás jogát a katolikus szentszékek hatáskörébe utalják. A házassági anyagi jogot érintő pont szerint azok az „*akatholikus*” személyek, akik a vérrokonság negyedik fokán belül házasodnak, hűtlenséget követnek el, és ezért vagyonekobjással kell sújtani, a katolikus felekezethez tartozók pedig pápai engedéllyel köthessenek házasságot. A javaslat hatalmas felháborodást váltott ki Erdélyben, ezért az igazságszolgáltatási reformra nem került sor, csupán a király táblát szervezték újra.¹³³

III. Károly 1731-ben egy másik, a református házassági bíraskodás szempontjából fontos rendeletet is kiadott, amelyet Bod Péter a *Synopsis iuris connubialis* című munkájában szó szerint közölt: „*[...] Abban Ő Felsége qua indisputabilis Supremus Judex in Causis Matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium, kegyelmesen méltogatott parantsolni a Guberniumnak ez iránt: Kegyelmeteknek adná serio értékre, és committalna felőlle, a modo in posterum, mind maga kegyelmetek, mind alattvaló subordinatusi, arra szorgalmatosan vigyázzanak, hogy az Házások között történő Divortiumok nem másképen, hanem csak igen méltó, és kegyelmetek Egyházi constitutioi, és Consistoriale statutumi, úgy kegyelmetek Theologusitól és Doctoritól közönségesen approbatatott okokból légyenek. [...]* Ahol pedig a szükség quoad torum et mensam ideig valo separatiot, vagy pedig Divortiumot elkerülhetetlenül kívánna és hozna magával; arról a secularis Magistratus elegendőképen informáltassék, hogy maga Tisztit kövesse, és vihesse véghez.”¹³⁴

Az ezt követő korszakban az uralkodók számos esetben rendelték el módosítást a házassági anyagi és eljárási jogon, mintegy közvetve csorbítva ezzel a protestáns egyházak autonómiáját. Mária Terézia például a 3. és 4. fokú rokonság akadályát alól való dispensatiót követelte magának.¹³⁵

Az erdélyi protestáns felekezetek azonban e küzdelmek ellenére is kedvezőbb helyzetben voltak, mint a Királyhágón inneni protestánsok, akiknek az 1731. március 21-én

133 POKOLY (1904–1905) i.m. 3. kötet, 78–82. o.

134 BOD Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia, repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur ex doctorum sententiis, patriae legibus, synodorum provincialium actis ac decisionibus determinantur*. Cibinii, in Typ: Publica Impressit Sámuel Sárdi, 1763. 95–96. o.

135 POKOLY (1904–1905) i.m. 5. kötet, 7–9. o.

kibocsátott és a magyar helytartótanács által április 26-án közzétett I. Carolina Resolutio a köteléki pereit a katolikus szentszékek hatáskörébe utalta, melyekben – az uralkodó rendelkezésével szemben – nem a protestáns házassági jog elvei szerint jártak el, hanem csupán némi méltányosságot gyakoroltak.¹³⁶

Az erdélyi házassági bíráskodásnak a polgári házasság bevezetéséig egyetlen olyan időszaka volt, amikor ez az ügycsoport a világi törvényszékek hatáskörébe tartozott. II. József az 1783-ban megalkotott Házassági pátensét 1786-ban kibocsájtott rendeletével Erdélyre is kiterjesztette. A Főkonzisztórium 1786. június 11-én kelt levelével közölte az erdélyi egyházmegyékkel:

„Az házassági szövetségben élők között eredendő, és bírói ítélet közben jötte által igazítandó egyenetlenségeket méltóztatván felséges urunk és kegyelmes királyunk a papi törvényes ítéletek alól kivenni és a világi bírúk vagy magistratusok ítélete alá adni, az őfelsége ez iránt költ kegyelmes rendelését olly véggel és ajánlással küldi által ezen úttal fennebb említett deputatussai által Consistoriumunk, hogy az efféle házassági egyenetlenségek iránt eredett, és eddigelé a generalis és partialis szent zsinatok eleiben vitetni és ottan elláttatni szokott pereknek elítélésében ennek utána maga a Generalis Szent Sinat bé ne ereszkedjék, és hogy a partialis szent zsinatoknak praesassei, esperestyei és az egész partialis synodus az efféle pereknek ellátásoktól tellyességgel megszűnnyenek, szorosson megparancsollya, azon hozzátétellel és bővebb kimagyarázattal, hogy ha mi efféle perek, akár generalis, akár pedig a partialis szent zsinatok ítéletek eleibe vitettetvén ottan már függőben volnának, azokat mind a generalis, mind pedig a partialis zsinatok az alperesnek illendő ítélőszékre, akár vármegyebéli törvényes tábla, akár pedig helységbeli magistratus légyen az, által írni és egyszersmind a per folyásnak állapotját is, hol?, miben?, és mennyiben állott meg, feljegyezni, peres felek által pedig még eddig nem folytatott, hanem ezután a generalis és partialis szent zsinatokon vijendő pereket bé nem venni, sőt azokat egyenesen az azokat illető törvényes táblákra vagy magistratusokra utasítani és küldeni maga a Generalis Szent Synodus el nem mulattya, és egyszersmind ezen kegyelmes parancsolatnak tökéletes tellyesítése végett a partialis synodusok praesesseihez is illendő rendeléseket tészen.”¹³⁷ A

136 HERGER (2006) i.m. 78. o.

137 A főkonzisztórium utasításai a zsinathoz, a követek megbízóleve. Szében, 1786. június 11. 2. pont. BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József– SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós sajtóközpont nyomdája, 2001. 222–223 o.

Székelyudvarhelyen 1786. június 25 és 28 között üléselő zsinat végül elfogadta az uralkodói rendeletet.¹³⁸

2.1.2. Az erdélyi református házassági anyagi jog vázlata a 18. századig

A protestáns egyházak a 16. század közepére jutottak arra a szervezetségi szintre, amikor már a házassági joggal kapcsolatban is normákat állapítottak meg. A házasságkötés részbeni szabályozására először az 1554-es óvári zsinaton került sor.¹³⁹ Az 1555-ben összeülő 2. erdődi részzsinat az egyházi személyek házasságán túl utasításokat tartalmazott az eskető lelképásztorok számára, hogy mire „figyelmezzenek” a házasság megkötésekor, meghatározva ezzel az érvényes házasság kellékeit, tekintettel a házasulandó felek életkorára, a rokonsági fokra, a kihirdetésre valamint a nyilvánosság követelményére.¹⁴⁰ Az ezt követő időszakban a zsinati tanácskozások rendszeresen foglalkoztak a házassági ügyekkel,¹⁴¹ tisztázták a jogviták feloldásának teológiai alapjait is. A joggyakorlat a 17. század elejére megszilárdult.¹⁴²

Az erdélyi Közzsinat által Marosvásárhelyen 1605-ben elfogadott, Tasnádi Ruber Mihály püspökről elnevezett „*Ruberianus Kánonok*” részletesebben foglalkoztak a házasság érvényességi kellékeivel és a házasság felbontásának okaival.¹⁴³ Elrendelték, hogy szombaton és vasárnap tilos az esketés, a házasulandók nevét és házassági szándékát ki kell hirdetni. A vérségi és rokonsági fokokra vonatkozó tilalom megszegése esetén pedig a szokásos büntetéseket rendeli (XXVIII. kánon).¹⁴⁴ A házasság felbontásával kapcsolatban rögzítették a kánonok, hogy ha a fogságba esett házastársról semmilyen hír nincsen, a feleség három-, a férj pedig négyévi várakozást követően házasodhat újra. Amennyiben azonban a fogságból kiszabadult házastárs visszatér, és volt felesége vagy férje már új házasságban él, fogadja vissza. Ha ezt a nő azonban nem akarja, akkor addig özvegyiségben kell maradnia, ameddig a másik fél meg nem hal (XXIX. kánon), tehát az utólag kötött házasság minden

138 A zsinat jegyzőkönyve. Székelyudvarhely, 1786. június 25–28. BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–SIPOS i.m. 230. o.

139 KISS (2009) i.m. 30–31. o.

140 XI. cikk. A házassági esetekről. KISS (2009) i.m. 39. o.

141 POKOLY (1894) i.m. 25–26. o.; DEGRÉ (1941) i.m. 160. o.

142 KOLUMBÁN (2002) i.m. 111. o.

143 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 10. o.; POKOLY (1894) i.m. 120. o.

144 BUZOGÁNY DEZSŐ – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ŐSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai*. I. 1591–1714. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. 44. o. Régebbi fordításban: SZILÁGYI István: *Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsinataninak végzései kivonatban*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872. 3. évf. 1–2. 5. o.

esetben felbomlott. A lányok 14 évesen mehettek férjhez. Az atyafiságot pedig a 4. fokig kellett figyelembe venni (XXX. kánon). A bontóokokkal kapcsolatban azt rögzítették (XLII. kánon), hogy „*az elváltások legyenek paráznasáért, hűtlen elhagyásért és egyéb, az Isten beszédében és a régi kánonokban megírt igasságos okokért, és azokat minden dolognak rendivel, relatoria levélben irattatván híven, a püspöknek külgyk a transmissios levéllel.*”¹⁴⁵

Jelentős forrás volt a Geleji Katona István¹⁴⁶ által szerkesztett kánonoskönyv (Geleji Kánonok), amely száz cikkből áll, az első kiadása pedig 1649-ből való. A munka jelentős, hiánypótló mű volt, mivel a Ruberiánus Kánonok óta nem született egyházi viszonyok széles körét szabályozni kívánó gyűjtemény.¹⁴⁷ A LXV–LXXIV. kánonok szabályozták a házasság megkötését és felbontását. Mivel a 19. század második felében számos esetben történt hivatkozás e kánonokra, ezért az itt megfogalmazott szabályokat a házassági törvényszékek fennállásának időszakára vonatkozó jogforrásokról szóló fejezetben elemzem.

A 18. század második felében a gyermektartás kérdése is megjelent a parciális és generális zsinatok válóperrel foglalkozó határozataiban. A vétkes félnek meghatározott pénzüsszeggel kellett hozzájárulnia a gyermek eltartásához.¹⁴⁸ A Küküllői egyházmegye gyakorlatából hoznak fel példát a 2008-as forrásgyűjtemény készítői: „*Réti Éva 1797-ben azzal a panasszal fordul a küküllői parciálisához, hogy Balogh György teherbe ejtette. Hosszas kivizsgálás után a törvényszék 1798. január 8-án úgy döntött, hogy Balogh György alperes köteles gyermektartást fizetni. 1799-ben Székelyudvarhelyen született döntés Kontz Éva és Olajos János gyermeke intertentiójára nézve: az alperes ugyancsak köteles volt*

145 BUZOGÁNY – DÁNÉ – KOLUMBÁN – ŐSZ – SIPOS i.m. 44–45. o.; SZILÁGYI (1872) i.m. 5–7. o.

¹⁴⁶ Geleji Katona István (Gelej, 1589 – Gyulafehérvár, 1649. dec. 12.): erdélyi református püspök, egyházi író. Bethlen Gábor támogatásával két évig a heidelbergi egyetemen tanult. 1619-től Bethlen István nevelője. Egy évig Károlyi Zsuzsanna, ezt követően Bethlen Gábor, majd a két Rákóczi György udvari papja volt. 1633-tól töltötte be az erdélyi református püspöki széket. Jelentős volt egyházszerző munkája. A kálvinista ortodoxia egyik legmeghatározóbb képviselője. Támogatta az evangélikusokkal való egyesülést, ugyanakkor harcolt az unitárius felekezett, valamint a puritán mozgalmak ellen. Jelentős szerepe volt a magyar nyelv fejlődésében, főként irodalomtörténeti szempontokból foglalkoztak a munkásságával. Az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinaton bízták meg a később róla elnevezett kánonok összeállításával, amely az erdélyi református egyház mellett a tiszántúli és a dunamelléki egyházkerületekben is alkalmazták egészen a debreceni zsinatig. Az ott szerkesztett törvényekre is hatást gyakorolt. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, 5. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1891–1914. 1189–1196. o.; NAGY Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 1940. 155. sz. 20 o.; KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon* 1. kötet, A-K. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 581. o.; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. LADÁNYI Sándor (szerk.) Budapest, Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. 213–214. o.

¹⁴⁷ KOLUMBÁN (2002) i.m. 103. o.; SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíraskodásra*. Sárospatak, 2004. PhD értekezés, 82. o.

¹⁴⁸ BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 14. o.; Kolumbán 122.o.

*gyermektartást fizetni korábbi feleségének. A fizetendő pénzüsszegekről nem szól a jegyzőkönyv, annak meghatározását a külső magisztrátusra bízták.*¹⁴⁹

Mivel az egyházi ítélkezési tevékenység hatáskörét tekintve a 19. század közepéig kiterjedt volt, ezért az egyházfegyelmi jog keretében – az erkölcsi követelmények betartatása érdekében – az egyházi törvénykező fórumok többféle, a házassági kötelék feletti döntésén túli jogkövetkezményt is rögzíthettek, a házasság felbontásának vagy semmisségének kimondásán túl, a vétkes felet további represszív szankcióval is sújthatták.

A legenyhébb büntetési nem a nyilvános vagy „magános” megdorgálás volt, amelynek keretében a parciális vagy a generális zsinat megfeddte és rendre utasította a vétkes felet.¹⁵⁰ A ligázás esetében a vétkes fél addig nem köthetett új házasságot, ameddig a vétlen fél új házasságra nem lépett.¹⁵¹ Kiszabható büntetés az eklézsiakövetés (reconciliatio) volt, amelyet a botránys, erkölcstelen életet folytató hívekre róttak ki. Az ezzel büntetett személynek meghatározott ideig el kellett járnia az istentiszteleti alkalmakra, ahol kijelölt helyen fekete ruhában kellett bűnbánatot gyakorolnia.¹⁵² Ezeket a büntetéseket a 19. században már ritkábban alkalmazták.

A laikusok fegyelmezésében a két legszigorúbb büntetés az úrvacsorától való eltiltás és az egyházból való kirekesztés volt, bár a fegyelmezésnek ez utóbbi formáját a 19. századtól már egyre ritkábban alkalmazták.¹⁵³

2.1.3. A házassági bíráskodás processzusa a 18. századig

Az 1555. február 24-én kezdődő második erdődi zsinat tanácskozásán megtiltotta a házasságok feletti ítélkezést, ezeket az ügyeket pedig a következő zsinat feladataként határozta meg, saját hatáskörébe utalva ezzel a református felekezethez tartozók házassága feletti törvénykezést.¹⁵⁴

149 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 14. o.

150 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 7. o.

151 KISS (2009) i.m. 82. o.; KOLUMBÁN i.m. (2002) 112. o.

152 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 7. o. KOLUMBÁN (2002) i.m. 112–113. o.

153 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 8. o.; KOLUMBÁN (2002) i.m. 122. o.

154 KISS Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, Magyarországi Protestánssegylet, 1881. 39. o. Az Erdődre, 1555-dik év február 24-dik napján egybehívott rész-zsinat által megállapított cikkek. XI. cikk. A házassági esetekről. „[...] Továbbá, hogy ezután senki ne merészeljen a házassági esetekben valami ítéletet mondani, hanem halaszson minden válópert a következő zsinat idejére.”; POKOLY (1894) i.m. 25–26. o.

Ezt követően kezdődött meg a protestánsok két külön egyházra való szakadása.¹⁵⁵ Az 1557 utáni rövid időszakban azonban tartottak úgynevezett nationalis, vagy provincialis synodusokat, amelyen a két felekezet elöljárói együtt ülészetek. Ilyen nationalis synodusok adtak helyet a nagy hitvitáknak is. Ugyanakkor a Báthory István fejedelem által 1576-ban összehívott enyedi provincialis synodus döntött Dávid Ferencz válóperében is, illetve Báthory Kristóf is hasonló grémiumot hívott össze 1577-ben Markházi Pál házassági perében. Az 1580-as évektől azonban már nincs említés ilyen összetételű tanácsról.¹⁵⁶

A szászóság – amely évszázadok óta önálló egyházi joghatósággal rendelkezett – elsők között fogadta be a reformáció tanait, ugyanakkor a régi egyházi szervezetüket is megtartották. Ennélfogva a házassági bíráskodás alapvető szabályainak kialakuláshoz is ideálissá váltak a körülmények.¹⁵⁷ Meghatározó forrást jelentett Honterus¹⁵⁸ 1547-ben *Reformatio ecclesiarvm Saxonicarvm in Transylvania* című munkája, amelynek tizenharmadik, *De cavsis matrimonialibvs* című része foglalkozik a házassággal.¹⁵⁹ A zsinatok végzései¹⁶⁰ mellett fontos forrást jelentettek a szász nemzet statútumai is.¹⁶¹ Az 1559-ben megalkotott 12 cikk a házassági felbontásáért indított pereket a dékánok elé utalta, ugyanakkor a superintendens befolyásának növekedése miatt olykor hatásköri kollízióba került az ugyanezt a jogot magának követelő zsinattal, végül 1616-tól a superintendensi törvényszék kapta a jogot a jogerős ítélet meghozatalára. Számos alkalommal előfordult a világi és egyházi hatalmak közötti vita, több esetben a fejedelem is beavatkozott a szászok házassági ügyeibe.¹⁶²

Az erdélyi református házassági bíráskodás rendszerében első fokon a partialis, más néven az egyházmegyei zsinat járt el. A közemberek és kisnemesek házassági ügyei teljes egészében az egyházmegyei zsinat hatáskörébe tartoztak, jogorvoslatért másodfokon a

155 POKOLY (1894) i.m. 110. o.

156 POKOLY (1904–1905) i.m. 4. könyv, 47. o.

157 POKOLY (1894) i.m. 26. o.

158 SZABÓ Béla: *Johannes Honterus (1498-1549)*. In: HAMZA, Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999. 13–40. o.; SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az európai “ius commune” közvetítője*. In: W. SALGÓ Ágnes – STEMLER Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Budapest, Osiris–Országos Széchényi Könyvtár, 2001. 28–56. o.

159 TEUTSCH, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. Hermannstadt, Druck und Verlag von Steinhausen, 1862. 26–28. o. Német nyelven is megjelent: *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybenbürgen*. 36–71. o.

160 Lásd bővebben: TEUTSCH i.m.; POKOLY (1894) i.m. 26–27. o., 102–104. o.

¹⁶¹ PL. A városiak idegenekkel kötött házassága tilos. Lásd még: KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885. 545., 581. 519., 591., 559. o.

162 POKOLY (1894) i.m. 106–109. o.

generális zsinathoz lehetett fordulni.¹⁶³ A partialis zsinat előtt zajló perek meglehetősen sokáig elhúzódhattak, ha valamelyik fél sorozatosan megfellebbezte az első fokon meghozott ítéletet, vagy ha a tényállás szempontjából fontos bizonyítékot nyújtott be a per későbbi szakaszában, akkor a processzus évekig is eltarthatott. Az 1634. évi generális zsinat ezért felszólította a partialis zsinatokat, hogy ha valamelyik fél nem jelenik meg az eljáró fórum előtt, ne siessenek kimondani a határozatot, ugyanakkor törekedjenek a folyamatban lévő ügyek minél korábbi lezárására. A főrendű nemesek a házassági kötelék felbontása iránti kérelmeit közvetlenül a generális zsinathoz nyújthatták be, első fokon ez járt el ügyeikben.¹⁶⁴

Az első fokon eljáró partialis zsinatok hatáskörét 1696. július 1-én a Nagyenyeden tartott generális zsinat úgy korlátozta, hogy azt követően az egyházmegyei szinten csak a nyilvánvaló paráznság esetében bonthatták fel a házasságot „(azaz, ha szemmel látott vagy maga nyelve vallása nem létszen) [...] decernáltatott.” Erre a katolikus egyház támadásai miatt volt szükség, mivel több esetben is elfordult, hogy egy házassági ügyben két különböző egyházmegyei fórumon ellenkező döntést hoztak.¹⁶⁵ Ezt követően a parciális zsinat az ügy vizsgálatát követően tovább küldte a generális részére. Előfordult, hogy a generális visszaadta az ügyet az első fokra, és így a házasság felbontásának kimondása évekig is elhúzódhatott. Ilyen volt például a rákosdi Budi Bálint Számfilla nevű felesége ellen folytatott pere, amely négy évig, 1714 őszétől 1718 októberéig tartott.¹⁶⁶ A partialis zsinatok ellenállása miatt 1716-ban, 1728-ban és 1729-ben a generális zsinatnak a korábbi szabályt meg kellett erősítenie.¹⁶⁷ Az 1730-as évektől kezdve az állami adminisztráció is tovább szűkítette a parciális zsinat hatáskörét.¹⁶⁸

Külön kérdést jelentett a főurak válópere, amelyet a generális zsinat intézett. A Főkonzisztórium 1729-ben a kérést úgy látta megoldhatónak, hogy a kivizsgálás és elválasztás jogát a maga hatáskörébe utalta.¹⁶⁹ A zsinat az ajánlást a kánonokra hivatkozva visszautasította.¹⁷⁰

163 SIPOS (2012) i.m. 128. o.; KOLUMBÁN (2002) i.m. 120. o.

164 KOLUMBÁN (2002) i.m. 120. o.

165 KOLUMBÁN (2002) i.m. 121. o.

166 BUZOGÁNY-ŐSZ i.m. 9. o.

167 SIPOS (2012) i.m. 128. o.; KOLUMBÁN (2002) 120. o.

168 SIPOS (2012) i.m. 128. o.

169 A Konzisztórium kialakulásáról: SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1713-(1736)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000. 111 o.

170 KOLUMBÁN (2002) i.m. 120. o.

Kivételt jelentettek a székely gyülekezetek és egyházmegyék, amelyek esetében az ország többi részétől eltérően a házasságokról szóló ítéleteket a Háromszéki Kommunitás mondta ki, amelynek döntése ellen fellebbezni ugyancsak a generális zsinatnál lehetett.¹⁷¹ Bizonyos mértékben az esperesek évenkénti egyházlátogatásai, a vizitációk is házassági fórumként működtek a házastársak apróbb egyenlenségeit illetően. Ha reális esély volt az ilyen ügyekben a kibékülésre, akkor azokat „eligazították”, a súlyosabb eseteket pedig a parciális zsinat elé utalták.¹⁷²

A generális zsinat a házassági és általában egyházi törvénykezés díjait – a fejedelmi tábla, a törvényszékek és káptalani kiadványok mintájára – meghatározott összegben állapította meg, és minden egyházmegyében kötelező volt.

Az első ismert perköltségi szabályzat a 17. század közepéről származó *Observationes consistorii ecclesiastici* volt, összesen 26 címen rögzített eljárási díjakat, amelyeket a bíróságnak, illetve egyes tagjainak kellett megfizetni. A díjak egy része tisztán az esperesnek, másik része a jegyzőnek járt. Az esperes általában a per kezdeti cselekvényeiből (például a pecsétváltás), a jegyző pedig az írásbeli munkákért kapott díjat. A perbeli cselekvényekkel, valamint az ítélettel összefüggő díjak az esperes, assessorok, és a jegyző között oszlottak meg. A 16. század végén és a 17. század elején, mikor még a nyilvánvaló házasságtörés esetében a partialis zsinat ítélete nem volt fellebbezhető, a divortiumért az alszéken fizetett díj egyharmada a püspököt illette. Idővel a díjak emelkedtek, például a 17. század derekán a seniornak pecsétváltásért két dénár járt, a 18. század elején ez már tizennégy dénár lett. A perbeli cselekményekért járó díjszabás számos helyen hasonlóságot mutat az Approbata Constitutiones IV. részének végén látható táblázattal.¹⁷³

Az 1634. évi rendelkezések szerint a társadalmi rang is szerepet játszott a díjak megszabásában, a nemeseknek 24 forintot, a nem nemeseknek 12 forintot kellett fizetniük.¹⁷⁴ Az 1749-es vécsi zsinat határozata szerint a nemesek 24 forintot, az egyházi nemesek, lófők és polgárok 12 forintot, a jobbágyok 3–6 forintot fizettek perköltségként.¹⁷⁵

Mind a fellebbezés, mind pedig az ítélet megváltoztatása esetén változtak a díjak is, ennél fogva pedig az egyházmegyék jövedelme – főleg a senioré – a püspökével szemben

171 KOLUMBÁN (2002) i.m. 121. o.

172 SIPOS (2012) i.m. 128. o.

173 Az Approbata Constitutio tételesen meghatározta azokat az összegeket, amelyeket a fiscus, a káptalanok, a nemesek és az ország bíráinak cselekményeiért, vagy az előttük folyó eljárás esetén kellett megfizetni. Ezek az összegek nem csak a cselekmények, hanem a pertárgy értéke szerint is változhattak. A tanúk, vagy eskütevők száma is okot adott a díjak differenciálására. A. C. 4. 20. 1.; POKOLY (1904–1905) i.m. 4. kötet, 155–156. o.

174 KOLUMBÁN (2002) i.m. 122. o.

175 BUZOGÁNY-ÖSZ-TÓTH i.m. 14. o.

csökkent. Emiatt az egyházmegyék határozottan küzdöttek a hivatalból való fellebbezés ellen, az 1676. évi gyulafehérvári zsinat úgy határozott, hogy „*a partialis deliberatumát el lehet a püspök eleiben vinni, de nem azért, hogy finalis sententiát pronuncíáljon.*”¹⁷⁶

A perköltséget minden esetben a felperesnek kellett megfizetnie a per felvételekor. Amennyiben a zsinat határozata kedvező volt a felperes számára, azt az alperesnek kellett megfizetnie.¹⁷⁷

Az eljárás folyamán a felek jogi képviselő útján is eljárhattak, ugyanakkor az ügyvédvállás nem volt kötelező, az ügyvéd személyét illetően pedig nem volt megkötés. Gyakran előfordult, hogy az alperes vagy felperes önmaga védőjeként lépett fel. A Hunyad-Zarándi egyházmegye 1686–1718 és 1810–1815 közötti időszakból tizenkilenc hivatásos procurator neve maradt fent. Számos esetben a peres fél az egyik rokonát, jellemzően az apját vagy fivérét bízta meg képviselődével. Például 1695-ben Popa Mária apját, Popa Dániel román esperest bízta meg férje, Jánosi György elleni válókeresetének beadásával. Jogi képviselőként jártak el több alkalommal a jogásznak készülő kollégiumi hallgatók is.¹⁷⁸

2.2. A református házassági bírászkodás szervezeti keretei 1790 és 1868 között

2.2.1. A magyarországi református házassági bírászkodás kérdése

Magyarországon a felekezetek egyházi bírászkodásának jogi lehetőségét – hosszas vitát követően¹⁷⁹ – a vallási ügyekről szóló 1790/91. évi XXVI. törvénycikk adta vissza,¹⁸⁰ amelynek alapjait a bécsi és a linzi békét becikkelyező, a szabad vallásgyakorlást rögzítő törvények jelentették.¹⁸¹ A törvény 11. pontja a házassági ügyeket a két evangélikus felekezet saját egyházi székeinek hatáskörébe utalta, ugyanakkor meghagyta, hogy az eljárási szabályokat megerősítés és felügyelet céljából fel kell terjeszteni a királyhoz. Amíg ez nem történt meg, addig a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a világi bíróságok

¹⁷⁶ POKOLY (1904–1905) i.m. 4. kötet, 155–156. o.

¹⁷⁷ BUZOGÁNY–ÖSZ–TÓTH i.m. 14. o.

¹⁷⁸ A Hunyad-Zarándi egyházmegye előtt folyó perekben összesen hat joghallgató azonosítható be. BUZOGÁNY–ÖSZ i.m. 9. o.

¹⁷⁹ A törvénycikkek születéséről bővebben: MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés (2. kötet)*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907. 221–296. o.; IRINYI József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötések alapján*. Pest, Kilián, 1857. 20–157. o.

¹⁸⁰ 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről.

¹⁸¹ 1608. évi k. e. I. törvénycikk a vallásügyről; 1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György urral kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják. Az előzményekhez lásd: HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010. 123–140. o.

jogosultak voltak a protestáns házasságok ügyében eljárni, érintetlenül hagyva a királyi és a hétszemélyes táblához való fellebbezés jogát.

Sztehlo Kornél arra az álláspontra helyezkedett, miszerint az, hogy az 1790/91. évi XXVI. törvénycikkkel előidézett provizórikus állapot egészen a házasságról szóló törvény hatályba lépéséig fennmaradt Magyarországon, nem a protestáns felekezeten múlt, mivel azok már 1791 őszén – sietve – igyekeztek megalkotni a saját házassági anyagi és eljárási jogukat. Az evangélikusok Pesten, míg a református felekezet előljárói Budán tartották meg a zsinatokat, ahol „*az egész egyházjog a házassági joggal együtt részletesen és kimerítően szabályoztatott, és az egyházi törvényszékek szervezete, valamint a törvénykezési eljárás is megállapított.*”¹⁸²

A reformátusok által megalkotott kánonok IV. fejezete (XI–XIV. kánon) rögzítette a házassági törvényszékekre vonatkozó rendelkezéseket. Ehelyütt a terjedelmi korlátok miatt csupán a legfontosabb szervezeti szabályokat tudjuk bemutatni. A tervezet szerint minden egyházkerületben egy házassági törvényszék jött volna létre, ahonnan fellebbezni az illetékes egyházkerület konzisztóriumához lehetett volna. A házassági törvényszékek a tiszántúli egyházkerületben Debrecenben, a tiszáninneniben Miskolcon, a dunáninneniben Kecskeméten, a dunántúliban pedig Veszprémben kerültek volna felállításra. A törvényszékek egy világi elnökből, két világi és két egyházi ülnökből álltak volna, a kerületi közgyűlés által három évre választva. A kerületi közgyűlésen megyei küldöttek vettek volna részt „a két vallástételű egyénekből vallástételre való tekintet nélkül.”¹⁸³

A tervezet egyik legfontosabb jellemzője volt, hogy a világi elem túlsúlyát kívánta megvalósítani az egyházszervezetben, az ekörül kialakult heves viták miatt azonban az uralkodó nem hagyta jóvá.¹⁸⁴ Emiatt a protestánsok házassági pereikben továbbra is a világi bíróságok jártak el, a „korábbi évek gyakorlata” pedig II. József 1786. március 3-án kiadott Házassági rendelete¹⁸⁵ alkalmazását jelentette. Az a változás azonban, hogy a – az Ehepatent rendelkezése értelmében – protestáns köteléki perekben a katolikus szentszékek helyett a

¹⁸² SZTEHLO (1890) i.m. 32–33. o.

¹⁸³ Zs. Y.: 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok. Sárospataki Füzetek, 1860. 4. sz. 53–97. o. A kánonok eredeti szövegét Kuzmány Károly adta közre: *Canones Synodi Budensis Evangelicorum H. C. anni. 1791.* In: *Urkundenbuch zum österreichisch – evangelischen Kirchenrecht.* Wien, Wilhelm Braumüller, 1855. 316–350. o.; RÉVÉSZ Kálmán: *Az 1791. évi budai zsinat naplója.* Protestáns Szemle, 1896. 8. sz. 473–483.; 9. sz. 562–576. o.; 10. sz. 625–683. o.

¹⁸⁴ BAJUSZ Ferenc: *Egyházjogtan. I. Történeti rész.* Budapest, 1989, 92. o.; SZABÓ Géza: *Egyházjogtan. IV. rész.* Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1978, 30–31. o.

¹⁸⁵ Lásd: HERGER (2006) i.m. 146. o.

világi bíróságok jártak el, jobb helyzetet teremtett a protestánsok számára, azonban a joghoz jutásnak ezen a rendszere aligha segítette elő a kívánt vallási egyenjogúságot.¹⁸⁶

A reformkor országgyűlésein az önálló házassági bíróságok felállításának kérdése hátrébb szorult, a figyelem középpontjába a vegyes házasságok kerültek. A vegyes házasságoknak felbontással kapcsolatos szabályozása az 1868-as törvényekig¹⁸⁷ nem mozdult el a vallásegyenlőség irányába, azokban továbbra is a katolikus szentszékek jártak el.

1827-ben, a XXX. törvénycikk értelmében egy bizottság alakult azzal a céllal, hogy – miután meghallgatta a papság, illetve a felekezetek egyházkerületeit – alkosson egy törvénytervezetet a görög nem egyesült és a helvét és ágostai hitvallású reformátusok között kötött vegyes házasságokból eredő válóperek fölötti törvénykezésről, és terjessze a következő országgyűlés elé.¹⁸⁸ Ez a jogalkotási kísérlet is eredmény nélkül maradt.

1844-ben törvénybe iktatták, hogy – a bécsi és linzi békékre visszautalva – a vegyes házasságokat protestáns lelkipásztor előtt is meg lehet kötni érvényesen, az elválás kérdésében azonban nem hozott újat a szabályozás.¹⁸⁹ Fontos azonban megjegyezni, hogy a tervezet 14. § úgy rendelkezett, hogy a vegyes házasságokból származó házassági perek esetén az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk 16. §-a által rögzített katolikus szentszékek hatásköre nem terjed ki olyan esetekre, amikor a házasságkötés idején protestáns vallású felek egyike a válóper ideje alatt, vagy az elváltást kimondó jogerős ítélet után katolikus vallásra tér át. Az áttérés sem a már meghozott ítéletre, sem a per folyamatára nincs hatással, ugyanakkor a lezajlott per katolikus szentszék előtti újratárgyalása sem követelhető.¹⁹⁰ Ez a szakasz a törvénycikk végső, szentesített változatába nem került be.

Az 1848-as törvények közül a XX. számon becikkelyezett norma foglalkozott a vallás kérdésével, azonban a törvényes bevett vallások közötti egyenlőség elvi szintű rögzítésén túl ezúttal sem született e tárgyban előrelépés.¹⁹¹

Ennélfogva a magyarországi házassági viszonyok esetében a II. József által kiadott Házassági pátens egészen 1853. május 1-ig, az Osztrák Polgári Törvénykönyv

186 DEGRÉ (1983) i.m. 37–38. o.; POKOLY (1904–1905) i.m. 3. kötet, 145. o.

187 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. Értékelésükhöz: HERGER (2010) i.m. 230–255. o.

188 1827. évi XXX. törvénycikk bizottság küldetik ki törvényjavaslat készítésére a görög nem-egyesültek és a mindkét hitvallású evangélikusok között kötött kötött vegyes házasságból eredő válóperek bírósága tárgyában.

189 1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában.

190 GÓZONY György: *Egyházi törvénykezés Magyar-országban papok, ügyvédek, s perlekedők használatára.* Pest, Beimel Esztergami k. Beimel J., 1841. 76. o.

191 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában.

hatálybaléptetéséig irányadó maradt, azonban továbbra is csak a protestáns házasságok esetében volt hatályos.

Az Osztrák Polgári Törvénykönyvet életbeléptető 1852. évi november 29-én kelt nyílt parancs harmadik cikke úgy rendelkezett, hogy a római katolikusokra, illetve az egyesült görög és nem egyesült görög szertartású személyekre nem kellett alkalmazni a törvény házasságról szóló második fejezetét, tehát az csak a protestáns házaspárok esetén volt irányadó.¹⁹²

A protestáns házassági jog 1868. évet megelőző történetét tárgyalva nem kerülhetjük meg az 1859. szeptember 1-én kelt nyíltparancsot, a Protestáns pátenst (Protestantenpatent) sem. A jelentős felháborodást és ellenállást kiváltó jogszabályt Ferenc József 1860. május 15-én kelt „legfelsőbb kéziratában” visszavonta,¹⁹³ és újra az 1848 előtti állapotot állította helyre.¹⁹⁴ A pátenst a magyarországi házassági bírászkodás szervezeti kereteit teljesen új formában, egyházi bíróságoknak alárendelve kívánta újra szervezni.¹⁹⁵

A nyílt parancs szerint első fokon az „esperességi consistorium,” másodfokon a superintendentialis consistorium, harmadik fokon pedig az evangélikus egyházi legfőbb törvényszék járt volna el. Addig, amíg a két református felekezet meg nem alkotja a saját házassági törvényeit, a fent említett szervezetben, az 1852. november 29-én kelt nyíltparancs által meghatározott anyagi jog vonatkozó része és a világi bíróságok eljárásrendje lett volna irányadó.¹⁹⁶ A speciális szabályokat a Leo Thun osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter szeptember 2-án kelt rendelete fejtette ki.¹⁹⁷

192 1852-diki november 29-kén kelt császári nyíltparancs, kiható Magyar-, Horvát-, Tótországra, a Szerbvajdaság és temesi bánúságra, melly által ezen koronaországokban az 1811-diki június 1-jén kelt általános polgári törvénykönyv több korlátozásokkal s közelebbi határozatokkal behozatik, s 1853-diki május 1-től kezdve hatályba léptetik. Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap, 1852. 24. sz. 211. o. HOMOKI-NAGY, Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegészítés*. Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz. 16–24. o. HOMOKI-NAGY Mária: *A magyar magánjog fejlődését befolyásoló jogforrások a neoabszolutizmus idején*. In: HOMOKI-NAGY Mária – KARSAI Krisztina – FANTOLY Zsanett – JUHÁSZ Zsuzsanna – SZOMORA Zsolt – GÁL Andor (szerk.): *Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018. 433–443. o.; BALOGH Judit: *A magánjog átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma*. In: MEZEY, Barna–VÖRÖS Imre (szerk.) *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: Jogtörténetesek 1848-ról*. Budapest, Logod Bt., 2001. 184–192. o. 193 Ferenc József kézírata magyar nyelven, egész terjedelemben megjelent: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1860. 20. sz. 617–620. o.; SZATHMÁRY (2004) i.m. 98. o.

194 A Protestáns pátensthez kapcsolódó bécsi folyamatokhoz lásd: Herger (2010) i.m. 161–184. o.

195 SZTEHLO (1890) i.m. 34. o.; ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894 a vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban*. 1. kötet, 1847-1872. Budapest, Boruth Ny., 1894. 217. o.

196 Császári nyíltparancs. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859/38. 986-987. VI–VIII. §.

197 A rendelet szövege: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 39. sz. 1009–1020. o.; 40. sz. 1041–1048. o.; 41. sz. 1069–1080. o. Ennek történetéhez lásd még: Ballagi Géza: *A protestáns pátenst és a sajtó*. Budapest, Hornyánszky Ny., 1892, 3–4. o.; HERGER, Csabáné: *Das Protestantenpatent – aus Wiener Sicht*. In: BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES

Az 1861-ben az országbírói értekezlet által megalkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok úgy rendelkezett, hogy a „*magyar polgári anyagi magán-törvények visszaállítatnak*”,¹⁹⁸ az átmeneti normagyűjtemény azonban a házassági joggal nem foglalkozott. A gyakorlat értelmezése szerint ez az jelentette, hogy a házassági jogban a protestánsokra nézve ismét a II. József által kiadott házassági nyílt parancsot alkalmazták.¹⁹⁹

2.2.2. Az erdélyi házassági bíraskodás közjogi és szervezeti keretei az egyházi reformig

2.2.2.1 Az erdélyi házassági bíraskodás közjogi keretei 1791-től 1868-ig

Erdélyben, az anyaországi folyamatokkal párhuzamosan, az országgyűlés²⁰⁰ 1791. évi törvénycikke az Approbata Contitutioban is rögzített rend visszaállításáról rendelkezett.²⁰¹ Minden erdélyi polgári és egyházi felsőbb és alsóbb ítélkező fórumot régi szerkezetébe és hatáskörébe kellett visszaállítani.²⁰² A házassági pereket illetően a II. József előtti rend visszaállítása az egyházi ítélkezés restituálását jelentette. A XXXIV. törvénycikk értelmében a korábban – a polgári törvényszékek által – meghozott ítéletek érvénye nem szenvedhetett csorbát, a válást kimondó ítéleteket követő újbóli házasságot ezáltal érvényesnek, és az azokból született gyermekeket pedig törvényesnek kellett elfogadni.²⁰³ Az LIII. törvénycikk pedig rögzítette a négy bevett vallás „jogaik és szabadságaik, valamint szabad gyakorlásuk” egyenlőségét.²⁰⁴ Az LVII. törvénycikk ugyanakkor kimondta, hogy a vegyes házasságból született gyermekek szülei vallását nemük szerint kövessék, a reverzálisok bevezetésének kérdését pedig úgy oldotta meg a jogszabály, hogy rögzítette az ezzel ellenkező szerződések érvénytelenségét.²⁰⁵

Zsuzsanna (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok X. Pécs, Publikon Kiadó, 2010. 55–66. o.; HERGER (2010) i.m. 161–184. o.

198 *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*, 1. §. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-társulat, 1896. 286. o.

199 SZTEHLO (1890) i.m. 34. o.

200 A Systematica Deputatio in Ecclesiasticis munkájáról: TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*. Budapest, ELTE Bölcsésztudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978. 6–46. o.

201 A. C. 1. 1. 3.

202 1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában.

203 1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalt házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról.

204 1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről.

205 1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről.

A felekezeti házassági bíraskodás rendszere Erdélyben tehát helyre állt, azonban a nagyszámú vegyes házasság kérdése jelentős ütközőponttá vált, ugyanis a fenti törvénycikkek nem tettek említést Mária Terézia 1751. augusztus 19-én kelt azon rendelkezéséről, miszerint a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell megkötni és szükség esetén felbontani.²⁰⁶ A katolikus rendek nyomására a trónt éppen elfoglaló I. Ferenc 1792. április 7-én kelt rescriptumával úgy határozott, hogy amíg e tárgyban törvényt nem hoznak, a meglévő törvények parancsa szerint kell eljárni,²⁰⁷ alkalmazandónak ismerve ezzel a Mária Terézia-féle rendelkezéseket. Ezt követően ugyanezen év augusztus 29-én pedig – a Főkormányzó Tanács azon észrevételére reagálva, miszerint a tárgyra vonatkozó törvények és rendeletek nem egyeznek – úgy rendelkezett, hogy matrimonium mixtum esetén az esketést katolikus papnak kell elvégeznie, az elválasztást pedig a katolikus ítélkezőforumok elé kell vinni.²⁰⁸ Pokoly József szerint az uralkodó 1802-ben, 1803-ban és 1805-ben is olyan rendeleteket adott ki, amelyek az áttéréseket és a vegyes házasságokat érintették, és kivétel nélkül a katolikus álláspontot tükrözték.²⁰⁹

Az erdélyi protestáns és unitárius házassági bíraskodás ebben az időszakban zavartalanul folyhatott, Királyföldön azonban 1798-ban eltörölték az egyházi bíraskodást, és az ágostai hitvallású rendekre ruházták, 1804-ben azonban az egyházi hatóságok visszakapták a törvénykezési jogukat.²¹⁰

1815-től kezdve a kormány határozottabban lépett fel a reformátusok ellen. Ugyanebben az évben az uralkodó egy rendeletben a házasságra lépők koráról rendelkezett, egy másikban a liturgiára nézve tett intézkedéseket, megsértve ezzel az erdélyi református felekezet autonómiáját. Ezt követően a házassági perekre nézve adott ki rendeletet. Pokoly József véleménye szerint az uralkodó az erdélyi protestánsok házassági bíraskodását „*úgy meg akarná szorítani, hogy csupán az ítélkezésben egyházi személyeknek részvétele mutassa, hogy itt egyházi bíróság működik. A ref. házassági jog, a kánonok és a Bod P.-féle Jus connubiale egyes szakaszai felől gyakran kért a gubernium felvilágosítást és a felség is adott*

206 H. t. r. 139. §.; NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályozásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt.* Egyháztörténeti Szemle, 2011/3. 26. o.; LUKÁCS (2007) i.m. 53. o.;

207 2797. guberniális szám alatt. *Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva Kolosvár várossában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve.* Kolosváronn, Nyomtatott a Réformátus Kollégiom Betüivel Török István által, 1811, (a továbbiakban: *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811.) 780. o.

208 1811. 7504. guberniális szám alatt. *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811. 780. o.

209 1832, 1833, 1834 s 1836-ban az uralkodó megerősítette. POKOLY (1904) i.m. 159. o., 182. o.

²¹⁰ SZTEHLO (1890) i.m. 39. o.

ki utasításokat ezekre nézve.” A házassági perek felterjesztésére 1813-tól többször felhívta az egyházat, a sürgetés mértéke 1818-ban és 1819-ben pedig tovább növekedett.²¹¹

A vegyes házasságok megoldatlan problémája az 1811-ben ülésező országgyűlésen ismét felvetődött.²¹² Az itt bemutatott törvénytervezetek egyike – az Erdélyben kimondott teljes vallási egyenlőségre hivatkozva – kísérelte meg orvosolni a protestáns felekezetek sérelmeit. A tervezet megoldásként azt ajánlotta, hogy a vegyes házasságokat a házasulandó személy saját vallása szerinti pap által és liturgia szerint kössék meg. Az udvar azonban visszautasította a tervezetet, a házassági bírászkodás pedig a korábban megszabott rend szerint zajlott továbbra is. Az 1811 és 1834 között eltelt újabb rendeleti kormányzási időszak, és az említett jogszabály szentesítésének 1837. évi visszautasítása még erőteljesebb tiltakozást váltott ki Erdélyben.

A 19. század közepén Poroszországban kirobbant reverzálisvita hamar elterjedt Közép-Európa más országaiban is. A vegyes házasságok problémája Mária Terézia kora óta folyamatosan megválaszolendő kérdést jelentett az erdélyi rendek körében. 1842-ben az országgyűlésen a rendek követelték, hogy a király orvosolja sérelmüket, az uralkodó és a rendek között azonban nem született egyezés.²¹³

A házassági bírászkodás felekezeti rendszerét Erdélyben az Osztrák Polgári Törvénykönyv bevezetése sem érintette. A kódexet hatályba léptető császári nyílt parancs III. cikke úgy fogalmazott, hogy „*A törvénykönyv második fejezetében a házassági jog iránt foglalt szabályok, a mennyiben azok a házasság érvényes megkötését s a házasság érvénytelensége iránti tárgyalást, az ágytól s asztaltóli elválást, s a házasság végelválasztását illetik, keresztény vallású, polgári rendű (X. cikk) alattvalóinkra, a hitvallások különbsége nélkül ezen koronaországban nem alkalmazandók.*” Fontos azonban, hogy az egyházi ítélkező fórumok hatáskörébe csupán a házassági kötelékek maradtak, a házassági vagyoni jog, illetve a gyermekek elhelyezése és tartása körüli kérdésekben továbbra

²¹¹ POKOLY (1904–1905) i.m. 170. o.

²¹² 201. ülés, 1811. szeptember 2. Országgyűlési jegyzőkönyv, 1811. 778–785. o.

²¹³ NEMES István: *Az 1841.évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 1. sz. 24–26. o. Nemes István a vonatkozó vitát több tanulmányban dolgozta fel: NEMES István: *Reverzális-instrukció és vita a vegyes házasságokról az 1841-42. évi erdélyi diétán.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2011. 14. évf., 2. sz. 239–260. o.; NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályzásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 3. sz. 22–34. o.; NEMES István: *Kovács Miklós erdélyi püspök 1841. évi körlevele a reverzálisokról.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 4. sz. 3–10. o.; NEMES István: *A vallásügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2013. 16. évf., 2. sz. 39–70. o.; NEMES István: *Documents of the 1841 Intermarriage-Protestation Movement of Transylvanian Counties.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 15. évf., 1. sz. 156–157. o. A magyarországi helyzet rövid összegzését adja: KÉRÉSZY Zoltán: *A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról.* Protestáns Szemle, 1935. 272. o.

is a világi bíróságok döntöttek, a jogszabályi kereteit pedig az Osztrák Polgári Törvénykönyv jelentette: „*A mennyiben azonban nem a házasság érvényes megkötése s a házasság érvénytelensége, az ágy- és asztaltóli elválás és a házasság végelválasztása jön kérdésbe, tehát tisztán polgári, habár a házasságból származó, de a házassági köteleket magát nem érintő jogügyek merülnek fel, ezekre az általános polgári törvénykönyv szabályai, valláskülönbség nélkül alkalmazandók.*”²¹⁴

2.2.2.2. Az erdélyi református házassági bíraskodás szervezeti keretei

Az 1791-től újra házassági bíraskodási ügyekben is ítélező erdélyi református egyházban – a régi rendnek megfelelően – a házasság felbontásának elsőfokú fóruma az egyházmegyei vagy parciális (Dósánál kerületi) zsinat volt, amelynek a házasság megsemmisítését vagy felbontását kimondó ítéletével szemben a perben álló felek rangjára való tekintet nélkül, a Közzsinathoz (generalis synodus) lehetett fellebbezni. A Közzsinat döntése végleges és jogerős volt a XCIII. kánon alapján.²¹⁵

A parciális zsinat elnöke az egyházmegye esperese volt, bírái pedig a világi fő- és algonokok, a parciális zsinat által választott „székező” bírák (assessores), és az egyházmegye papjai. Dósa egyházi jogi összefoglaló munkájában hozzáteszi, hogy a szokásjog értelmében törvénykezési ügyekben „*döntő szózattal csupán a székező bírák lévén felruházva.*” Előadó az egyházkerületi jegyző (tractualis notarius) volt, aki a szokásjog

²¹⁴ „*E szerint tehát feltétlenül érvényesek, a 89–92, 102 és 117. §. s itt azok jegyzeteire utalunk. Polgári rendhez minden honpolgár, a katonai hatóság alá tartozó személyeken kívül (X. cikk) tartozik.*” HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legújabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva.* Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865, 6–7. o. Lásd még: HOMOKI-NAGY Mária: *Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog.* In: VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete.* Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 337–357. o.; VERESS Emőd: *Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben.* In: *Ad salutem civium inventas esse leges.* Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára, Budapest, 2019. 157–171. o.

²¹⁵ „*[...] Olvastasse fel nyilvánosan a folyamodványokat, vegyen fel minden beadott ügyet, egyszóval mindent, ami azon ítélőszék elé tartozik, hűségesen és lelkiismerete sugallata szerint, az egész tanáccsal véglegesen döntsön el, (mert már innen fellebbezni nem szabad, csak a nemzeti zsinathoz abban az esetben, ha vallásról, vagy a közszertartásról folyt a per), és azokat a zsinati jegyző az egyház jegyzőkönyvébe hűségesen írja be.*” BUZOGÁNY – DÁNÉ – KOLUMBÁN – ÖSZ – SIPOS i.m. 230. o. Eredeti latin szöveg: 186. o. A Geleji Kánonok: 200–240. o. (a továbbiakban: Geleji Kánonok) Régebbi fordítás: *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke.* 1649. A függetlenül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései magyar nyelvre fordította Kiss Áron porcsalmi ref. lelkész s a Szatmári Ref. Egyházmegye esperese, Kiadja a Szatmárnémeti Reform. Egyházmegye, Nyomatott Kecskeméten, Tóth Lászlónál, 1875. 61. o.; Lásd még: DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangélico-reformátusok egyházi jogtana,* Pest, Osterlamm Károly, 1863. 143. o.

szerint az elnökhelyettesi tisztséget is betöltötte.²¹⁶ Mindez azt jelenti, hogy a házassági bíraskodás nem rendelkezett külön szervezetrendszerrel, ezt az ítélkező feladatot a parciális zsinat üléseinek keretei között végezték. A különbséget pedig az jelentette, hogy az ezen ügycsoportba tartozó napirendek tárgyalása során meghatározott, szűkebb személyi kör vehetett részt a határozat megalkotásában. Jellemzően 8–10 székező bírát választottak. Az egyház közügyeivel kapcsolatos tanácskozásokon minden lelkész érvényesen szavazhatott.²¹⁷

Az udvarhelyi református egyházmegyében a 19. század első felében évente 3-6 alkalommal ültek össze a zsinat tagjai, a gyűléseket különböző településeken tartották, a juratus assessort pedig három évre választották meg.²¹⁸ A Hunyad-Zarándi egyházmegyében (1810–1815)²¹⁹ a zsinatokat 2-5 alkalommal hívták össze. Mind az Udvarhelyi, mind a Hunyad-Zarándi, vagy a Dési²²⁰ egyházmegyéknél megállapítható, hogy az ügyek legnagyobb részét a házassági perek és az ezekhez kapcsolódó kérdések tették ki.

Az egyházmegye és ennél fogva minden egyházközség felügyelete az esperest illette, akit a különböző problémák megoldásában a lelkészekből álló parciális zsinat segített.²²¹

A felsőbb törvényszék a generális vagy közönséges zsinat volt, amely általában évente egy alkalommal ült össze. Elnöke a püspök volt, bírái az esperesek, egyházkerületi jegyzők, a székező bírák és az egyházi főtanács 12 biztosa. Előadók az egyházmegyei jegyzők voltak, a jegyzőkönyvet pedig az egyházi főjegyző (notarius generalis) vezette. Ennek a testületnek a hatáskörébe tartoztak az alsóbb székektől fellebbezett házassági perek is.²²²

Benkő László rögzítette, hogy 1814-ben és 1818-ban az udvar olyan rendeleteket adott ki, amelyek kötelezővé tették, hogy a házassági ügyeket – a régi kánonok utasításával szemben – az udvar részére fel kell küldeni.²²³ Juhász István megfogalmazása szerint az állam a régi helyzet restaurálásával, újból állami törvények, fejedelmi rendeletek útján igyekezett az egyházi törvényszékek által gyakorolt házassági bíraskodásban biztosítani a katolikus szentszékek befolyását. Az udvar és a katolikus egyház a református házassági

²¹⁶ DÓSA i.m. (1861) 3. kötet. 59–60. o.

²¹⁷ KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre*. In: HERMANN Gusztáv Mihály – KOLUMBÁN Zsuzsánna – RÓTH András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V.* Hargita, Csíkszerda, 2006. 131. o.

²¹⁸ KOLUMBÁN (2009) i.m. 448. o.

²¹⁹ BUZOGÁNY-ÓSZ i.m. 175–236. o.

²²⁰ EREL, B7. Dési Egyházmegye Levéltára. Házassági törvényszék jegyzőkönyvei 1769–1895.

²²¹ KOLUMBÁN (2006) i.m. 130. o.

²²² DÓSA (1861) i.m. 59–60. o.

²²³ M. E. T. 5. o.

bíraskodás „könnyelműségétől” tartva rendeletekkel igyekezett a református ítélkezési tevékenységet korlátozni: „1813-ban királyi rendelet mondotta ki, hogy minden református egyházi bíróság mellett is meg kell szervezni a házasságvédő tisztet (*defensor matrimonii*). 1815-ben egy másik rendelet úgy intézkedett, hogy elválasztó ítéletet csak a *generalis synodus* mondhat ki. E rendelet végrehajtásáról szól az 1817. évi dévai zsinat határozata; ahol a felek belenyugodtak a traktuális bíróság ítéletébe, ott azt az illetékes senior csak forma szerint mutassa be a generális zsinatnak.” Ha a felek egyike fellebbezett, akkor ki kellett adni az ügy iratait véleményezésre egy másik esperesnek, és a zsinat tárgyalást tartott az ügyben. 1816-ban kiadott rendelet szerint minden elválást kimondó ítéletet fel kellett terjeszteni felülvizsgálatra az udvarhoz. Ez a református egyház ítélkezési autonómiájának a korlátozását jelentette, de csak másfél évtizedig volt érvényben, az 1834. évi magyarigeni zsinat megszüntette a *defensor matrimonii* tisztjét és kimondta, hogy a válópereket nem kell az uralkodó elé terjeszteni.²²⁴

1834-es zsinat úgy határozott, hogy vegyes házassági ügyekben a pernek az alperes vallása és lakóhelye szerinti törvényszék előtt kell kezdődnie, a bírának pedig mindenki felett a saját egyháza szerint kell ítélkezni. A gyakorlatban azonban a bevett vallások számos esetben jogsérelmet szenvedtek el, ha az egyik fél katolikus volt, mivel a szentszékek a saját eljárásrendjüknek megfelelően és anyagi joguk szerint ítélkeztek.²²⁵

2.2.3. A református házassági bíraskodás közjogi kereteinek változásai 1868-tól 1895-ig

Az 1866 és 1868 között ülésező, az erdélyi követekkel kiegészült országgyűlésnek megoldást kellett találnia a két jogrendszer összehangolására, és ezen belül a házassági törvénykezésbeli különbségek feloldására. Ehelyütt az országgyűlés vitáit nem tudjuk részletesen elemezni,²²⁶ csupán az annak eredményeként született vonatkozó törvénycikkeket és az erdélyi református egyház által megfogalmazott, és a minisztériumnak eljuttatott kívánalmakat tekintjük át.²²⁷

²²⁴ JUHÁSZ István: *Székelgyűlési református egyházmegyéék*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 201. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 1947. 119. o.

²²⁵ LUKÁCS i.m. (2007) 57. o.; DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, Osterlamm Károly, 1863. 143. o.

²²⁶ A kérdést magyarországi szemszögből elemezte: Herger (2006) i.m. 83–85. o.; Nagy (2018a), 118. o. A témában számos forrást jelentetett meg: Zeller i.m. 219–477. o.; Beöthy (1876) i.m. 155. o.

²²⁷ NAGY Péter: *A házassági bíraskodás szervezeti kereteinek változásai a 19. századi erdélyi református egyházban*. *Glossa Iuridica*, 2019. 6. évf. 1–2. sz. 85–106. o.

Az erdélyi református egyház 1868 június 21. és július 2. között Szilágysomlyón összetűlő Közzsinata a vallási dolgokról szóló 1848. évi XX. törvénycikk részletszabályainak megalkotásához saját állásfoglalást fogalmazott meg azzal a céllal, hogy az elkészült dokumentumot a minisztérium részére eljuttassa.²²⁸ 1868. június 22-én egy bizottságot neveztek ki, amelynek feladata volt, hogy a már korábban, 1867-ben a vallási és iskolaügyi munkára kiküldött grémium véleményét keresse meg és adja elő.²²⁹ A bizottság tagja volt Szikszai Lajos, Péterfi József, Benkő János és Karácson Mózes.²³⁰ Öt nappal később, június 27-én a korábban elkészített összegzést – részletesen kifejtett észrevételeikkel együtt – előadták. Az egyházmegyék és a bizottság véleményeinek és javaslatainak meghallgatását követően a Közzsinat azzal bízta meg a jegyzőt, hogy az egyházmegyék szervezetére vonatkozó tervezettel együtt terjessze fel a zsinati véleményt az egyházfőtanácsnak, azzal a felszólítással, hogy a következő rendes ülésen tárgyalják meg, ezt követően pedig az egyetemes értekezletre és az egyházfőtanács által kinevezett bizottság tagjainak küldjék meg.²³¹

A vélemény első része foglalkozott a vallásüggyel.²³² Rögzítette a törvényes vallások közti egyenlőséget, számos elv között kijelentette, hogy a vegyes házasságokat nem szabad meggátolni. Részletesen tárgyalta a vegyes házasságok megkötésére vonatkozó nézeteit. A dokumentum leszögezi, hogy a házassági ügyek feletti ítélkezés kérdéséről már a 18. század második felétől kezdve számos nézet alakult ki. A két leghangsúlyosabb álláspont az volt, hogy a házassági bíráskodást egyházi vagy világi bírói fórum lássa el. Ahogyan fogalmaztak: *„A protestánsok, s főleg mi erdélyi protestánsok, nem érezzük a polgári házasság szükségét, mert hitelveink szerint a házasság, bár az életben legfontosabb, a család és így a nemzet fennállására és felvirágzására a legmélyebben beható s épen azért az egyház által megszentelt, de ember és ember között szabad beleegyezéssel kötött szövetség, mely, mint minden emberi szövetség, nagyon természetesen fölbontható, mihelyt alapjaiban hibásnak, a kitűzött cél elérhetésére képtelennek bizonyult.”* A házasság fontos kelléke, hogy azt az Isten igéjének hirdetése keretében, a gyülekezet által meghívott, az erkölcsi és vallásos élet

²²⁸ EREL, Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: A3.), 1868/69. „Az erdélyi. ev. ref. anyaszentegyház kívánalmai az 1848dik évi vallás és iskolaügyi XXdik t. cikk részletezése tárgyában.”

²²⁹ EREL, A3. 1868.13., 69. p.

²³⁰ EREL, A3. 1868. 13. p.

²³¹ EREL, A3. 1868. 69. p.

²³² Az I. rész, A vallásügy. 1. §. Az egyház önállósága, s e tekintetben jogköre; 2. §. Az egyház és az állam közti jogviszony; 3. §. A különböző hitfelekezetek egymáshoz jogviszonya; 4. §. A különböző hitfelekezetek jogegyenlőségéről az állambani álláspont tekintetében; 5. §. A házassági ügy az államhozi viszony szempontjából; 6. §. A vegyes házassági viszongás esetében illetékes bíróságról; A II. rész Az egyházak és iskolák szükségseinek közálladalmi költségekből fedezéséről.; A III. rész Az iskolaügyről különösen.

„főbb élesztője”, a lelkész előtt kössék meg. Az erdélyi református egyház tehát a polgári házasság intézményének bevezetésével szemben foglalt állást. Kijelentették, hogy a polgári házasságnak nem látják szükségét, a vegyes házasságok esetében azonban megengedhetőnek „nyilvánítják,” felkínálva ezzel egy olyan elvi lehetőséget, hogy a vegyes felekezeti házasságok esetére külön házassági forma, a vallásilag semleges, világi házasság intézménye kerüljön kidolgozásra. A zsinat egyértelműen rögzítette levelében, hogy a házassági ítélkezés jogával élni kívánnak, mivel csak így látják biztosítva azt, hogy az továbbra is a református hitelvek szerint menjen végbe. Kijelentik, hogy a magas perköltések miatt eddig a házasság felbontása csupán a vagyonos személyek kiváltsága volt. A fő kíváncsi tehát az volt, hogy „a házassági perek a törvények alapján alkotott törvényszékeinken és érvényben lévő törvényeink szerint láttassanak el, és azok perfolyama legkisebbé se neheztessék.”²³³

A vegyesházassági viszonyossággal kapcsolatban hivatkozási alapnak Bod Péternek a szokásjog útján érvényesülő, a házassági ítélkezés alapjának számító Synopsis juris Connubialis rendelkezését tették irányadónak,²³⁴ ami szerint a felperes köteles az alperes bírósága előtt megindítani a pert, az ítélet pedig mind a két félre saját hitelvei és egyházi törvényei szerint legyen meghozva.²³⁵

Az 1868-ban megalkotott törvények számos ponton találkoztak az erdélyi református egyház által megfogalmazott kívánalmakkal. Ezzel egy időben folyt az egyházszervezet és ezen belül a házassági bíráskodás rendszerének reformja, amelyet a szervezetről szóló fejezetben bővebben is elemzek.

A Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályait tárgyaló törvény az erdélyi vallási rendszert generális jelleggel, a jogrendszer részeként ismerte el. Erdély és a részek minden olyan törvénye elismerésre került, amely „a bevett vallás-felekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlat s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait, s illetőleg hatáskörét biztosítják.” Ezt a görög, örménykatolikus, és a görög keleti szertartású egyházakra is kiterjesztették.²³⁶

Az országgyűlés házassági bíráskodás szempontjából több fontos törvényt is hozott 1868-ban. Négy különböző törvényben szabályozták az állam és a felekezetek közötti

²³³ 5. §. A házassági ügy az államhozi viszony szempontjából.

²³⁴ H. t. r. 220. §. 149–150. o.

²³⁵ 6. §. A vegyes házassági viszonzás esetében illetékes bíróságról.

²³⁶ 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról, 14. §.

viszony egyes, a házasság kérdésköréhez kapcsolódó elemeit.²³⁷ A régóta rendezésre váró helyzetet azonban nem sikerült tisztázni, a polgári házasság bevezetése elmaradt.²³⁸

A törvénykezési rendtartás vitája 1868. október 20-án kezdődött a Képviselőházban a főbb irányelvek tárgyalásával.²³⁹ Tisza Kálmán a házassági perek világi bíróságok hatáskörébe való utalás mellett érvelt,²⁴⁰ Geduly Lajos, pedig ezzel teljesen ellentétes véleményt fogalmazott meg, ami szerint a Királyhágon inneni református felekezeteknek is legyen joguk felállítani, az 1790. évi XXVI. törvénycikk általi jogszabályi felhatalmazás birtokában saját házassági bíróságukat, vegyes házasságok esetén pedig mindegyik felekezet a saját hitelvei szerint saját felekezeti ítélkező fóruma járjon el.²⁴¹

Deák Ferenc ennél mérsékeltebb álláspontot vallott. A „szabad állam szabad egyház” elvet szem előtt tartva úgy fogalmazott, hogy a polgári bíróságok házasságok feletti ítélkezését akkor tartja megvalósíthatónak, ha a polgári házasság intézményét is bevezetik, ezért Központi Bizottság véleménye mellé állt,²⁴² ami szerint nem időszerű még az ilyen jelentős változtatás bevezetése.²⁴³ A Képviselőház végül elvetette az egyházi bíróságok eltörlésének tervét.²⁴⁴

Az Országgyűlés Főrendiháza a Polgári törvénykezési rendtartás általános, valamint a 22. § és 36. § vitájánál tárgyalta a témát a legrészletesebben,²⁴⁵ ahol nem csak az eljárási, hanem a házassági bíraskodással kapcsolatos törvények általános elveit is meghatározták.

²³⁷ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról; 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről

²³⁸ TAMÁSI i.m. 37. o.; HERGER (2006) i.m. 83–85. o.; HERGER (2010) i.m. 230–233. o. NAGY (2018a) 121–124. o.

²³⁹ CCC. országos ülés, 1868. október 20. GREGUSS Ágost (szerk.): *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. X. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868. 165. o. (a továbbiakban: Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet.) 329. Jelentése a jogügyi bizottságnak a polgári törvénykezési rendtartás főbb irányelveiről: „g) helyesli-e, hogy általában minden egyházi bíróság végkép megszüntetessék s a házassági perek kivétel nélkül a világi bíróságokhoz utasíttassanak?” *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. VI. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868. 85. o., (a továbbiakban: Képviselőházi irományok, VI. kötet. 1865–1868.)

²⁴⁰ Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 165–167. o.

²⁴¹ Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 167–168. o.

²⁴² Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 173. o. Szász Károly is a Deák-féle tervezetet támogatta. 174. o.

²⁴³ 335. Jelentése a központi bizottságnak a polgári törvénykezési rendtartás főbb irányelveiről. Képviselőházi irományok, VI. kötet. 1865–1868. 97–98. o.

²⁴⁴ Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 86–88. o.

²⁴⁵ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házában irományai. II. kötet. Pest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1869. (a továbbiakban: Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet) 22. §.: 163. o.; 36. §.: 164–165. o.

Radvánszky Antal az 1868. november 9-i ülésen a rendtartás²⁴⁶ általános vitája²⁴⁷ során hangsúlyozta, hogy az 1848. XX. törvénycikkkel kell a mostani törvényeket összhangba hozni, tehát a felekezetek közötti egyenjogúságra és viszonyosságra kell törekedni. Érvelt az ellen, hogy a protestáns perekben katolikus fórumon döntsenek. Ezért a következő javaslatot tette, amely sokban hasonlított az 1811. évi erdélyi törvényjavaslatra:²⁴⁸ *„Nehogy tehát egyik részről az egyház elvei sértessenek meg, és hogy ismét másrészről az 1848-iki törvénynek elég tétessék, én ezen törvényszakaszban azon eszmét szeretném kifejezni, hogy a vegyes házasságokból keletkezendő perek a felperes által indíttassanak meg az alperes bírāja előtt; a per az alperes bírāja előtt az alperesre vonatkozólag elintéztetvén, a per átvitelték a felperes bírójához, hol viszont a felperesnek bírāja a felperesre nézve hozná meg az Ítéletet. Ekkép meg volna felelve az egyenjogúságnak, mert mindenik félre a maga hitelvei szerint hozhatnák meg az ítélet.”*²⁴⁹

Prónay Gábor kompromisszumként javasolta, hogy maradjanak meg a „saját bírói fórumok”, de a vegyes házasságok esetén elfogadhatónak tartotta, hogy polgári bíróságok ítélkezzenek.²⁵⁰ Ezt az álláspontot elviekben elfogadva Vay Lajos javasolta, hogy külön törvényben rendezzék a vegyes házasságokat.²⁵¹ Tisza Lajos azt indítványozta, hogy „mindkét evangélikus felekezetű” és az izraeliták részére tartsák fenn a jelenlegi bírósági rendszert.²⁵²

1868. november 13-án a Főrendiház befejezte a részben még mindig a felekezeti bíróságokról szóló pont feletti elvi vitát, amelyet a részletes tárgyalás követett. A tárgyhoz tartozó fontosabb szakaszok felett ezúttal is vita alakult ki.²⁵³ Az eredeti tervezet nem tartalmazta a 22. § esetén a „mindkét felekezetű evangélikusok és unitáriusok jelenleg

²⁴⁶ A beadvány szövege: 244. szám. Jelentése a m. főrendiház jogügyi bizottmányának a polgári törvénykezési rendtartásról szóló törvényjavaslat tárgyában. Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet. 268. o.

„h) helyesli továbbá a bizottmány az elvet, hogy az egyházi bíróságok egyelőre fentartassanak; a mennyiben pedig az Erdélyben létező protestánsok s unitáriusok egyházi bíróságaik a törvényjavaslatban megemlítve nincsenek, ezen hiánynak utólagos pótlását annál is inkább hozza javaslatba a jogügyi bizottmány, mert maga részéről a jogegyenlőség és viszonyosság elvénél fogva a magyar mindkét felekezetű evangélikusok és az izraeliták részére is egyházi bíróságok felállítását méltányosnak ismerné”

²⁴⁷ CXIX. országos ülés, 1868. november 12-én. GREGUSS Ágost (szerk.): Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. Pest, Athenaeum Nyomda, 1869. (a továbbiakban: CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868.)

²⁴⁸ Nagy (2018a) i.m. 123. o.

²⁴⁹ CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 477. o.

²⁵⁰ CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 478. o.

²⁵¹ CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 478–480. o. Felszólalt még az ülésen Haynald Lajos érsek (a katolikus álláspontot ismertette, amiben a katolikusok elleni vádak ellen érvelt) és Cziráky János, aki Pronay álláspontját támogatta.

²⁵² CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 482–483. o.

²⁵³ CXX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 22. § vitája: 494–495. o. 36.§ vitája: 495–503. o.

fennálló egyházi törvényszékek illetősége” fordulatot, az elfogadott törvényszöveg alapján e rendelkezést már rájuk is kiterjesztette.

Ezt követően tárgyalták a vegyes házassági válóperekről szóló törvényt. A képviselőház az eredeti tervezethez képest két helyen módosította a törvényjavaslat szövegét, egyrészt kiegészítette az 1. §-t az áttételre vonatkozó 30 napos határidővel, valamint törölte azt a mondatot a 2. §-ból, hogy *„joguk van azonban a magyarországi mindkét hitfelekezeti evangélikusoknak is, illető egyetemes zsinatjaik határozata folytán, saját hitfelekezeteik részére egyházi székeket szervezni”* – ezekkel is rögzítve a korábbi viták eredményeit.²⁵⁴ A Főrendiház a vegyes házassági válóperekről szóló törvényjavaslatot vita és változtatás nélkül elfogadta, hivatkozva arra, hogy a törvénykezési rendtartás vitája során a kérdést már beható tanácskozás tárgyává tették.²⁵⁵

Az országgyűlési viták eredményeként a következő törvények születtek, amelyek foglalkoztak a házasság felbontásának kérdéseivel: a vegyes házassági perekről szóló törvény rendelkezései szerint a házassági köteléki pereket az alperes illetékes bírósága előtt kellett megindítani. Miután a bíróság meghozta az alperesre vonatkozó ítéletét, harminc napon belül hivatalból át kellett tenni az ügyet a felperes illetékes bíróságához, amely ezt követően a felperessel kapcsolatban hozta meg ítéletét. A törvény azt is rögzítette, hogy *„mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező”*. A második szakasz azt is rögzítette, hogy az erdélyi két evangélikus egyház híveire saját működő egyházi törvényszékei az illetékesek, a két felekezet magyarországi híveinek esetén azonban a világi törvényszékek jártak el továbbra is.

A törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló törvény azt is kijelentette, hogy a vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen megköthetők. A nagy jelentőségű törvény feloldotta az Erdélyben régtől fogva sok visszaélés forrásául szolgáló, a protestánsok által sérelemként kezelt korábbi helyzetet.²⁵⁶

A Polgári törvénykezési rendtartás a fennálló házassági törvénykező fórumok hatáskörében egyedül a házassági köteléki pereket hagyta meg. Minden egyéb, a házassági

²⁵⁴ 366. Törvényjavaslat a vegyes házassági váló perekéről, Képviselőházi irományok, VI. kötet., 265–266. o. CCCXV. országos ülés, Képviselőházi napló, 1865–1868. XI. kötet. 218. o.; CCCXXIX. országos ülés, Képviselőházi napló, 1865–1868. XI. kötet. 192–200. o.; CCCXXX. országos ülés, Képviselőházi napló, 1865–1868. XI. kötet. 271. o.

²⁵⁵ CXXVIII. országos ülés, Főrendiházi napló, 1865–1868. 581–582. o. 278. szám. Törvényjavaslat a vegyes házassági válóperekről. Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet. 364. o.; 288. Jelentése a főrendi ház állandó hármás bizottmányának, a vegyes házassági válóperek tárgyában keletkezett törvényjavaslat iránt. Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet. 391. o.

²⁵⁶ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról.

viszonyból származó peres kérdést²⁵⁷ a polgári bíróságok feladataként határozta meg. A törvény azt is rögzítette, hogy amennyiben nem voltak egyházi bíróságok, abban az esetben – továbbra is – a polgári bíróságok járjanak el, ezzel érintetlenül hagyva a Királyhágón innen fennálló rendszert.²⁵⁸

Ugyanebben az évben alkotta meg az Országgyűlés az illetékekről és díjakról szóló 1868. évi XXIII. törvénycikket, amelyben bélyegilletéket írtak elő az összes, a válóperben benyújtott beadványokra és az ezekben hozott ítéletekre: *„minden tekintet és különbség nélkül a bíróságra, mely azon perek megindíttattnak és tárgyalattak - egyaránt illetékkötelesek.”*²⁵⁹

A Királyhágón inneni protestánsokra vonatkozó házassági bíraskodás részleteit – számos királyi rendelet és egyéb jogforrás mellett²⁶⁰ – a „Táblai gyakorlat” foglalta össze. A Curia és a budapesti Ítéltábla gyakorlatát rögzítő, utóbbi családjogi tanácsa által összeállított *„Házassági szabályzat a polgári bíróságok elé tartozó házassági válóperekben”*²⁶¹ nem volt jogforrás, csupán olyan bírói absztrakt norma, amely a számos hiátus miatt bizonytalan polgári házassági bíraskodás fejlesztését szolgálta.²⁶²

Fontos megemlíteni, hogy Magyarország és Erdély közjogi egyesülését követően 1881-ben a református egyházkerületek uniójára is sor került. Problémát jelentett, és az esetleges egyházkerületek közötti feszültségeknek is melegágya volt a házassági bíraskodási rendszerek közötti eltérés. Pokoly József úgy fogalmazott, hogy *„[...] a házassági bíraskodás jogának tényleges gyakorlata volt a Királyhágón inneni és túli testvérek egyházi viszonyaiban a leglényegesebb különbség”*.²⁶³

Ezt a helyzetet az 1882-ben megalkotott egyházalkotmány úgy oldotta fel, hogy az „általános határozatok” című részben az egyházi törvényhozás kapcsán rögzítette, hogy az *„erdélyi egyházkerületnek az AC. és CC. I. részében és az 1691. évi Leopoldinum diploma 2. 3. pontjaiban biztosított joga, és a többi százados külön állás folytán kifejtett alkotmányos szervezete, érintetlenül hagyatik és részére föntartatik, hogy alkotmányát jövőben is a képviseleti rendszer elveivel összhangzóan tovább fejleszthesse; kötelessége lévén a teendő módosításokat az egyetemes konventnek, illetőleg a zsinatnak bejelenteni.”* Ugyanakkor le

²⁵⁷ „[...] a születés törvényességének kérdése, a perlekedő házastársak közt a gyermekek tartása és a házassági elválásból felmerülhető vagyoni követelések iránti keresetek [...]” 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 22. §.

²⁵⁸ 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 36. §.

²⁵⁹ 1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában, 19. §.

²⁶⁰ SZTEHLO (1890) i.m. 150–153. o.

²⁶¹ SZTEHLO (1890) i.m. 280–292. o.

²⁶² SZTEHLO (1890) i.m. 152. o.

²⁶³ POKOLY (1904) i.m. 214. o.

is szögezték, hogy ez az erdélyi egyházkerületnek csupán belügyeire vonatkozik, az egyházalkotmány el nem térő részei kötelezőek, az öt egyházkerületet „egyetemes érdeklő ügyekben” a zsinat az erdélyi egyházkerületre is kötelező erejű döntést hozhat.²⁶⁴

Ezt követően a konvent már 1883-ban bizottságot állított fel, hogy készítsen el egy javaslatot a magyarországi házassági bíráskodás felállításáról. A munkálatok azonban nehezen haladtak, majd megszakadtak, ugyanakkor a felekezeti házassági törvénykezés fontos cél maradt.²⁶⁵

1887. évi egyetemes konventen a házassági törvényszékek ügyében a konventi elnökség felhívta az evangélikus egyház egyetemes konventjét, hogy ebben az ügyben működjenek együtt. Ezt az evangélikus Egyetemes Közgyűlés 1888 októberében tárgyalta is, és egy bizottságot bocsájtott ki a testvéregyházzal való együttműködés érdekében, amelyben Beniczky Gyula elnökle mellett Zsilinszky Mihály, Győry Elek, Doleschall Sándor és Horváth Sándor voltak a tagok.²⁶⁶ 1889-ben az evangélikus egyház főfelügyelője, báró Prónay Dezső egy jelentést küldött a testvérfelekezet konventjének részére, amelyben beszámolt a felállított bizottságról. A református egyház is új bizottságot választott Beöthy Zsigmond elnök, Filó Lajos, Szilády Áron, Szilágyi Dezső és Kovács Albert személyében.²⁶⁷ Az evangélikus Egyetemes Közgyűlés elnöke felhívta a bizottság elnökét, hogy vegye fel a kapcsolatot Beöthy Zsigmonddal.²⁶⁸ A közös munkára és a tervezet elkészítésére azonban nem került sor.²⁶⁹ Az evangélikus bizottság passzivitásának oka valószínűleg az volt, hogy 1887-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter levelet küldött a Tiszai egyházkerület püspökének, amelyben beszámol arról, hogy Ferenc József e törekvéseknek nem adott teret. A miniszter úgy határozott, hogy a házassági felmentések kiadásától, valamint a Brassó

²⁶⁴ 9. §. TÓTH (1882) i.m. 3. o.

²⁶⁵ TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve*, Kolozsvár, 1883. szeptember 12-17-ig. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1883. 67. o.

²⁶⁶ *A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1888. évi október hó 10-dik, 11-dik és 12-dik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1888_10_10/?pg=2&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 2. p.

²⁶⁷ TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1889. évi március hó 21–28. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1889. 26. o.

²⁶⁸ *A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1889. évi október hó 16-ik 17-ik és 18-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1889_10_16/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 5. p. *Az evangélikus Egyetemes Közgyűlés elnöke 1890-ben újból felhívta a bizottság elnökét az együttműködésre. A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1890. évi október hó 8-ik és 9-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1890_10_08/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 5. p.

²⁶⁹ TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1890. évi április hó 15–23. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1890. 17. o.

megyei esperességet a házassági bíraskodástól eltiltja. Ennek oka az volt, hogy az uralkodó a Királyhágón inneni protestáns felekezetek bíraskodási jogát nem ismerte el. Házassági ügyekben való bíraskodási jogát attól a tizenegy magyar ajkú egyházközségtől is elvette, amelyek az erdélyi ágostai hitvallású egyházkerületet elhagyva csatlakozott a Tiszai Evangélikus Egyházkerülethez. Az állásfoglalás igazi jelentősége abban rejlik, hogy ebben a protestáns felekezetek részére is egyértelművé tette az uralkodó az álláspontját. Ennek lényege abban állt, hogy a törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvény 22. §-ban, mint a vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvény 2. §-ában csak a főnálló egyházi törvényszékek hatáskörét és illetékességét állapították meg, valamint az 1868. évi LIV. törvény 36. § rendelkezése szerint, ha a protestánsok egyházi bíróságai nem lettek felállítva, akkor ehhez a felekezetekhez tartozó válóperek a világi bíróságok hatáskörébe tartoznak, tehát ezekre a házassági ügyekre nézve pedig az 1791. évi XXVI. törvény, valamint II. József Házassági pátense az irányadó, mivel a vonatkozó egyházi szervezet felállítására nyitva álló időszak lezárult.

Ez alapján kijelenthető, hogy a kormányzat nem tekintette jogilag megalapozottnak a magyarországi házassági bíraskodás helyreállítását, ezért a protestáns felekezetek, különösen a református egyház ilyen irányú törekvése eleve kudarcra volt ítélve.²⁷⁰

2.2.4. Az erdélyi református házassági bíraskodás szervezetének átalakítása az 1860-as és 1870-es években

Az egyházszervezet átalakításának igénye már a 19. század első felében több alkalommal felmerült, a megvalósítás azonban elmaradt.²⁷¹ Az 1860-as év elején történő politikai enyhülés teremtette meg először azt a közjogi helyzetet, amelyben a reform reális cél lehetett. Elsőként az egyházközségi szint megreformálására került sor, a presbitérium újjászervezéséről szóló tervezetet az 1861-es sepsiszentgyörgyi zsinat fogadta el.²⁷² Az egyházmegyék átszervezése már ugyanezen zsinaton felvetődött, az időközben bevezetett

²⁷⁰ *A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1887. évi október hó 5-ik és 6-ik napjain Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1887_10_05/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 7. p.

²⁷¹ LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újrászervezése a kálvini egyházszervezet tükrében.* In: PÁLFI József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán.* Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 255-257.; KOLUMBÁN (2006) i.m. 129.; POKOLY (1904) i.m. 3. kötet. 207–212. o.

²⁷² LUKÁCS (2015) i.m. 257–259. o.

provizórium miatt azonban a munkálatok csak 1864-ben folytatódhattak. A kolozsvári zsinaton a tervezet elkészítésére kiküldött bizottság amellet foglalt állást, hogy az egyházszervezet reformját csak fokozatosan lehet megvalósítani, az egyházközségi szintet az egyházmegyeinek kell követnie, és csak ezt követően kerülhet sor a konzisztórium átszervezésére.²⁷³

Az 1868. június 21. és július 2. között Szilágysomlyón tartott közzsinat a szervezeti keretéről szóló tárgyalást az Egyházfőtanács 1867. november 3-4-én tartott teljes ülésén megalkotott tervezetének és az 1867-es közzsinati módosítási indítványainak felolvasásával kezdte meg.²⁷⁴

A „*Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyei szervezéséről*” című tervezet III. része foglalkozott az egyházi törvényszékekkel. Két elkülönített törvényszéket hoztak létre, az egyik a köztörvényszék, amelynek hatáskörébe a fegyelmi ügyek kerültek, a másik a házassági törvényszék volt. Mindkét fórum elnöke az esperes, akadályoztatása esetén az egyházmegyei rendes jegyző, amennyiben ő sem lenne jelen, akkor a korelnök elnöklete alatt, a papi ülnökök közül választanak elnököt.²⁷⁵ A házassági törvényszék tagjai a fő- és algondnokok, esperes, jegyző, a director, és a választott papi ülnökök lettek, utóbbiak száma pedig nem lehetett kevesebb négynél, illetve nem lehetett több tíznél. Összeférhetetlenségi ok volt, ha az apa a fiával, testvér testvérel, ipa a vejével bíraskodott.²⁷⁶

A köztörvényszékekkel közös szabály volt, hogy a törvényszékek ülnökeinek, székbíróinak – ebben a minőségükben a fő és algondnokoknak is – esküt kellett tenniük.²⁷⁷ A székbíróknak külön esküformát határoztak meg.²⁷⁸

A papi ülnököket általános szavazattöbbséggel három évre választották az adott egyházmegye rendes papjai közül. A világi ülnökök választása az egyházmegye világi képviselői közül ugyancsak általános szavazattöbbséggel, három évre történt. Az egyházi törvényszékek esetében egy szorítást tesz a tervezet, amely szerint lehetőleg az egyházi

²⁷³ LUKÁCS (2015) i.m. 260. o.

²⁷⁴ EREL, A3. 1868. 27. p.

²⁷⁵ EREL, A3. 1868. 28. p. Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyei szervezéséről, III. rész, 15. fejezet, A pont. (a továbbiakban: III. 15. A.)

²⁷⁶ EREL, A3. 1868. 28. p. III. 15. B 2.

²⁷⁷ EREL, A3. 1868. 28. p. III. 15. C–D.

²⁷⁸ „*En N. N. mint ezen egyházmegye székbírója esküszöm az atya, a fiú, és szentlélek istenre, hogy ezen hivatalomban híven eljárók, ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen, s a törvények értelmében fogom kimondani, senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem, a hozott ítéletet senkinek idő előtt ki nem beszélem, s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segélyen!*”

törvényekben jártas világi ülnököt kell választani.²⁷⁹ A szabály csupán az erre való törekvést rögzíti, gyakorlati megvalósulása nem ismert, azokra megállapítást csupán az egyes egyházmegyék világi ülnökeinek prozopografikus gyűjtését követően lehetne tenni.

A javaslat 16. fejezete rögzítette a hatásköri kérdéseket. A házassági törvényszékek „tárgyaként” a házassági pereket, és azzal összefüggő „minden törvényes kérdéseket” jelölték meg,²⁸⁰ amely számos kérdést vet fel. Az azonos évben születő perrendtartás korábban tárgyalt szűkítő szabálya, egyházmegyék házassági törvényszékeinek jegyzőkönyvei valamint a fennmaradt peres anyagok alapján kijelenthető, hogy az ítéletek a házassági kötelezésekre korlátozódtak, ugyanakkor esetenként előfordult, hogy az eljáró bíróság a kapcsolódó kérdésekkel is foglalkozott.

A 17. fejezet szabályozta az egyházmegyei törvényszék összehívásának módját, és az ülések idejét. A törvényszék üléseit az esperes hívta össze, úgy, hogy az ülés megkezdése előtt legalább nyolc nappal minden tagot értesített. A törvényszék rendes ülést – a kánonok értelmében – háromszor tartott egy évben, a zsinatok tartására kijelölt időben. Abban az egyházmegyében, ahol egy negyedik is szükséges, ott – a 1861-ben tartott közzsinat határozata szerint – a negyedik is megtartható, mint rendes törvényszéki ülés. Amelyik egyházmegyében ezelőtt quindenalis széket tartottak, azoknak annyiszor kellett egyházmegyei törvényszéki ülést tartani, ahányszor korábban quidentalis széket tartottak.

A törvényszék akkor hozhatott ítéletet, ha időben kihirdették az ülést és a bírák száma nem volt kevesebb hétnél. Itt nem kellett figyelembe venni a világi és a papi ülnökök arányát, szükség esetén az ülnököket a határozatképesség érdekében annak határáig az esperes a papok közül kiegészíthette. Rendkívüli esetben az esperes a fentebbi számon kívül is összehívhatta a törvényszéket.²⁸¹

A köztörvényszék tagjai semmilyen díjazásban nem részesülhettek, a házassági törvényszék bíráit – a gondnokokon kívül – azonban a válóperek díjaiból kellett megfizetni.²⁸²

Az 1868-ban megalkotott egyházmegyékre vonatkozó szabályozás az egyházi vezetés decentralizálására törekedett, ennek módszerét pedig a meglévő intézmények feladat- és hatáskörének pontos meghatározásában, valamint új intézmények létrehozásában látták.²⁸³

²⁷⁹ EREL, A3. 1868. 28. p. I. 8. C.

²⁸⁰ EREL, A3. 1868. 28. p. III. 16. B.

²⁸¹ EREL, A3. 1868. 28. p. III. 17.

²⁸² EREL, A3. 1868. 28. p. III. 18.

²⁸³ KOLUMBÁN (2006) i.m. 133. o.

A reformokat egyházi közéleti diskurzus is kísérte. Kolumbán Zsuzsanna összegyűjtve a vonatozó vita során elhangzott érveket, rögzítette, hogy korabeli kritika tárgyát képezte az ülnökök választásának rendje. A bírálatokban elhangzott, hogy az ülnökök választási módját nem szabályozták megfelelően. Mindössze annyiról szólt a tervezet, hogy az ülnökök időnként újraválasztandóak. A kritikus hangok szerint minden évben a tagok egyharmadának újraválasztása lett volna ideális, mert ezáltal biztosítani lehetett volna az állandó tapasztalattal rendelkezők jelenlétét.²⁸⁴

Az egyházmegyék újjászervezésénél számos hierarchikus vonás megmaradt, annak ellenére, hogy az egyházi élet súlypontjaként az egyházmegyék voltak elfogadottak. Ennek okát Lukács Olga abban látja, hogy a legfőbb egyházi vezetésben, a zsinat és a főkonzisztórium között tisztázatlan viták támadtak, ennek egyházmegyei vetületét a hierarchikus elemek jelentették, amelyek pedig folyamatos központosítási törekvést generáltak.²⁸⁵

Az erdélyi egyházszervezet reformjának harmadik lépése az egyház legfelsőbb fórumainak újragondolása volt.

A Közzsinat már 1869-ben megalkotott egy tervezetet, amely részletesebben szabályozta az egyházi Házassági Főtörvényszék működését.²⁸⁶ A tervezet harmadik része tartalmazta a bírósági fórumokra vonatkozó szabályokat, amelyek szemlélete és struktúrája sokban emlékeztet az egyházmegyei szabályozás szellemiségére. A „házassági törvényszék” (a fellebbviteli fórumra utaló fő jelző kimaradt) feje a püspök, a tagjai az egyházmegyék esperesei és jegyzői, az egyházkerületi közjegyző mint jegyző és a közügyigazgató.²⁸⁷ A világi ülnökök tehát kimaradtak volna az egyházi törvénykezésből a tervezet értelmében. Az egyházmegyei szabályoknál látottak szerint az egyházi főtörvényszék üléseit is a Közzsinat üléseinek időpontjához kötötték úgy, hogy elsőként a Közfőtörvényszék, ezt követően pedig a Házassági Főtörvényszék üléseit kell megtartani. Rendkívüli főtörvényszéki ülés összehívására a püspök volt jogosult. További részletszabályokat nem rögzítettek, arra az addigi gyakorlat szerinti eljárást tették irányadóvá,²⁸⁸ tág teret hagyva ezzel az adott ítélkező fórumnak arra, hogy saját szabályait megállapíthassa. A tervezet a bírói fórum hatáskörét kizárólag az egyházmegyei házassági törvényszékek által meghozott, és felülvizsgálat miatt

²⁸⁴ KOLUMBÁN (2006) i.m. 135. o.

²⁸⁵ LUKÁCS (2015) i.m. 262. o.

²⁸⁶ EREL, A3. 1869. 71. p. Tervjavaslat. Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház legfelsőbb testületének szervezéséről.

²⁸⁷ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 1.

²⁸⁸ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 2.

felterjesztett házassági ügyek, és azokkal összefüggő kérdések végleges eldöntésében határozta meg.²⁸⁹ A bírák javadalmazása ügyében is az addig érvényes szokást jelölték meg követendőnek.²⁹⁰

A tervezet és az új egyházalkotmány heves viták tárgyát képezte, amely rendkívül jól tükröződik a korabeli protestáns sajtóban.²⁹¹ Szász Károly az Erdélyi Protestáns Közlöny hasábjain 1871 januárjában közzé tett írásában a reformokkal kapcsolatos nézeteit ismertette, a házassági törvénykezéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy a felekezeti bíraskodás napjai meg vannak számlálva, az állam csupán a katolikus szentszékek eltörlésének nehézsége miatt tartotta meg még azt. Bírálta a zsinatot, hogy ezzel a „*halálra sentenciázott*” intézménnyel kapcsolatban erőt próbál akkor demonstrálni, amikor a világi tagokat kihagyva, tisztán lelkészekből álló ítélkező fórum létrehozását tervezi el. Amikor Szász a főkonzisztórium tizenkét világi küldöttének az ítélkezésre való tényleges hatásáról írt, a főszerkesztő sokatmondóan annyit jegyzett meg, hogy „*volt; de be kell vallanunk, hogy csak igen ritkán tiszteltek meg jelenlétükkel.*” Nézete szerint tehát a házassági bírósági fórumokon vegyesen kell képviseltetni a világi és egyházi ülnököket.²⁹² A tervezetet végül a számos bírálat miatt elvetették.²⁹³

Szász májusban újabb cikket publikált, amelyben üdvözölte a főkonzisztórium ülésein éppen akkor formálódó új szabályozás jellegét, és hatalmas előrelépésnek nevezte a korábbi állapothoz képest. A Házassági Főtörvényszékkel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „*a házassági törvényszék szándékolt retrograd lépése, s tisztán papi törvényszékké tétele megbukott: örülök; de hogy a 12 szám fentartásával a világi elem eddigi kisebbsége megmaradt: nem helyeselhetem.*”²⁹⁴

Az újabb, „*Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényhozó, kormányzó és ítélő hatóságainak szervezetéről*” című tervezet az 1871 júniusában Nagyszebenbe összehívott zsinaton mutatták be. A VIII. fejezet tárgyalta az „*Egyházkerületi igazság szolgáltatást*”, amely a közfőtörvényszék és a Házassági Főtörvényszékre vonatkozó új szabályokat tartalmazta. A házassági törvényszék szerkezete egy alpontnyi helyet kapott a tervezetben. „*Az egyházkerületi házassági főtörvényszék egybealkotása, egybehívása, tagjai díjazása s*

²⁸⁹ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 3.

²⁹⁰ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 4.

²⁹¹ KOLUMBÁN (2006) i.m. 134. o.

²⁹² SZÁSZ Károly: *Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseihez. II.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 2. sz. 15. o.

²⁹³ LUKÁCS (2015) i. m. 263. o.

²⁹⁴ SZÁSZ Károly: *Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 21. sz. 172. o.

*minden a házassági ügyekre vonatkozó teendők az eddig fennállott egyházi törvények és szokás szerint intézendők el, azon különbséggel, hogy a közszent zsinatban eddig ez ügyekben is részt vett főconsistoriális biztosok helyett ez után az egyház kerületi közgyűlés választ a maga kebeléből ezen házassági fellebbviteli törvényszékhez mint eddig 12 világi bírót.*²⁹⁵

Az elfogadott új egyházszervezeti törvény hatályba léptetésének időpontjául végül az 1872. évet határozták meg.²⁹⁶

A Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a zsinatok funkció szerinti differenciálódása már a szervezeti átalakítást megelőzően elkezdődött. A zsinat az 1860-as évekre már nem a rendes napirendi pontjai között tárgyalta a házassági ügyeket, hanem külön, a zsinati ülésen belül, de más, jellemzően az egyházszervezeti és egyházkormányzati ügyeket követő napon üléseztek. Ugyancsak figyelemre méltó ellentmondás, hogy a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve 1866-ban kezdődik.²⁹⁷ Amíg az 1866-ban és 1867-ben kelt jegyzőkönyveknek még nem adtak nevet, addig 1868-ben, 1870-ben és 1871-ben a „törvénykezési jegyzőkönyv” kifejezést használták, 1872-ben pedig, már a házassági törvényszék kifejezés alatt találhatjuk az erdélyi református törvénykezés másodfokon eljáró fórumának jegyzőkönyveit, tehát a reform lényegében a házassági bíráskodás ekkorra kialakult rendjét rögzítette az egyházi törvényben.

A szabályzat számtalan helyen hiányos volt. Ezt bizonyítja az is, hogy az újonnan megválasztott Bereczki Sándor „maga tájékoztatása végett” azt a kérdést tette fel, hogy milyen időtartamra kapta meg tisztségét. A mandátumról szóló vitában két álláspont alakult ki: néhányan az évenkénti újraválasztást támogatták, végül az öt évre történő megválasztást fogadta el az egyházkerületi közgyűlés.²⁹⁸ A zsinat határozata szerint: *„Miatán e kérdésre vonatkozólag a szervezeti törvény V. és VIII. határozottan nem intézkednek, a közgyűlés a szervezeti törvénynek ezen V. és VIII. ugy értelmezi, hogy azok szerént a birák 5 évi tartamra választandók. Ennek alapján kimondatik, hogy a most megválasztott birák 5 évi időszakra választattak meg.”*²⁹⁹

²⁹⁵ EREL, A3. 1871. 32. p. VIII. B. 2.

²⁹⁶ EREL, A3. 1871. 32. p. IX.

²⁹⁷ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.

²⁹⁸ Egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 87–35. sz. 275–276. o.

²⁹⁹ Egyhkr. közgy. 1872. 39. o.

Az erdélyi protestáns házassági bírászkodás tehát új, a zsinat által elismert szervezeti keretek között folytatódhatott egészen addig, amíg az 1894. évi XXXI. törvénycikk meg nem szüntette Magyarországon a felekezeti házassági bírászkodást.³⁰⁰

³⁰⁰ 1895. október 1-jén lépett hatályba.

3. A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS FORRÁSAI

3.1. Az erdélyi református házassági jog forrásai

A korabeli jogforrások rendszerének meghatározását Dósa Elek és Kolosváry Sándor munkáiban megfogalmazott vonatkozó elméletek felvázolásával kell kezdeni. Ez azért is fontos, mivel azon kívül, hogy mind a két jogtudós fontos szerepet töltött be az erdélyi református egyházban, Kolosváry Sándor egyben a kolozsvári házassági törvényszék és a főtörvényszék, valamint az Igazgatótanács tagja is volt. Mindkét jogtudós munkája az egyházi törvénykezés alapműve lett, sokszor pedig még hivatkozási alapként is használták a két egyházi ítélkező fórum előtt zajlott perek dokumentumainak megfogalmazása során. Ebből arra következtethetünk, hogy Dósa és Kolosváry tudományos-rendszerező munkái közkézen forogtak és hatással voltak nemcsak korabeli vonatkozó gondolkozásra, hanem a joggyakorlatra is. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy Kolosváry az 1870-es évekbeli szervezeti reform kodifikációs munkájában és számos további elvi jelentőségű döntés meghozatalában is részt vett.³⁰¹

Dósa Elek munkája egyedülálló abból a szempontból, hogy átfogó és részletes képet kíván adni nemcsak az egyház belső viszonyainak szabályozásáról, hanem az államhoz való kapcsolatáról is, miközben teret szentel az egyház belső és külső jogforrásainak egyaránt.

Elsőként Dósa *Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana* című munkáját tárgyalva megállapíthatjuk, hogy szerkezete az *Erdélyhoni jogtudomány* szerkezetére sokban hasonlít, sőt a két mű szoros kapcsolatban áll egymással. Az egyházjog forrásainak összegzésénél kifejezetten hivatkozik is Dósa az *Erdélyhoni jogtudományra*³⁰² és a világi jogszabályok rendszerére.³⁰³

A jeles mű első része foglalkozik az egyházi közjoggal (jus publicum ecclesiasticum), amely alatt azokat az egyházi törvényeket érti, amelyek az egyháznak mint önálló testületnek, akár személyek, más testületek vagy az állam felé való jogait és kötelességeit szabályozzák. Különlegessége a könyvnek, hogy az egyházi hatalom a hatalommegosztás szellemében kerül felosztásra. Elsőként az egyházi közakarat kinyilvánításának módjait osztja fel egyházi törvényhozó és egyházi ítélő hatalomra, ezt követően az egyházi közakarat teljesítésének (a végrehajtó hatalomnak) háromféle módját határozza meg. A második rész az egyházi magánjogot (jus ecclesiasticum privatum)

³⁰¹ Magyar Tudományos Akadémia Régi Akadémiai Levéltár K 1231: 71. 13. o.

³⁰² DÓSA (1861) i.m. 4–40. o.

³⁰³ DÓSA (1863) i.m. 5. o.

foglalja magába: az egyházi törvényeknek azon csoportját, melyek az egyház tagjainak jogait és kötelességeit, az egyházi vagyonyjogot és perjogot tárgyalja. Jelen munka keretében az opus első, a jogforrástant rendszerező felével foglalkozom.

Dósa egyházi jogforrástana szerint a hitcikkek (*articuli fidei*, *dogmata seu praecepta religionis*) azok az alapigazságok, amelyeken az egyház tagjainak Istenről alkotott képe és tiszteletének módja nyugszik. A hitcikkektől megkülönbözteti azokat a szabályokat, amelyek az egyházra mint „külvilági társulatra” vonatkoznak. Ezeket a szabályokat egyházi törvényeknek nevezi (*canones, seu leges ecclesiasticae*), amelyek egyben az egyházi jogtudomány (*jus canonicum seu ecclesiasticum*) tárgyát képezik.

Az egyház belső jellemét a hitcikkek fejezik ki, az egyházi törvények feladata pedig a hitcikkek érvényre juttatása az adott társadalomban, az adott jogrendszerhez illeszkedő módon. Dósa azonban magukat az egyházi kútfők rendszerezését nem végezte el, csupán kilenc pontba összefoglalta azokat.

Első helyre sorolta a Szentírást, különös tekintettel az Újszövetségre. Második pontba sorolta a Diploma Leopoldinumot és a vallásokról szóló 1693-ban kiadott pótdiplomát. Ezeket követték a törvénygyűjtemények, első helyen „a régi királyok dekrétumai”, majd Werbőczy István Tripartituma, az *Approbata Constitutio*, a *Compilata Constitutio* és az *Articuli Novellares*. Ezt követően rögzíti Dósa a helvét vallástételeket.

Az ötödik és hatodik pontban vette górcső alá Dósa a Geleji Katoni István által összegyűjtött kánonokat és az azt kiegészítő 1646-ban Szatmárnémetibe összehívott zsinat által megalkotott végzéseket.³⁰⁴ Ezt követő helyre sorolta a nemzeti zsinatok (*nationalis synodus*) végzéseit, amely az egyházi főtanács és az egyházi zsinat kölcsönös megegyezése alapján adtak ki.³⁰⁵

Egyházi jogi forrásai voltak a közönséges egyházi zsinatok (*synodus provincialis seu generalis*) végzései.

Végül az egyházban régi idők óta „divatozó” gyakorlatot említi, amelyek más néven az egyházi törvény erejével bíró zsinórmértékek. Ezek közé a források közé sorolja – az erdélyi házassági jog szempontjából kiemelkedő fontosságú – Bod Péter *Synopsis juris connubialis* és *Iudiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkáit, valamint II. József császár Házassági pátensét (*Ehepatent*).³⁰⁶

³⁰⁴ Lásd: Geleji Kánonok.

³⁰⁵ A. C. 1. 1. 3.

³⁰⁶ DÓSA (1863) i.m. 4–6. o.

Dósa szűkszavú forrástani elemzésével ellentétben a tanítvány, Kolosváry Sándor munkájának első 86 oldalán bőszegesen tárgyalta a vonatkozó joganyagot, nagy hangsúlyt fektetve azok kialakulására, történeti kereteire, okaira és jellegzetességeire. A Dósa által megkezdett munkát tovább folytatta, annak történeti kiszélesítését rögzítette is: „*Egyh[ázi] jogi kútfőink felette különfélék, és különböző időkben is keletkeztvén, alapos megismerésük, történelmi tanulmányok nélkül, lehetetlen volna. Éppen ezért, e munka köréhez képest, igyekezni fogunk, egyes kútfőinket legalább vázlatos történelmi megjegyzésekkel és felvilágosításokkal kísérni.*”³⁰⁷

A különböző természetű források katalógusszerű felsorolásán túl azok keletkezésének folyamatát és körülményeit is ismertette. A Dósára jellemző következetes jogforráshasználaton túl, számos hazai és külföldi, magyar és latin nyelvű egyházi, egyházjogi, történeti és jogtörténeti munkát is felhasznált.

A munka második részében az egyházkerület kormányzatát, majd az egyházi vagyont, végezetül a házassági jogot tárgyalta. Az eljárási kérdéseknek összesen két oldalt szentelt, a témában jobban elmélyedni kívánó olvasónak pedig Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudományának* harmadik, *Erdélyhoni magyar pertan* című kötetét ajánlotta azzal a megjegyzéssel, hogy abban az „egyházi törvénykezés körüli eltérések is kellőleg feltüntetve vannak.”³⁰⁸

Kolosváry az egyházi jogforrásokat közönséges, azaz általános jellegű és különös törvényekre osztotta fel. A közönséges források között az első helyet a Szentírás foglalta el, ezt követték Kálvin János tanai, majd az Erdélyben 1757-ben elfogadott Confessio Helvetica és a Heidelbergi Káté.

A különös, az erdélyi református egyházra vonatkozó jogforrásokat öt nagy csoportba osztotta. Először az országos törvényeket, ezek gyűjteményeit tárgyalta, különös tekintettel a Corpus juris Hungaricire, a Tripartitumra, majd Erdély önálló törvénygyűjteményeinek történetét és jogforrási hierarchiában betöltött helyét elemezte (Approbatæ Constitutiones, Compilatæ Constitutiones, Articuli Novellares).³⁰⁹ Itt tárgyalta ugyanakkor azokat az országos törvényeket, amelyeket Erdély és Magyarország uniójának ideje alatt alkottak meg, és tárgyuk az egyház volt. A fontos források között tárgyalta a

³⁰⁷ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 10. o.

³⁰⁸ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 385. o.

³⁰⁹ Lásd: HORVÁTH Attila: *Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga*. In: VERESS Emöd: Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 231–232. o.

Diploma Leopoldinumot, és a vallásügyekben kiadott pótdiplomát, a Diploma suppletoriumot.³¹⁰

Az egyházi törvények közé sorolta az egyházi kánonokat, melyek közül a Geleji-féle gyűjteményt emeli ki, amely a házassági bíraskodásra és egyházi pervezetésre vonatkozóan számos rendelkezést tartalmazott. Rögzíti a nemzeti zsinatok végzéseit, az Egyházi Főtanács teljes gyűlésének és a Közzsinatnak végzéseit és rendeleteit, valamint az 1871-ben nagyrészt képviseleti alapon szervezett erdélyi egyházkerületi közgyűlés, mint törvényhozó hatalom által alkotott törvényeket és határozatokat.

A szokás között megkülönböztette az országos szokásokat (abban az esetben, ha azok az egyházak jogállására vonatkoztak), valamint az egyházi szokásokat. Egyházi szokásjog alapján került alkalmazásra – Dósával megegyező álláspontot tükrözve – Bod Péter korábban említett két műve.

Kolosváry külön pontban rögzítette a királyi rendeleteket, kiemelve ezek közül II. József házassági rendeletét, ugyanakkor figyelmet fordított *„a magas kormány által időnként kiadott, jelenleg fennálló felelős kormány által kiadott olyan rendeletek, amelyek sem az országos, törvényekkel sem az egyházi autonómiával nem rendelkeznek.”*³¹¹

3.2. A jogforrások hierarchiája az egykorú egyházi jogtudomány tükrében

Dósa a jogforrásokat illetően négy elvet fogalmazott meg.³¹² Az első elv szerint a Szentírás a polgári, az egyházi törvények, és a hitelvek felett áll. Ennek alapjául Dósa a Hármaskönyv előbeszédének 6. címének 7. §-át,³¹³ a 9. címet,³¹⁴ valamint a Második Helvét Hitvallás második fejezetét hivatkozta: *„A hit dolgában tehát nem fogadunk el más döntőbíró, csak*

³¹⁰ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 38–49. o.

³¹¹ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 10–13. o.

³¹² KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 7–8. o.

³¹³ Hármaskönyv. Előbeszéd, 6. cím 7. § In: MÁRKUS Dezső (szerk.) Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, Franklin-társulat, 1897. *„Azért az emberi törvényeknek az isteni törvényből kell eredniök. Mert csak abban a köztársaságban van rend, a melyet isteni törvényhez alkalmazott törvényekkel kormányoznak. Az isteni törvénynyel ellenkező törvénynek tehát sem a nép megegyezéséből, sem huzamos szokásból ereje nincsen.”* (a továbbiakban: H. k. Előbeszéd, 6. 7.)

³¹⁴ H. k. Előbeszéd, 9. 2. § *„Következtessük tehát, hogy a statutum és törvény vagy rendelet a természeti avagy isteni jogot a maga egészében erejétől meg nem foszthatja; mert sem a pápa, sem más valaki nem rendelhetné, azt, hogy az ó- vagy újszövetséghez ne tartsuk magunkat, vagy hogy a szülők gyermekeiket ne neveljék; de némely különös esetekben, az isteni vagy természeti jog ellenére is, a rablónak vagy éjjeli tolvajnak megölése igazságos lehet.”*

*magát Istent, aki a Szentírás által jelenti ki, hogy mi igaz, mi hamis, mit kell követnünk, vagy mit kell kerülnünk.*³¹⁵

Az Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana rögzítette, hogy a világi törvények az egyházi jog felett állnak, de csak a külső cselekmények tekintetében, hitéleti kérdéseket azonban nem szabályozhatnak.³¹⁶ A harmadik „kútfők tekintélyéről” szóló elv szerint az egyházi törvények és az egyháztanács közönséges zsinattal közösen alkotott végzései egymással szembeni elsőbbséggel nem bírtak, mivel az egyháztanács közönséges zsinattal közös végzéseit is egyházi törvényeknek kellett elismerni.³¹⁷ Ennek oka az volt, hogy a két egyházi grémium közösen kibocsájtott jogszabálya az egyházi törvényeket megváltoztathatta. A jogszabályi összeütközések elkerülésére az erdélyi református egyházban a Hármaskönyvben is rögzített *lex posterior derogat legi priori* elvét alkalmazták.³¹⁸

Fontos, elvi szinten megfogalmazott tételt jelentett, hogy az egyházban régóta alkalmazott gyakorlatnak csak a törvényt pótló erejét ismerték el, világi és egyházi törvényeket nem módosíthatta vagy ronthatta le, összeütközés esetében a törvény betűjét kellett alkalmazni.³¹⁹ Kolosváry Sándor elfogadta a Dósa által rögzített elveket, az azokhoz fűzött magyarázatot azonban tartalmilag továbbfejlesztette.³²⁰

3.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

A következő fejezetekben az egyházjog-tudományban bevett klasszifikáció szerinti (*ius ecclesiasticum internum* és *ius ecclesiasticum externum*) felosztást alkalmazom, bővebben tárgyalva a házassági jogra vonatkozó belső egyházjogi normákat, utalva azonban azokra az

³¹⁵ 2. fejezet, 4. pont. BULLINGER Henrik: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior*. BUZOGÁNY Dezső (ford.). Budapest, Kálvin Kiadó, 2017. 31. o.

³¹⁶ K. k. 2. 3. 3. „A fejedelem mindazáltal egyedül a maga akaratóból és önkényesen, kiváltképen az isteni és természeti jogot sértő dolgokban és az egész magyar nemzet régi szabadságának ártalmára semmit sem rendelhet; hanem össze kell hívnia és megkérdeznie a népet; ha vajjon ennek az ilyen törvények tetszenek-e vagy sem? a kik ha igennel felelnek, azontúl az ilyen végzéseket (az isteni és természeti jog mindig épségben maradván) törvényekül tartjuk meg.”

³¹⁷ A C 1. 1. 3.

³¹⁸ H. k. 2. 2.

³¹⁹ DÓSA (1863) i.m. 7–8. o.

³²⁰ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 73–78. o.

állami jogszabályokra, amelyek jelentősen hatottak a házassági bírászkodás rendjére, ezeket azonban a későbbi fejezetekben részletesen elemzem.³²¹

3.3.1. Az erdélyi házassági jogra vonatkozó világi jogszabályok (ius ecclesiasticum externum)

A Tripartitum, az Approbatae Constitutiones, a Compilatae Constitutiones, az Articuli Novellares, illetve az 1848-ig született törvénycikkek,³²² valamint a Diploma Leopoldinum és a vallásügyben kiadott pótdiplomája az egész erdélyi jogrendszer sarokkövei voltak, az ezeket feldolgozó tudományos értekezések pedig számos kérdésre adtak választ, noha a további kutatásoknak, így a jogtörténet tudományának is számos fehér foltot kell még felszámolnia.

A királyi vagy császári rendeletek hosszú sora formálta azt a jogi környezetet, amely a házassági bírászkodás sajátos erdélyi rendszerét kialakította. A Habsburg uralom idejéből származó, főként azonban az 1790-ben megnyíló országgyűléstől kezdve születő tekintélyes mennyiségű rendeletek hatalmas fehér foltot képeznek a mindenkori politikai viták elvi feloldását rögzítő törvények és a valós joggyakorlat között. Ezeknek a rendeleteknek az összegyűjtése nélkül nem lehet meghatározni a házassági bírászkodás által kialakított vagy felhasznált jogintézmények történetét. Jelen szakirodalmi állapot szerint Benkő József Bod Péter fordításaihoz fűzött jegyzetei és Pokoly József korszakos egyháztörténeti munkája, valamint az utóbbi évtizedek forrásközlései adnak információt ezekből az értékes forrásokból, és tudhatunk meg így többet a jogorvoslati rendszer 19. századi változásairól, valamint a házasságvédő szerepköréről, amely eredetével és megvalósításának módosulásaival kapcsolatban a mai napig számos tisztázatlan kérdés van.³²³

³²¹ Lásd még: NAGY Péter: Az erdélyi református házassági jog forrásai a házassági törvényszékek fennállása idején (1868-1895). In: FURKÓ Bálint Péter (szerk.) *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2019. 227–248. o.

³²² 1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában; 1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalta házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról; 1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről; 1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről.

³²³ Nagy Sándor a magyarországi viszonyokkal kapcsolatban: NAGY (2018a) i.m. 180–182. o.; Kánonjogi szempontból foglalkozott a kérdéssel: KOVÁCS Beatrix: *A kötelékvédő szerepe az egyházi házassági eljárási ügyekben,* PhD értekezés, Budapest, PPKE HDI, 2013. 235. o. Herger (2006) i.m. 185–186. o.

Hasonlóképp jelentős hiátust képez az erdélyi perjogtörténet Habsburg uralom korszakában végbement fejlődése, amely a legelemibb szintig meghatározza az erdélyi református perjog karakterét. Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudománya*, valamint a korábbi tankönyvek és jegyzetek részletes pillanatképeket rögzítenek a jogrendszer e részéről, azonban a perrend módosulásainak végig vezetése mindmáig hiányos. Erre a kérdésre már Bónis György is felhívta a figyelmet az *Erdélyi perjogi emlékek* című forrásközlésében.³²⁴ Ugyanakkor Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudományában az 1777-ben Mária Terézia által kiadott erdélyi Táblai Utasításra*³²⁵ történő számos hivatkozás is óvatosságra inti Bod Péter *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkáját forgató kutatót. Az erdélyi református egyházi – különösen a házassági – perek vezetésének vizsgálata számos kérdést vet fel.

II. József Házassági pátense rendeleti formában való hatályosulása Erdélyben rövid életű volt, de – mint a fennebbi jogforrástani elemzés is mutatja –, (noha más jogforrástani szinten) de mindkét jogtudós a 19. század második felében született munkájában rögzítette a pátent és számos helyen hivatkozta is, így a házassági jogra, és a téma szempontjából kiemelt házassági elvállásra gyakorolt hatásának vizsgálata indokolt.

Kolosváry Sándor jogforrástani fejtegetésében is rögzíti azoknak az országos törvényeknek a kategóriáját, amelyek Erdély és Magyarország uniójának ideje alatt születtek, és szabályozási tárgyuk az egyház volt.³²⁶ Az unió megvalósulása, a törvények erdélyi hatályosulása – különös tekintettel a magánjogra – még a feldolgozatlan területek közé tartozik. A szakirodalom konszenzusra jutott azzal kapcsolatban, hogy az unió megvalósítása hosszabb átmeneti időszakot igényelt. Az unió közigazgatási megvalósítása az uniós koordinációért felelős királyi biztos tevékenysége 1872-ben részben befejezettnek tekinthető,³²⁷ ugyanakkor a korabeli joggyakorlat eltérése számos különös helyzetet eredményezett, jelen dolgozat keretei között maradvá fontos megemlíteni a

³²⁴ BÓNIS György: *Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. ID. Szász Károly perjogi előadásai 1836.* Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1942. XXI. o.

³²⁵ *Instructio pro tabula regia judiciaria Transylvanica. De natura et activitate Tabulae Regiae Judicariae in generali*, Cibini, Typis Joannis Barth, 1777. Magyar fordításban: *Az erdélyi törvényes királyi tábla számára (1777-ik esztendőben adott) rend szabás*, mely magyarra fordítottat Marus-Vásárhelyt 1825-ik esztendőben. Kolo'svárt, a Királyi Lyceum betűivel, 1828.

³²⁶ Házassági bíráskodás szempontjából releváns: 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában; 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról; 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. Lásd még: BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel.* Budapest, Tettey és társa, 1876.

³²⁷ KISTELEKI Károly: *Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény.* In VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 283. o.; PÁL Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867-1872).* Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2010. 258. o.

társadalomtörténet által használt „migráns válóperek” terminológiával megnevezett jelenséget.³²⁸

3.3.2. Az erdélyi református egyházi jog kútfői, különös tekintettel a házassági jogra ius ecclesiasticum internum)

A 19. századi házassági bíráskodásra vonatkozó erdélyi református egyházi jogforrásoknak két kronológiai szakasza volt: az 1860-as illetve 1870-es évek elején végbement egyházi reform előtti, illetve után keletkező egyházi normák. A téma szempontjából legfontosabb jogalkotó szerv az első korszakban a konzisztórium, a generális synodus és a partialis synodus, addig a másodikban az egyházkerületi zsinat határozatai voltak. Az egyházmegyei zsinatok házassági bíráskodásban való normaalkotó szerepe ekkora már háttérbe szorult. Amennyiben valamilyen kérdést nem rendezett az egyházkerületi zsinat, a Házassági Főtörvényszék gyakorlata igyekezett azt pótolni másodfokú ítéleteiben és határozataiban, legjelentősebb forrása pedig az 1882-ben kiadott Utasítás volt.³²⁹ Szokásjogi úton továbbra is érvényesült II. József Házassági pátense, a legfontosabb forrás azonban továbbra is Bod Péter *Synopsis juris connubialis*-a volt.

Ezek alapján az alábbiakban a zsinat legfontosabb házassági jogi határozatait, a szokásjogi úton érvényesülő egyházjog-tudományi munkákat, illetve a bírói normák típusait gyűjtöttem össze és elemeztem.

3.3.2.1. Az egyházkerületi zsinat határozatai

Az Egyházkerületi Közgyűlés (ekkor még Közzsinat) már az 1871-es új központi szervezetet érintő reformot, és az ez alapján 1872-ben felállított Házassági Főtörvényszék³³⁰ munkájának megkezdése előtt fontos határozatot hozott, amelynek oka a felekezeten kívüli házasságok körüli feszültségek voltak.

³²⁸ NAGY (2010) 165–213. o.; Lásd még: NAGY (2007) i.m. 359–428. o.

³²⁹ 1.–1882. H. F. Sz. *Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben* (a továbbiakban: 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás).

³³⁰ *Az erdélyi evang. reformált Egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi Augustus hó 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. és 26-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* 8., 25., 26., 38., 39., 49. p. Forrás: <http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/> (letöltés: 2018. 11. 2.) [a továbbiakban: Egyhkr. közgy. 1872.]

1870-ben összehívott közzsínaton³³¹ Szász Gerő kolozsvári esperes javaslatot tett a vegyes házasságok ellátásában való szigorításra. Véleménye szerint az 1848-as törvények biztosították a különböző felekezetek közötti egyenjogúságot, az erdélyi reformátusoknak pedig biztosították a sértetlenségét, így visszaadták a hívek felett gyakorolható teljes bírói hatalmat. A katolikus fórumok előtt lefolyt vegyes házassági válóperekben az érvényesen létrejött házasságok esetén legfeljebb separatiót lehetett megítélni, mivel katolikus egyház a házasságot szentségnek, és ennél fogva felbonthatatlannak tartja. Ez az elv érvényesült azoknak a tényállásoknak az esetében is, amelyek esetében a protestáns törvények divortium megítélését szabták meg. Ezért azt javasolta, hogy ezt követően a katolikus fórumok által kimondott separatio esetén a református félre nézve a református házassági bíróságok mondják ki a házasság felbontását, ugyanakkor tartsák fent azokat a saját eljárási szabályokat, amelyeket a saját házassági törvényeik megszabtak. Az addigi szokás szerint a református fél esetében először hat hónapra mondható ki a szétválasztás (separatio), a határozat további végrehajtására pedig az illetékességgel rendelkező „*egyházmegyei közegek*” voltak jogosultak. Ennek alapján a Közzsínat a fennálló törvények értelmében három módozatot állapított meg vegyes házasságok esetén, amelyek kimutathatóan hivatkozási alapot képeztek a református házassági bírászkodásban egészen a felekezeti törvénykezési rendszer megszűntetéséig.³³²

Az erdélyi református egyház új szervezetében megalkotott, a házassági bírászkodással foglalkozó normái közül az egyik legfontosabb az 1875. évi 81. számú zsinati határozat volt,³³³ amely házassági elválási esetekben alkalmazott fegyelmi fogság büntetésének helyettesítéséről rendelkezett. A vallás és közoktatási miniszter, valamint az igazságügyi miniszter a Polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvénycikk a felekezeti házassági bíróságok és a világi törvényszékek hatásköri kérdéseinek rendezéséről szóló rendelkezések gyakorlati megvalósulása érdekében leiratot küldött Nagy Péter püspök részére, amelyben a korábbi külhatósági kényszerítéssel való felhagyásra hívja fel a református egyház figyelmét, ugyanakkor kéri, hogy az egyházkeretein belüli megoldásról gondoskodjanak. Az egységes jogalkalmazás érdekében Nagy Péter püspök az egyházmegyéket vezető esperesek részére két pontból álló *rendeletet* küldött ki. A Közzsínat az Igazgatótanács javaslatát változtatás nélkül elfogadta, ezzel a külhatóság általi kényszer

³³¹ EREL, A/3. 1870. 13. p.

³³² Pl.: 1870. évi közzsínat 13. pontjának A részét hivatkozva: EREL, B1. I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s' főtörvényszéki megerősített válóitéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 1–2. o., Házassági törvényszék: 5–1889. sz. határozata.

³³³ EREL, A3. 1875. 81. p.

alkalmazása véglegesen megszűnt. A határozat az eljárási jog szerves része lett, számos ítéletben és a felek által benyújtott kérelemben közvetlenül hivatkozták is.³³⁴

A központi kormányzat és az egyház között számos vitát kiváltó kérdés volt a perköltség. Az erre vonatkozó régi perjogi szabály megváltoztatását eredményezte az 1875. évi 82. zsinati határozat.³³⁵ A Görgényi egyházmegye közgyűlésének indítványára a régi magyar törvénykezés és perrendtartás szerint a végítélet kimondását követően utólag kellett kiszabni a válóperbeli perköltségeket,³³⁶ ennek behajtása azonban számos esetben jelentős nehézségbe ütközött. Arra tekintettel, hogy a perköltség utólagos meghatározásával szembeni ellenvetés – miszerint a minden peres felet megillető felhívási jogtól így a perköltség megfizetésére kötelezett fél esik – nem alaptalan, ennél fogva a Görgényi egyházmegye indítványozta, hogy a perköltséget a végítéletben határozzák meg. Ez alapján a zsinat jóváhagyta, hogy az alszék „érdemleges” ítéletébe foglalják bele a perköltséggel kapcsolatos rendelkezéseket.

3.3.2.2. *Egyháztudományi munkák: Bod Péter művei*

³³⁴ Az 1875. évi zsinat 81. jegyzőkönyvi számú határozatának b pontjára hivatkozik ítéletében: I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s' főtörvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 2–1890.

³³⁵ EREL, A3. 1875. 82. p.

³³⁶ Figyelemre méltó ellentmondás, hogy a korábban tárgyalt 17. századi gyakorlat arról tesz tanúbizonyságot, hogy a perköltséget előre kellett megfizetni. Mivel per folyamán – a korábban említett jog szerint – számos jogcímen kellett díjat fizetni, ezért valószínűleg előre csupán annak egy előre meghatározható, minden esetben felszámított részét kellett előre megtéríteni.

1757-ben jelent meg Bod Péter³³⁷ egyházi perjogot tárgyaló munkája *Judiciaria fori ecclesiastici* címen.³³⁸ Az opus négy forráscsoportra épül. Bod az egyházi határozatok és az erdélyi világi perjog mellett jelentős mértékben használt fel külföldi³³⁹ és magyarországi szakirodalmat is.³⁴⁰ Számos helyen hivatkozta Kitionich János,³⁴¹ Huszti András³⁴² és Szegedi János³⁴³ munkáit. A német egyházi jogtudományból – jelentős külföldi szakirodalmi jártasságának köszönhetően – Samuel Pufendorf,³⁴⁴ Johannis Brunnemanni,³⁴⁵ Anacletus Reiffenstuel³⁴⁶ és Justus Henning Böhmer munkáit használta fel.³⁴⁷

³³⁷ Bod Péter (Felsőcsernáton, 1712. február 22. – Magyarigen, 1769. március 2.) református lelkész, egyháztörténész, író. 1724-től a nagyenyedi kollégium hallgatója volt. Az ezt követő időszakban tanítói, majd könyvtárosi munkát látott el, hogy fenn tudja magát tartani és folytatni tudja a tanulást. 1739 és 1743 között a leideni egyetemen teológiát és keleti nyelveket tanult. Jogtudományi előadásokat is hallgatott, erről így emlékezik meg önéletírásában: „*A jog tanárai voltak: Vitriarius J. Jakab, Rucher János Konrád, Scheltinga Gerlacus, Schwartz Joachim, Vitriarius tanítását Grotiusnak a háború és béke jogáról szóló munkájáról két év lefolyása alatt látogattam. Schwartztól kétszer hallottam Justinianus Institutióit.*” Joachim Schwarz ajánlással is ellátta. Hazatértét követően Bethlen Kata udvari papjának hívta meg. Emellett gyülekezeti lelkészi feladatokat is ellátott, valamint egyházi vezetői tisztségeket is betöltött. 1758-ben a gyulafehérvári egyházmegye jegyzőjévé választotta. E tisztségében számos fegyelmi és házassági ügyben kellett bírónak vagy előadónak közreműködnie. Az itt szerzett tapasztalatok hozzájárultak ahhoz, hogy összeállítsa az erdélyi református házassági anyagi és eljárási tankönyvét. 1767-ben a kézdivásárhelyi közzsínat főjegyzővé választotta. Jelentős egyház-és irodalomtörténeti kutatásokat végzett, számos munkája jelent meg nyomtatásban is. MIKÓ Imre: *Bod Péter élete és munkái*. Pest, Emich Gusztáv, 1862. 107 o. SZINNYEI i.m. 1. kötet 1126–1130. o. EGYED Emese – JANCÓSÓ Elemér (szerk.): *Bod Péter önéletírása*. Erdélyi ritkaságok sorozat 2. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2007. 84. o., ajánlás: 86–87. o. GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712-1769), a történetíró*. Erdélyi Egyháztörténeti Könyvel 3. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2018. 373–379. o.

³³⁸ *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod. Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.*

³³⁹ A hivatkozott munkáknál eltérés esetében azt a dátumot tüntetem fel a kiadás dátumaként, amely kiadást Bod Péter feltüntetett és valószínűleg használt, nem pedig az adott mű első kiadását.

³⁴⁰ BOD (1757) i.m. IX–XI. o.

³⁴¹ KITIONICH János: *Directio Methodica Processus Iudicarij Iuris Consuetudinarii Incljtyi Regni Hungariae. Tyrnaviae, 1619.*

³⁴² HUSZTI András: *Jurisprudentia hungarico-transsylvanica*. Cibinii, 1747. Huszti András személyével és munkásságával számos kutató foglalkozott, a jogtudományi munkásságával azonban leginkább Kolosváry Bálint. KOLOSVÁRY Bálint: *Huszti András erdélyi jogtanár és munkássága (1734–1742)*. In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi szakosztályának kiadványai, 1910–1912. évi előadások. Kolozsvár, 1912. 135–178 o. Lásd még: KOLUMBÁN Vilmos József: *Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században*. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019. 167–187. o.

³⁴³ SZEGEDI, Johannes: *Tripartitum juris ungarici tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti*. Tyrnaviae Berger, 1735.

³⁴⁴ PUFENDORF, Samuel: *De habitu religionis christianae*. Bréma, 1687.

³⁴⁵ BRUNNEMANNI, Johannis: *De jure ecclesiastico, tractatus posthumus, in usum ecclesiarum evangel. et consistiorum concinnatus, accesserunt praelectiones ad regulas juris canonici ejusdem autoris et index rerum locupletissimus*. Francofurti ad Viadrum, Schrey et Meyer, 1681.

³⁴⁶ REIFFENSTUEL, Analekt: *Jus Canonicum Universum Clara Methodo Juxta Titulos Quinque Librorum Decretalium In Quaestiones distributum, solidisque Responsionibus, et Objectionum Solutionibus dilucidatum*. 1746.

³⁴⁷ BOEHMER, Justus Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsius rerum argumentis illustrans*. 1756. Tomus IV., Titulus XIX. De Divortii. 316–409. o.; BOEHMER, Justus Henning: *Institutiones juris canonici*. 1741.

Fontos forrásokat jelentettek a zsinati jegyzőkönyvek is. Bod például a *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkájába illesztette be az 1749-ben Marosvécsen üléselő zsinatnak az egyházi jogszolgáltatás költségeinek egységesítésére vonatkozó határozatát.³⁴⁸

Az erdélyi református perjogot tárgyaló munkáját ötvennégy titulusra osztotta. A házassági törvényszékek szervezeti és hatásköri kérdéseit az egyházi jogforrások alapján dolgozta fel, a peres felekre, a perindításra, a perbeszédre, a bizonyításra, az ítéletre, és a jogorvoslatra, valamint egyéb perbeli cselekményekre nézve döntő többségben az országos törvényeket használta fel. Kolosváry a Táblai Utasítást is a felhasznált források közé sorolta, az azonban csak 1777-ben látott napvilágot, így azt csak a Benkő-féle munka során lehetett felhasználni.³⁴⁹

Bod Péter művét Benkő László benedeki református lelkész fordította le magyarra 1833-ban.³⁵⁰ Munkája nem csupán a fordításra terjedt ki, hanem az adott részhez fűzött jegyzeteiben felvázolta a mű születése és a fordítás közötti időszak egyházi törvénykezésére vonatkozó jogszabályi változásait, jelentős források közé emelve ezzel a munkát.

A kapcsolódó szakirodalom kiemeli, hogy a kézikönyv nemcsak a református egyházi bíraskodás szabályait rögzítette, hanem jelentős mértékben felölelte az erdélyi világi bírósági fórumok előtti peres eljárást is, és ennek köszönhetően – Pokoly József szerint – a téma addigi legszínvonalasabb rendszeres művét is jelentette.³⁵¹ Későbbi egyháztörténeti munkájában Pokoly így fogalmazott: „*A »Judiciaria fori ecclesiastici praxis« (Szeben 1767.) tulajdonképpen nem más, mint az erdélyi polgári perjognak az egyházi törvényszékekre való alkalmazása.*”³⁵²

Dósa Elek álláspontja szerint az egyházi fórumok a világi perjogot használták, ennek bizonyítéka az is, hogy Bod ilyen nagymértékben támaszkodott arra. Dósa azonban egy „figyelmeztetést” is közzétett egyházjogi munkájában a *Judiciaria fori ecclesiastici praxis*-t illetően, amelyben óvatosságra inti az egyházi törvényeket megismerni kívánó olvasót. Kiemeli, hogy Bod munkája főként a polgári törvényszékek előtti eljárásra vonatkozó szabályokat tárgyalja, azok közül azonban számosat egyházi viszonyokra nem lehet alkalmazni, vagy pedig eltér az egyházi törvényszékek előtti eljárástól. Azt is megjegyzi,

³⁴⁸ SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató*. Aetas, 2015. 30. évf., 3. sz. 176–177. o.

³⁴⁹ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 67–68. o.

³⁵⁰ *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv melyet néhai Bod Péter nyomán megbővítve anyanyelven irt 's közhasznu czélből kiadott kis bacsoni Benkő László benedeki evangelico református pap, Kolozsvár, Az Evang. Reform. Kollégium betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1833. (a továbbiakban: M. E. T.)*

³⁵¹ POKOLY (1894) i.m. 376. o.

³⁵² POKOLY (1904–1905) 5. kötet, 185. o.

hogy a világi szabályok közül többet Erdélyben nem alkalmaztak, számos anyaországi törvencikk pedig erdélyi törvényként került hivatkozásra. Azt is rögzítette, hogy az erdélyi perjogi szabályok közül Bod többet nem értelmezett megfelelően, több helyen pedig olyan jogszabályokat idézett, amelyeket korábban módosítottak, néhány fontos vonatkozó törvencikk pedig kimaradt a jeles munkából.³⁵³

Ez az egyházi és világi perjog közötti szoros kapcsolat az oka annak is, hogy Dósa – maga is ugyanezt a módszert választva – nem dolgozta ki a református perjog szabályait, hanem azokat az *Erdélyhoni jogtudomány* című művének harmadik, *Erdélyhoni magyar pertan* című kötetében foglalta össze, tekintettel a házassági törvénykezési gyakorlat eltérő szabályaira.³⁵⁴ Kolosváry Sándor egyházi jogi munkájában ugyancsak Dósának ezt a művét ajánlja, a perjogi szabályokat maga sem elemezte.

A munka utóéletéhez fontos adalék, hogy a *Forum Judiciale Praxis*-t az unitáriusok is felhasználták a házassági jogukhoz, több mint száz évig ez volt az egyik fő jogforrásuk.³⁵⁵

Bod Péter 1763-ban írt *Synopsis iuris connubialis* című munkája az erdélyi protestáns házassági jognak a legjelentősebb forrása.³⁵⁶

Az erdélyi református köteléki perekre vonatkozó szabályok rendkívül hiányosak voltak a 18. század közepéig. A magyarországi evangélikus felekezet a külföldi protestáns házassági jogi írók műveit használta fel az ítélezés során, a tiszántúli reformátusok pedig Szilágyi Márton *Triga Divortialis* című kézikönyvét³⁵⁷ forgatták jogforrás gyanánt. A házasság szabályozatlansága jelentős bizonytalanságot jelentett az erdélyi reformátusok életében, ennek a hiátusnak a betöltése érdekében alkotta meg Bod Péter a *Synopsis iuris conubialist*.³⁵⁸

Az erdélyi református házassági bíráskodás ezt követő időszakában szokásjogi úton alkalmazásra került az opus, és elsődleges forrása is maradt egészen a polgári házasság bevezetéséig. Ahhoz, hogy a munka értékeléséhez és a kapcsolódó számos kérdés megválaszolásához hozzá tudjunk járulni, három aspektusát kell jelen tanulmány keretei között megvizsgálni a műnek. Egyrészt az általa felhasznált szakirodalmat, illetve egyházi

³⁵³ DÓSA (1863) i.m. 208. o.

³⁵⁴ DÓSA (1863) i.m. 207. o.

³⁵⁵ POKOLY (1894) i.m. 375–376. o.

³⁵⁶ Bod (1763) i.m. 132 o.

³⁵⁷ *Martini Sylvani in illustri schola debrecina rectoris et professoris, triga divortialis, seu dissertationum theologicarum trias, De Causis Divortii, Catechetica Methodo per quaestiones et responsiones, pro captu faciliori digesta. Accessit appendix De Sponsalibus, eorumque Diremptionis causis.* Debrecini, Impreffa Per Paulum Cassai, anno. 1690. Szilágyi munkájáról: KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben.* Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.

³⁵⁸ MIKÓ i.m. 63. o.

határozatokat kell számba venni röviden, végül pedig a Benkő László által kiadott magyarra fordított és bővített változatot kell göröcső alá venni az eredeti műhöz írt további információk szempontjából.

Már Pokoly József is úgy fogalmaz korszakos munkájában, hogy Bod munkája – számos külföldi szerző írásai mellett – főként Böhmer majdnem ezerötyszáz oldalas munkájára támaszkodik,³⁵⁹ a magyar szerzők közül pedig főként Huszti jogtudományi művét³⁶⁰ és Szilágyi már említett kézikönyvét használta fel,³⁶¹ ugyanakkor Benedikt Carpozov egyházjogi opusa³⁶² is jelentős hatást gyakorolt a szerzőre.³⁶³ Szakirodalmi jártasságának tanúbizonysága az is, hogy munkájának már második oldalán Hugo Grotius *De iure belli ac pacis* című művét idézi.³⁶⁴ A Radvánszky Béla által közzétett könyvjegyzék remek lehetőséget biztosít arra, hogy részletesebb elemzés alapján kerüljön bemutatásra Bod jogi témájú könyvgyűjteménye. Példának okáért leideni útja során számos németalföldi szerző kötetét beszerezte,³⁶⁵ megismerhette az *elegante Schule* (vagy *elegante Rechtswissenschaft*) eredményeit és a németalföldi protestáns egyházjogászok munkáit.³⁶⁶

Carpozov és Böhmer protestáns jogra gyakorolt hatásával Kováts Gyula neves egyházjogász foglalkozott. Részletesen elemezte az eljegyzés intézményén keresztül a Bod Péterre, és kisebb részben Dósa Elekre gyakorolt hatásukat.³⁶⁷ Kováts szerint Carpozov 17. században nagy hatást gyakorolt, ugyanakkor ő még leginkább a régi jogot őrizte.³⁶⁸ A római jogból való recepció a házasság terén a protestáns egyház közvetítésével a 18. században történt meg, mivel az olasz iskoláktól a 16. században átvett római jog a házassági jogot „*érintetlenül hagyta*.” Ezt követően jutott el Erdélybe, ahol az egyházi bíróságokon keresztül érvényesült.³⁶⁹ A római jog a házassági jogot olyan mértékben befolyásolta, hogy az a joggyakorlatban is megnyilvánult. E transzfer egyik legnagyobb hatást kiváltó szerzője

³⁵⁹ BÖHMER, Just Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans*. Halae Magdeburgicae, 1756.

³⁶⁰ HUSZTI, Andreas: *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica*. Cibinii, 1747.

³⁶¹ POKOLY (1894) i.m. 375–376. o.

³⁶² *Jurisprudentia Ecclesiastica seu Consistorialis Rerum & Quaestionum In Serenissimi ac Potentissimi Principis Electoris Saxon. Senatu Ecclesiastico & Consistorio Supremo Probe ventilatarum, maturo consilio deliberatarum, [et] accurato judicio decisarum Definitiones Succintas, Jure Divino, Canonico, Civili, Constitutionibus & Ordinationibus ecclesiasticis probatas, Rescriptis, Decretis & Responsis Electoralibus corroboratas exhibens*. Lipsiae, 1665.

³⁶³ SZTEHLO (1890) i.m. 40. o.; Pokoly (1894) i.m. 185. o.

³⁶⁴ GROTIUS, Hugo: *De Jure Belli ac Pacis*. Amsterdam, 1720.

³⁶⁵ Bibliográfia Bod Péterrel foglalkozó munkákról: NYERGES Judit: *Bod Péter 1712–1769, Bibliográfia*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2002.; Könyvtárának jegyzéke: RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*. Magyar Könyvszemle, 1884, 9. évf., 58–86. o.

³⁶⁶ GUDOR i.m. 373–379. o.

³⁶⁷ KOVÁTS (1883) i.m. 228. o.

³⁶⁸ KOVÁTS (1883) i.m. 225. o.

³⁶⁹ KOVÁTS (1883) i.m. 223. o.

Böhmer volt,³⁷⁰ akinek Bod *Házassági törvény rajz*ára gyakorolt jelentős mértékű hatása egyértelmű, ugyanakkor a római jogi hatás erdélyi házassági jogra gyakorolt hatása továbbra is fehér foltot képez.

A tekintélyes mennyiségű szakirodalom mellett azonban nagy számban használta fel a zsinati és főegyháztanácsai határozatokat is. Teljes körű feldolgozásról azonban nem beszélhetünk, mert azokat Bod Péter korában csupán kivonatos formában ismerték. A válóperek szabályainak összeírásában első helyen szerepeltek a zsinati jegyzőkönyvekből kimásolt 1606 és 1729 közötti határozatok. Bod egy rendkívüli válópert is közzé tett munkájában a zsinati jegyzőkönyvekből: „*in actis Synodalibus anni 1667 M. A. a marito I. R. ob nimium eoncubitum seu eoncubitus abusum, qui et adulter et desertor judicatus est, divortiata. Verba quae huc faciunt, ex sententia prolixiori, pluribusque rationibus munita tantum transcribam.*”³⁷¹

A *Synopsis Juris Connubialis* XXI. titulusra oszlik, amelyek az eljegyzéssel, annak kihirdetésével, esketéssel, a házassággal, a házassági akadályokkal, a házasság megszűnésével, semmisségi okaival, a válással, ennek következményeivel, az új házassággal, különböző kapcsolódó kérdésekkel, büntető határozatokkal és a házassági perekkel foglalkoztak. A mű meglehetősen kazuisztikus, ebben hasonlít Sylvanus művéhez. Új elem volt a munkában, hogy tárgyalta az ágytól és asztaltól való elválásztást, ami addig ritka volt a protestánsoknál. A mű jelentőségét erősíti az is, hogy megjelenése és az egyház általi alkalmazása semmisítette a katolikus rendeknek a protestáns házassági bíraskodással szembeni azon érvét, miszerint a protestánsoknak nincsenek a házassággal kapcsolatban tételeik, jogforrásuk.³⁷²

A *Synopsis juris connubialis* 1836-ban jelent meg Benkő László fordításában, kibővítve *Házassági törvény rajz* címen.³⁷³ Ezt követő időszakról a magyar fordítás lett a hivatkozási alap, különösen mivel a szerző több helyen az eredeti kötet óta történő változásokat is feljegyezte. Az erdélyi református egyházjoggal kapcsolatban még a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk indokolásában számos helyen hivatkozták Bod Péter munkáját.³⁷⁴ „*Az erdélyi ev. reformátusok házassági joga, habár az*

³⁷⁰ KOVÁTS (1883) i.m. 225. o.

³⁷¹ SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató.* Aetas, 2015, 30. évf., 3. sz. 176. o.

³⁷² POKOLY (1894) i.m. 375–376. o.

³⁷³ Bod Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különbféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseikből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolosvárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor, 1836.

³⁷⁴ Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. A *Házassági törvény rajz* említése: pl.: 45., 46., 89., 90., 91., 92., 97., 98., 101., 102., 103., 104., 124., 153., 156., 162., 163.,

*régibb nemzeti egyházi törvényeket, nemzeti zsinatok végzéseit, a közönséges egyházi zsinatok rendeleteit, az erdélyi egyháznak régóta divatozó gyakorlatát foglalja magában, mégis főbb intézkedéseiben és tételeiben – úgy amint azt Bod Péternek 1763. közzétett 'Synopsis juris connubialis' (Házassági törvény rajz, H. t.) című műve, amely a nevezett egyházban kútfő erejével bír, igazolja – a német protestáns házassági jogban uralkodó felfogásokat vette alapul.*³⁷⁵

3.3.2.3. A bírói normák

Az egyházjogi munkákból kimaradt, azonban a tárgykör szempontjából fontos forrásokat képeztek a bíróságok által megalkotott normák. Ez a tevékenység az 1860–70-es évek reformját megelőző időkből származik, amikor a jogalkotó és jogalkalmazói funkció egy volt a zsinatban. A későbbi időszakban a Házassági Főtörvényszék feladata a házassági ügyekben a másodfokú eljárás mellett a jogforrások által nem, vagy nem megfelelően szabályozott kérdések rendezése, illetve a joggyakorlat egységesítése volt.

Számos esetben a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a hatáskörrel rendelkező legfelsőbb bírói fórum a perjogra vonatkozóan elvi határozatokat hozott. Erre példa, amikor az 1867. július 1-jén összeülő bíróság arról döntött az első döntést követően, hogy a házassági perhez szükséges adatok közé tartozik a felperes és az alperes keresztlevele, azzal a meghagyással, hogyha az alperes keresztlevele nem lenne meg, akkor az alperes vallását illetően a helybeli lelkész általi bizonyítással kell pótolni.³⁷⁶

A Házassági Főtörvényszék – érezve a szabályozás jelentős hiátusát – már rögtön 1872-ben úgy határozott, hogy egy – a házassági perek eljárására vonatkozó – utasítást kell készítenie, amely az egyházmegyei házassági törvényszékek számára zsinórmértékül szolgálhat a per különböző stádiumaihoz, egységesítve ezzel a joggyakorlatot, és megismerhetővé téve azt a jogkereső közönség számára is. A munkálatok elvégzése érdekében egy bizottságot küldtek ki, amelynek elnöke Bata Mihály, tagjai: Almási Sámuel, Benkő János, Szász Gerő és Szabó Károly voltak. A grémium jegyzőkönyvileg is rögzített feladata az lett *„hogy a perrendtartásra nézve összeszedvén a Bod Péter által dolgozott*

256. A vita feldolgozását lásd: RÁCZ i.m. 35–83. o.; HERGER (2006) 80–98. o.; KONCZ Ibolya Katalin: *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a Képviselőház előtt*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Series Juridica et Politica, 2013. 14. sz. 55–66. o.

³⁷⁵ *Törvényjavaslat a házassági jogról*. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. 45. o.

³⁷⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 42. o.

*perrendtartásból*³⁷⁷ a még gyakorlatban, és érvényben álló szabályokat, a perrendtartásra vonatkozó közzsinati határozatokat, és a homályos szabályokat felvilágosító véleményezésükkel kitérve, készítenek egy perrendtartási törvényjavaslatot, s adják le egyházkerületi házassági törvényszékünkhöz, mely azt felülvizsgálván, az egyházkerületi közgyűlés elébe fogja terjeszteni.”³⁷⁸ A bizottság működéséről, illetve általa az elkészített tervezetről azonban mind az egyházkerületi közgyűlés, mind pedig a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei hallgatnak.

A feladat elvégzetlen maradt, ugyanakkor a 18. századi jogforrások már nem voltak alkalmasak arra, hogy a jogszolgáltatás közvetlen forrásaiként szolgáljanak. A hiány pótlása egyre égetőbb szükség lett, végül a főtörvényszék 1881-ben újból bizottságok küldött ki annak érdekében, hogy a házassági bíraskodás élő szabályainak összegyűjtését és rendszerezését elvégezze. 1882. június 4-én Nagy Péter püspök, aki egyben a Házassági Főtörvényszék elnöke is volt, rendkívüli főtörvényszéki ülést hívott össze, ahol bejelentette, hogy a bizottság elkészült a szabálytervezettel, amit azonnal tárgyalás alá is vettek. A koncepció az lehetett, hogy az első anyagi jogi rész a Bod-féle *Házassági törvény* rajznak egyfajta kivonata lesz. Maga a végleges, elfogadott szöveg is rögzítette, hogy „*a felsorolt válási okokra vonatkozó e pontozatok csupán tájékozással szolgálnak, döntő erővel továbbra is az eddigi hatályban volt törvény, a Syn. Jur. Conn. birván.*”³⁷⁹ A jegyzőkönyv második fele nincs a könyvvé összefűzött jegyzőkönyvek között, de annyi megállapítható az Utasítás születésével kapcsolatban, hogy a Főtörvényszék bírái minden egyes szakaszt egyesével vitattak meg, olykor jelentős módosításokkal korrigálva a bizottsági javaslatot.³⁸⁰

Ez az egyedi bírói norma az összes erdélyi református házassági törvényszékre nézve kötelező volt: „*ezen utasítás az egyházkerületi házassági főtörvényszék által helybenhagyatván, erdélyi evang. reform. egyházkerületünkben a házassági válóügyek törvénykezési ellátására nézve kötelező erejűvé válik; annak meg nem tartása vagy attól való eltérés, az illető egyházmegyei törvényszékekre és azok elnökeire szigorú felelősséget, esetleg büntetést hárít, oly téren járván el lelkiismeretlenül, mely a legszentebbet érinti – a családi életet, melyen nyugszik az állam jólléte, a társadalom boldogsága és az erkölcsi élet*

³⁷⁷ BOD Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem proprius et volentium usibus concinnavit Petrus Bod.* Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.

³⁷⁸ EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve. 3. p.

³⁷⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §.

³⁸⁰ Házassági főtörvényszék 1882. június 4-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. 1866–1885. 699–662. o.

nagy czéljai, magasztos feladata.”³⁸¹ Az említett alkalmazandó büntetésekről nem esett szó, a vonatkozó levéltári emlékeket pedig a főtörvényszék tevékenységével foglalkozó fejezetben vizsgálom.

Az 1882. június 4-én Kolozsváron kiadott, a házassági válóügyek ellátására vonatkozó Utasítás ezzel az erdélyi matrimoniális törvénykezés jelentős jogforrása lett, amely az egyházmegyékben működő házassági törvényszékek számára rögzítette az eljárás szabályait az 1868-as törvények által kiváltott változásokkal egységesítve, számos helyen hivatkozva Bod munkájára. Részletes elemzésére azonban nem került sor, tartalmát ismertette *Az egyházi közigazgatási kézikönyve*³⁸² és Sztéhlo Kornél foglalkozott rendelkezéseivel *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben című* munkájában.³⁸³ A házasságról szóló 1894-es törvény indokolása is számos helyen hivatkozta, ugyanakkor a hivatkozások számából is egyértelmű, hogy a törvényalkotó is autentikus jogforrásnak Bod Péter munkáját fogadta el.³⁸⁴

Az Utasítást négy részre osztották. Az első rész az „*általános megállapításokkal*” foglalkozott. Rögzítette a megsemmisítés és az elvállás okait, ugyanakkor leszögezte, hogy a felsorolt okok csupán tájékoztató jellegűek, továbbra is a szokásjogi úton régtől fogva alkalmazott *Synopsis juris connubialis* a házassági jog normáit tartalmazó „*törvény*”. A második részben tisztázták a házassági törvényszékek szerkezetét és hatáskörét. Ezt a perben való eljárás szabályai követték. Toldalékban tettek közzé számos ügyiratmintát, úgymint a helybeli lelkész bizonyítványát a sikertelen békéltetésről, a különvető levelet, az idéző utasítást, az „*esperesi pecsétet*,” a perfelvételt és az esketést. A háromféle ítéletmintát is közzétették a végelválásról, a házasság megsemmisítéséről és a separatorioról.

³⁸¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 79. §.

³⁸² EÖTVÖS–BEÖTHY (1889) i.m. 286–289. o.

³⁸³ SZTEHLO (1890) i.m. 41. o., 65–76. o., 210–223. o.

³⁸⁴ Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. pl.: 51. o., 56. o., 124. o., 153. o., 156. o., 162. o., 163. o., 256. o.

4. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS ANYAGI JOG A 19. MÁSODIK FELÉBEN

4.1. A Geleji Kánonok

Ahogy korábban rögzítettem, a vizsgált korszakban az erdélyi református házassági bíráskodás legfontosabb forrása Bod Péter *Házassági törvény rajz* című munkája volt. A 17. század közepén megalkotott Geleji Kánonokra azonban többször hivatkoztak még az 1880-as évek végén is, ezért elsőként annak a házasság semmisségére és felbontására vonatkozó részét kell górcső alá venni.

Geleji munkájának hatodik, „*A házastársak összeesküése*” című fejezete foglalkozott a házassági jogról.³⁸⁵ Elsőként az érvényesen létrejövő házasságok feltételeit sorolta fel, több helyen különbséget téve a főrendűek és a közemberekre vonatkozó rendelkezések között. A házasság felbontásával részletesebben foglalkozott. A megsemmisítéséről azonban szükséztlenül szólt, jobbra a házasság megkötésének érvényességénél fogalmazott meg parancsokat, helyezett kilátásba szankciókat az előírásokat megszegő világi és egyházi személyekkel szemben. Ezért a házasság megkötésére vonatkozó szabályokat is röviden említenem kell.

A főrendűek kivételével a házasságkötést megelőző vasárnapon az egész gyülekezet előtt ki kellett hirdetni az esketés tényét és idejét.³⁸⁶ Súlyos büntetést helyezett kilátásba azoknak a lelkészeknek, akik olyan személy házasságkötésénél jártak közben, amely jogerős ítélettel ideiglenesen özvegyiség vagy nőtlenség kötelezettsége alá vetettek, vagy hűtlen elhagyás, paráznság vagy törvénytelen együttélés miatt „*becstelenekké lettek*”. Azok a felek, akik e rendelkezések ellenére vesztegetéssel vagy fenyegetéssel elérték, hogy a lelkész összeadja őket, a kiközösítés büntetésével nézhetek szembe.³⁸⁷

A házasságnak a kézfogás mellett érvényességi kelléke volt eskü is, amelynek a templomban, ennek híján pedig az istentiszteletra rendelt helyen rendszerint kedden vagy szerdán, rendkívüli esetben, a szombat és vasárnap kivételével a hét többi napján kellett letenni.³⁸⁸ A vérrokonság és a sógorság negyedik fokáig tilos volt a házasság,³⁸⁹ a korhatár pedig férfiaknál a 18., a lányoknál 14. életév volt.³⁹⁰ Tilos volt összeadni az egymáshoz korban össze nem illőket, így a 14–15 éves fiatal lányokat vagy szüzeket a „nagyon előre

³⁸⁵ Geleji Kánonok LXXV–LXXIV. kánon.

³⁸⁶ Geleji Kánonok LXXV.

³⁸⁷ Geleji Kánonok LXVI.

³⁸⁸ Geleji Kánonok LXVII.

³⁸⁹ Geleji Kánonok LXVIII.

³⁹⁰ Geleji Kánonok LXIX.

haladt korú férfiakkal” és „az idős nőket, akikben már a természet tétlenné lett” a 20–25 éves ifjakkal.³⁹¹

Az egyetlen rendelkezés, amely a „semmi házasságokkal” foglalkozott, azt rögzítette, hogy testi egyesülés – „hidegség vagy bármi más tehetetlenség miatt” – nem történik meg, akkor a házasság nem jön létre, ezért ha ezeket a feleket „elkülönítik” egymástól, az nem „házassági elválás” lesz.³⁹²

A Geleji Kánonok szerint nősparáznaság felbontott minden házasságot. Az ártatlan fél nem volt köteles a nősparázna féllel együtt lakni, azonban mással csak akkor köthetett házasságot, „*ha parázna hitvestársát a polgári törvényszéken a törvény útján beperelve, azt amennyiben rajta állt, méltó büntetéssel megbüntették*”. Ha e nélkül kötött új házasságot, akkor mind ő, mind pedig az új házastárs kölcsönösen a paráznaság bűnébe estek. Ha a világi törvényszék azonban nem hozott ítéletet, vagy a sértett fél hibáján kívül felmentő ítélet született, akkor is lehetővé kellett tenni a sértett fél számára az új házasság kötését, a bűnös felet pedig ligába kellett vetni. Ha a nősparázna felet a világi bíróság vétkesnek találta, akkor büntetése akár halál is lehetett.³⁹³

Eltávozás vagy a hűtlen elhagyás esetén, az elhagyott felet „fel kellett oldani” a kötelék alól, a hűtlen felet pedig meg kellett büntetni.³⁹⁴ Ha a visszatérésre csekély volt az esély, akkor az elhagyott felet „négy vagy öt év leforgása után” fel kellett oldani a kötelék alól és újabb házasság kötésére kellett bocsájtani.³⁹⁵

Geleji röviden, de foglalkozott a mátkaság felbontásával is. Abban az esetben, ha a kézfogás már megtörtént, a vonatkozó okok szűk körén kívül nem volt lehetőség felbontani az eljegyzést. Geleji elismeri, hogy a házasságra nem lehet a feleket kényszeríteni, azonban, ha valaki „igaz és elegendő” okot nem tud felhozni, akkor a ligázás egy enyhébb változatát rendelte büntetésül: addig nem házasodhatott újra az elhagyó fél, ameddig elhagyott jegyese meg nem házasodott.³⁹⁶

4.2. Bod Péter dogmatikai rendszere

³⁹¹ Geleji Kánonok LXX.

³⁹² Geleji Kánonok LXXIII.

³⁹³ Geleji Kánonok LXXI.

³⁹⁴ Geleji Kánonok LXXII.

³⁹⁵ Geleji Kánonok LXXIII.

³⁹⁶ Geleji Kánonok LXXIV.

Bod megkülönböztette a házasság megsemmisítését és a házasság felbontását. Azok a házasságok voltak semmisek, amelyek kezdettől fogva olyan hibában szenvedtek, ami miatt érvényesen nem tudtak létrejönni.³⁹⁷ Két olyan okot ismert a szerző, amelyek indokolhatják a semmis házasságot. Az első a „*házasságban való megedgyezés hibázása*”, azaz defectus consensus in matrimonium a másik pedig a „*feltett tehetőség hibázása*,” azaz a defectus habilitatis subintellectae.

Bod meghatározása szerint az elválás nem más, mint az érvényesen létrejött házasság annak ideje alatt bekövetkezett ok miatti egyházi bírói úton való felbontása.³⁹⁸

A 18. századi erdélyi református házassági jog két fajtáját ismerte el a házasság felbontásának (divortium). Az egyik a házasfelek időleges vagy részleges (partiale) szétválasztása (separatio a thoro et mensa), a másik pedig a házasság végleges vagy teljes (totale) felbontása, amely esetén az ártatlan fél újra házasodhat, a bűnöst pedig eltiltják az új frigy megkötésétől.³⁹⁹

4.2.1. A házasság megsemmisítésének okai

A *Házassági törvény rajz* összesen tizenegy, a házasság megsemmisítésére vonatkozó okot ismer.

Az első a házasság kezdetétől fennálló nemi tehetetlenség volt. Ez lehetett a férfiak esetében természetes csonkaság, amely a közösülésre képtelenné teszi a férfit, a nők esetében pedig különböző elváltozások, amelyek lehetetlenné teszik a házasság elhárítását, ennél fogva a fogantatásra sem kerülhet sor.⁴⁰⁰ Fontos azonban, hogy nem tartozik ebbe az esetbe a magtalanság, amely esetén a közösülés lehetséges, csak a fogantatás kizárt. Utóbbi nem eredményezte a házasság semmisségét, mivel a teljes magtalanságot nem lehetett megállapítani, és sok esetben később született gyermek, illetve a gyermekáldást Istentől kellett várni. Abban az esetben azonban, ha a feleség meddőséget mesterségesen idézte elő, akkor a házasság felbontásának volt helye.

³⁹⁷ BOD Péter: Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseikből meghatározatnak (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836. (a továbbiakban: H. t. r.) 152. §.

³⁹⁸ H. t. r. 172. §.

³⁹⁹ H. t. r. 173. §.

⁴⁰⁰ H. t. r. 154. §.

Semmis volt a gonosz fokú csalárdság által kötött házasság.⁴⁰¹ Bod főként a külföldi szakirodalomra hivatkozva rögzítette azt az esetet, amikor valaki úgy kötött házasságot egy másik személlyel, hogy annak személyazonosságát illetően tévedésben volt. Jákob történetét hozza példaként, amikor Lábán Ráhel helyett idősebbik lányát, Leát vezette be Jákobhoz az esküvő estéjén, utóbbi pedig csak a házasság elhálást követő reggel vette észre, hogy család módon mást adtak hozzá.⁴⁰² Amennyiben a becsapott fél a házastársa személyét illető tévedését felismerte, kérhette a házasság megsemmisítését, mivel egyrészt az általa tett nyilatkozat hibában szenvedett, és más személlyel akart házasságot kötni, másrészt pedig a megtévesztő helyzetet más személy „csalárdsága és ravaszsága” okozta. Ehelyütt Bot Erasmust idézi, aki úgy fogalmazott, hogy *„fogás az, és nem Házasság [...] mikor edgyik szert tett a prédára a mely után kapdosott, a másik pedig megcsalatva sir.”* Erre az okra azonban csak a tévedésbe ejtett fél hivatkozhatott, amennyiben el akart állni a házasságtól: *„[...] ha nem akar – nem szorittatik; akkor az akarón semmi boszszu nem tétetik [...]”*⁴⁰³

A házasság semmisnek nyilvánítását lehetett kezdeményezni abban az esetben is, amikor a házasság igazságtalan erőszak miatt kötötték meg.⁴⁰⁴ A kényszerítő erőnek az alapja lehetett erkölcsi vagy anyagi erőszak. Az erőltetésre példa, amikor *„valaki nyakon ragadva vonattatik az egyházi öszveköttetésre”*.⁴⁰⁵ Kolumbán Zsuzsánna *Házasságra erőltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán* című munkájában rögzítette, hogy a református egyház előtt az erőszakon alapuló házasság az egyik legnagyobb bűn volt, amelyet a család intézménye ellen el lehetett követni, *„hiszen a házastárs, az egyház, a társadalom félrevezetését jelentette, valamint hamis eskütételt Isten előtt. Éppen ezért az erőltetett házasságot minden erkölcsi alapot nélkülöző kapcsolatnak tekintették, a kapcsolatot azonnal semmisnek nyilvánították, a bűnös felet eklézsiakövetésre ítélték, az erőltető szülőt pénzbeli büntetés kifizetésére”*.⁴⁰⁶

Kuczor Katalin férje, Kuczor Zoltán elleni perében a házasság megsemmisítését kérte Házassági törvényrajt 156. §-a alapján. A beadvány szerint: *„felperesnő nem mondhatja azt, mit sokan a perlekedő házastársak közül, hogy: boldog házas élet reményében ment volna férjhez. Ily reményre nem volt jogosítva. Alperes férj iránt gyermekségétől fogva nem vonzalmat, annyival kevésbé szeretetet, sőt határozottan utálatot*

⁴⁰¹ H. t. r. 155. §.

⁴⁰² Mózes első könyve 29. fejezet 21–30. *Biblia*. Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1990.

⁴⁰³ H. t. r. 155. §.

⁴⁰⁴ H. t. r. 156. §.

⁴⁰⁵ H. t. r. 156. §.

⁴⁰⁶ KOLUMBÁN (2011) i.m. 275. o.

és gyűlöletet érzett kebelében. Azonban másképp határozott sorsa felett a szülői önkény. Ezek hideg számítása, mely a sziv vonzalmat figyelmen kívül hagyta, előbb fenyegető, később tettelességekben nyilvánuló okokkal kényszeríték felperest elfogadni a peres kezét, holott e szövetségre szive soha sem adta be egyezségét.”⁴⁰⁷

Erőltetésre hivatkozva semmis volt az a házasság, amelyet a felek valamilyen igazságtalan félelemben kötöttek meg.⁴⁰⁸ Bod megfogalmazásában: *„minél nagyobb a félelem, annál több benne a mentség.”* A félelem típusainak meghatározását követően rögzítette, hogy *„a hol félelem vagy, ott szabadság és megedgyezés nintsen; az edgyütt lakás sem seprí ki a félelmet, ha a félelem oka tovább is ott szállásol.”⁴⁰⁹* Fontos különbség az igazságtalan erőszak és az igazságtalan félelem között, hogy míg az erőszak fizikai bántalmazást jelentett, addig utóbbi alapja harmadik fél által valamilyen negatív következmény kilátásba helyezése volt. A házasságot pedig azért kötötték meg, mert az akarata ellen házasságot kötő fél ezt a saját vagy más személyt érintő negatív következményt el akarta kerülni.

A nők esetében az erőltetés okaként szolgálhatott, ha az apa halálát követően gazdára, férfira volt szükség a családban, vagy ha a lány egyedüli gyerek volt, és ő örökölte apja vagyonát. Ebben az esetben a szülők olyan férjet akartak, aki a gazdaságot a szülői tervek szerint vezeti majd. További indíték volt, ha a családban sok gyerek volt, a lány kiházásításától pedig anyagi segítséget reméltek, vagy anyai szempontból jobb jövőt szerettek volna a lánynak, illetve ha az árván maradt lány jövőjét akarták biztosítani. Az atyai erőltetés indokaként szolgáltak azok az esetek is, amikor a mostoha gyereket egy rokonhoz akarta adni, hogy az örökség ne kerüljön ki a családból.⁴¹⁰

Férfiak esetében az erőltetés mögötti legtöbb esetben az volt az ok, hogy a fiú többgyerekes családban nőtt fel, azonban nem örökölt, vagy csak szerény örökségre számíthatott apja után, ezért vagyonosabb családból való lányt kerestek számára, vagy az egyke, apja gazdaságát öröklő fiú mellé jó gazdasszonyt akartak.⁴¹¹

A férfiak és nők helyzete azonban különbözött, amíg a nőket ténylegesen erőltették, addig a férfiak esetében a meggyőzés volt a leggyakoribb eszköz. A befolyásra használt szülői eszköztár azonban mindkét nem esetében széles spektrumú volt: a szép szavakkal,

⁴⁰⁷ EREL, B1. A1/101.

⁴⁰⁸ H. t. r. 158. §.

⁴⁰⁹ H. t. r. 158. §.

⁴¹⁰ KOLUMBÁN (2011) i.m. 270–272. o.

⁴¹¹ KOLUMBÁN (2011) i.m. 272. o.

ígéretekkel való jobb belátásra bírástól egészen a kitagadással, a kiházasítás megtagadásával fenyegetésig, végső esetben pedig a fizikai bántalmazásig, a verésig terjedt.⁴¹²

Helye volt azonban az erőltetésnek a *Házassági törvény rajz* szerint abban az esetben, ha valaki egy lányt „csalpa ígéretekkel” szexuális aktusra csábított, a lány pedig teherbe esett. Ebben az esetben a férfit kötelezni lehetett arra, hogy a lányt vagy vegye el, vagy meghatározott pénzüsszeggel ajándékozza meg. Akinek pedig nem volt kellő mértékű vagyona, hogy a teherbe esett lányt kifizesse, el kellett, hogy vegye azt feleségül. Abban az esetben, ha a férj a papi áldást követően is „*makacsságában álhatatos*” volt, akkor a házasság felbontását kérvényezni lehetett gonosz elhagyásra hivatkozva.

Az erőltetés másik megengedett lehetősége volt, hogyha a vőlegény a törvényes mátkaság ideje alatt közösült a menyasszonnyal. Ebben az esetben a mátkaság házassággá vált. Ha pedig egy férfi egy nővel hosszú ideje úgy élt együtt, mintha házasságban éltek volna, kapcsolatuk azonban egyházi áldást sosem kapott, a férj nem hagyhatta el a feleségét, hanem „erőltetni” kellett az egyházi egybekötést és az együttlakást.⁴¹³

Az öntudatlanul kötött – ennél fogva semmis – volt a házasság abban az esetben, amikor az egyik fél a házasság kötésekor „*eszélős*” volt. Bolondságra, vagy esztelenségre akkor lehetett hivatkozni, ha az épelméjű fél előtt eltitkolták a házasság megkötéséig a másik fél állapotát. Ebben az esetben tehát azért nem jött létre érvényes házasság, mivel a nyilatkozat tevőjének nem volt „*ép*” szellemi állapota. Nem lehetett azonban erre hivatkozni abban az esetben, ha a házastársi viszony ideje alatt alakult ki a szellemi betegség.⁴¹⁴

Fizikai betegség indoka akkor állt meg a házassági törvénytől előtt, ha olyan súlyos, ragályos betegségről volt szó, amely lehetetlenné tette, hogy a házastársak együtt éljenek.⁴¹⁵

Megsemmisítésre okként szolgáltak azok a házasságok, amelyek orvosilag, vagy bába által bizonyítottan abszolút, vagy relatív tehetetlenség miatt nem lehetett elhálni. A *Házassági törvény rajz* rögzítette, hogy erre hivatkozva ki lehessen mondani a házasság semmisségét, szükség volt egyrésztől „*az igaz tudatlanságra*”, tehát ha valaki például úgy ment férjhez, hogy tudott a férfi tehetetlenségéről, nem lehetett erre hivatkozni.⁴¹⁶ Fontos különbség az első okhoz képest, hogy ebben az esetben a tehetetlen fél vagy nem tudott a tehetetlenségéről, vagy nem titkolta el. Nem számított, hogy tényleges vagy „*ránézésleges*” volt. Örökös és orvosolhatatlan tehetetlenségnek nevezték azt, amelyet nem lehetett

⁴¹² KOLUMBÁN (2011) i.m. 272. o.

⁴¹³ H. t. r. 157. §.

⁴¹⁴ H. t. r. 159. §.

⁴¹⁵ H. t. r. 160. §.

⁴¹⁶ H. t. r. 162. §.

gyógyítani, vagy olyan orvosi beavatkozásra volt szükség, amely az adott fél életének kockáztatásával járt. Utóbbi azonban csak önkéntes módon valósulhatott meg, rákényszeríteni senkit sem lehetett arra, hogy ilyen kezelés alá vesse magát. A férfit orvos, a nőt pedig jó hírű bábának kellett megvizsgálnia. Ha a „szemmel való vizsgálat” megállapította a tehetetlenséget, a házasság megsemmisítését nagy valószínűséggel kimondták az egyházi ítélkező fórumok.⁴¹⁷ Az orvosolható, vagy a házasság után bekövetkezett tehetetlenség esetén azonban nem lehetett kérni a házasság megsemmisítését.

Meg lehetett semmisíteni azokat a házasságokat, amelyeknek megkötésekor a nő már szüzességét elveszítette, vagy a házasság megkötésekor már mástól volt terhes, és ezt eltitkolta.⁴¹⁸ Bod ehelyütt a bizonyítás kérdésével is részletesen foglalkozott, ez azonban nem anyagi jogi kérdés, ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy a 19. század második felében való bírói döntések meghozatalának módját a levéltári források alapján nem lehet rekonstruálni.

A sors feletti tévelygésre alapozva akkor lehetett kérni a házasság semmisségének kimondását, amikor egy „nemzetes” asszony szolgálhoz vagy jobbágyhoz ment férjhez úgy, hogy róla azt gondolta, hogy nemes, vagy legalább szabad ember. Ennek oka – a hibás egyezségeen túl – a férfi csalárd szándékában volt, amelyet semmilyen szín alatt nem lehetett pozitívan elbírálni.⁴¹⁹ Ezzel az okkal kapcsolatban Degré Alajos rávilágított, hogy a jobbágyok esetében nem okozott semmisséget, amennyiben az uradalmon kívüli azonos társadalmi réteghez tartozó féllal kötöttek házasságot, a „sors feletti tévelygés” csupán az egyes társadalmi csoportok közötti.⁴²⁰

A házasság semmisségének kimondását a gátló okról való tudomásszerzést követően lehetett kérni, mivel a házasfelek a közös életet „*békes lelki esmerettel*” nem folytathatták.⁴²¹

Nem jöhettek létre érvényesen azok a házasságok sem, amelyeket a rokonság tiltott és fel nem menthető fokán kötöttek. Ilyen volt különösen az atyafiság és a sógorság is.

Az atyafiságon belül Bod megkülönböztette az igazi atyafiságot, tehát a vérszerinti rokonságot és a költött atyafiságot, amely a törvényen nyugodott: ilyen volt a világi jog szerint a fiúvá fogadás és az egyházi jog szerint a „lelki képen való,” amely a keresztszülőket jelentette. A lelki atyafiság vagy rokonság nem jelentett házassági akadályt, ezért az ilyen

⁴¹⁷ H. t. r. 163. §.

⁴¹⁸ H. t. r. 165. §.

⁴¹⁹ H. t. r. 168. §.

⁴²⁰ DEGRÉ Alajos: *Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül*. Regnum – Egyháztörténeti évkönyv (1942-1943), 5. kötet. Budapest, Stephaneum Nyomda, 1943. 193. o.

⁴²¹ H. t. r. 169. §.

esetekben megkötött házasság érvényesen létre jöhetett. A világi törvényen alapuló rokonság esetén engedély (dispensatio) volt szükséges.⁴²² A vérszerinti atyafiságban lévő felek között negyedik ízig tilos volt a házasságkötés,⁴²³ tehát az ezen belül kötött házasság semmis volt.

Fontos megjegyezni, hogy a rokonság és sógorság miatti házassági tilalmak rendszere meglehetősen bonyolult volt a 18. századi erdélyi református házassági jogban. Ennek szabályai a 19. században csupán kis mértékben maradtak fent, ezért a disszertáció időbeli korlátaira való tekintettel ezeket a részletszabályokkal csak akkor foglalkozom, ha a későbbi gyakorlatra hatást gyakorolt. Nem ütközött a jogba, ha két fiútestvér két leánytestvért vett el, sem pedig az, ha a mostohaanya mostohalánya lánya megözvegyült férjéhez ment hozzá, sem pedig az, hogy a mostohaapa fia özvegyét vette el. A mostohatestvérek közötti házasságot sem a világi sem pedig az egyházi jog nem tiltotta.⁴²⁴

Ugyancsak negyedízig volt tilos a házasság a sógorság esetén, amely a férjnek a feleséggel való közösülése folytán jött létre, és az egymás rokonságához való „közvelvalóságot” jelentette. Amennyiben egy férfi és egy nő között házasságon belül történt a közösülés, akkor törvényes, amennyiben azon kívül, akkor törvénytelen sógorság jött létre. A házassági akadály törvénytelen sógorság esetén is fennállt.⁴²⁵ A sógorság esetén nem voltak külön ízek, ebben az esetben egymás rokonságát illetően az atyafiságra vonatkozó szabályait kellett alkalmazni.⁴²⁶

A tilalom alatt lévő ízeket ketté osztották. Amíg az első kettő isteni tilalmon alapult, és ennél fogva ember ez alól felmentést nem is adhatott, addig a második és harmadik íz esetén dispensatio volt adható.⁴²⁷

A részegség tényállása akkor valósult meg, ha egy embert „álnokul” leitatott és ezáltal megfosztották attól, hogy belássa tetteinek a következményét, és ebben az állapotban került sor a házasság megkötésére. Ahhoz, hogy ezt a hivatkozást elfogadja a bíróság, arra volt szükség, hogy miután a leitatott, friss házas fél kijózanodott és ismerőseitől megtudta, hogy mi történt vele, „bánja, mit cselekedett”. Bod ennek okát abban látta, hogy az így kötött házasság esetén nem volt megegyezés, mert az „ítélet nélkül való” volt, tehát az ittas fél nem rendelkezett kellő belátási képességgel, különösen mivel a fél csalárdság által jutott abba az

⁴²² H. t. r. 105–107. §.

⁴²³ Ez már a Hármaskönyvben is eképpen volt rögzítve: „Mert vérrokonság okán a szent kánonok és országunk törvényei is, angyedik ízen belül kizárják és tiltják a házasságot.” H. k. 1. 107. 1. §.; Ezt vették át később a Geleji Kánonok, lásd: Geleji Kánonok LXVIII.

⁴²⁴ H. t. r. 252–255. §.

⁴²⁵ H. t. r. 121. §.

⁴²⁶ H. t. r. 122. §. Lásd még: H. t. r. 124–126. §.; Dósa (1863) i.m. 114.o.

⁴²⁷ H. t. r. 119. §.

állapotba, amelyben a házasságot megkötötték. Egyben istentelennek is számított az így megkötött házasság, mivel a családság megfosztotta a házasságot legszentebb díszétől, annak „becsétől”. Bod végül óvatosságra inti ezekben az ügyekben eljáró bírókat, hogy „*az álnok emberektől meg ne csalattassanak*”.⁴²⁸

A *Házassági törvény rajz* azonban más helyeken is rögzített semmisségre okot adó tényállásokat. Ilyenek voltak azok a házasságok, amelyet keresztyének és nem-keresztyének kötöttek.⁴²⁹ A *Házassági törvény rajzban*⁴³⁰ a nem-keresztyének körében nevesítettek voltak a pogányok, a muszlim és a zsidó vallások követői. Utóbbival kapcsolatban Bod Péter még László király első dekrétumát is hivatkozta,⁴³¹ ugyanakkor az erdélyi jogforrások közül az *Approbata Constitutio* vonatkozó rendelkezéseit hozta fel alapul,⁴³² nemcsak a hatályos jog rögzítése, hanem az erdélyi alkotmánytörténet előzményeit és folytonosságát is hangsúlyozva. A házasságkötés megengedett volt azonban a bevett vallásfelekezetek között, tehát a kálvinista, lutheránus, római katolikus és az unitárius felek között.⁴³³ Ide tartoztak azok a házasságok is, amelyeket a szülő beleegyezése nélkül kötöttek.⁴³⁴

4.2.2. A házasság felbontása

A házasság felbontásának központi eleme a házassági hűség megtörése és a paráznaság volt, ez képezte egyben a legfontosabb bontóokot is. Paráznaságot valósított meg minden cselekmény, amellyel a házassági hűséget megszegették vagy sértették.⁴³⁵

A házasságtörés (adulterium) lehetett nyilvános (manifestum), vagy terhes gyanún alapuló (graviter praesumptum). Nyilvános házasságtörést akkor követtek el, amikor magát a tényállás alapjául szolgáló cselekményt hiteles tanúk közvetlenül látták és a bírák előtt vallomásukban elő is adták a történeteket. Ezt az adott perben eljáró bírónak kifogáson felülinek kellett elfogadniuk.⁴³⁶

⁴²⁸ H. t. r. 170. §.

⁴²⁹ I.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 3. §. a).

⁴³⁰ H. t. r. 137. §.

⁴³¹ „*Ha zsidó keresztyén asszonyt veszen társul magához, vagy valamely keresztyén személyt szolgaságban tart az ő házáál, vagyék el tőle és adják vissza annak szabadságát; a ki pedig eladta volt, attól az árát vegyék el és legyen az a püspökök jövedelme.*” Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve, 10. Fejezet a zsidókról, ha keresztyén asszonyt vesznek társul magokhoz. In: MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.; A. C. 3. 1. 1.

⁴³² A. C. 1. 1. 4.

⁴³³ A. C. 1. 1. 2.

⁴³⁴ H. t. r. 35. §.

⁴³⁵ H. t. r. 180. §.

⁴³⁶ H. t. r. 177. §.

Türei László Márton a következő sérelmekről vezérelve kérte a házassági bíróságtól a házasság felbontását: *„felperes amidőn ezelőtt öt ével lépet alperessel házassági szövetségre, azon reményében tette ezen fontos lépést, hogy alperessel egy boldog családi életet fog élni. Kimint jó feleség és gazdasszony fog a házánál szeretett és házi élést alkotni – azonban keservesen csalódott mert alperes csak hamar elhagyta házát haza ment – és ott szerelmi viszonyt folytatott másokkal – is felperes bár sokszor szép szerével hívta haza – de alperes minden ketsegtetés datzára nem jött vissza soha”*.⁴³⁷

A tanúvallomásokból kiderült, hogy a felperes a per kezdete előtt öt évvel kötött házasságot Magyarosi Erzsébettel, ami után összesen négy hónapot töltöttek együtt, ezt követően a feleség elköltözött. Az alperes eredeti szándéka az volt, hogy a frigy révén kényelmes, gazdag életet élhessen, azonban hamar *„megutálta”*. Az elhagyást követően a férj több alkalommal is utánament és kérlelte, hogy térjen vele haza. A feleség azonban újból szerelmes lett, és a per idején már egy hároméves, a házasságon kívül született gyermeke is volt új párjától.⁴³⁸

Ez alapján kérte házasságának felbontását Bokor János 1875-ben kezdődő perében. A Levata tanúsága szerint: *„felperes ezelőtt 3 évvel lépett alperessel házassági szövetségre, oly reménnyel, hogy alperesben egy erkölcsös józan és jámbor életű munkás nőre találám; kinek oldala mellett szerencsés és boldog napokat élvezve folytathatja el életpályáját. [...] alperes szent esküvel fogadta hiveségét megszegve, az erkölcs és becsület utjáról kitérvén a részegeskedés, pazarlás, paráznaság gyalázatos folytatásával kívánta egyfelől becsületét megrontani, másfelől felperest keseríteni.”*⁴³⁹ A felperes azt is rögzítette, hogy a házasság felbontását azért is tartja elkerülhetetlennek, mivel az alperes *„semmi áron óvakodni nem óhajt”*, ami a tanúvallomások alapján ki is merítette a nyilvános házasságtörés fogalmát. Négy különböző tanú négy különböző alkalommal látta közvetlenül (és bizonyos esetekben közbe is lépett) az alperes, Balázs Erzsébet és a korábbi szerelme, Budai János együttlétét.⁴⁴⁰ A felperes a per előrehaladtával megváltoztatta a hivatkozási alapot terhesgyanún alapuló házasságtörésre. Az ítélet azonban elveszett, így a házassági törvényszék döntését nem ismerhető meg közvetlenül.

Érdekes megvizsgálni a Dési egyházmegye házassági törvényszék gyakorlatát is. Knaucz Elisabeth férje, Dálnoki Sándor elleni perében a következőket adta elő: *„felperes*

⁴³⁷ EREL, B1. A1/119. Levata

⁴³⁸ EREL, B1. A1/119. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. április 10.

⁴³⁹ EREL, B1. A1/97. Levata

⁴⁴⁰ EREL, B1. A1/97. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. április 30. Hasonló eset: A1/100.

*azon boldog reményben ment nőül hogy alperesben boldog és szerencsés házassági életet fognak élni – de nagyon csalódott, mert alig hogy együtt kezdettek lakni, alperes férj, felperes nőt elhanyagolta, idegen nőkkel gyanus helyeken társalkodott, és dorbézolt éjszakának idején gyanus nők társaságában – s miután már ezzel sem elegendett meg, még a mezőn nyílt helyeken is folytatta szemtelen paráznaságait, elannyira hogy közbeszéd tárgya az ő élete [...].*⁴⁴¹ A tanúvallomások ezeket az állításokat megerősítették, az egyik tanú például a következő eseményt látta (vastagon, látszólag egykorú tollvonással aláhúzva a jegyzőkönyvben): *„[...] annak is szemtanuja voltam egy vadászat alkalmával, hogy egy nővel összekerülve, egy szénaboglya mellett ketten kedvekre mulattak*”.⁴⁴² Az ítélet indokolása sajátosan fogalmazott: kellőképpen bizonyítottnak tartja a terhes gyanút, ezért a nyilvános házasságtörésre utalva a H. t. r. 176–177. § szerint felbontotta a házasságot.⁴⁴³

Nyilvánvaló volt a hűtlenség Nagy Sándor ügyében is, ugyanis feleségének akkor született gyermeke, amikor a férje hosszabb ideig katona volt, így nem lehetett a gyermek apja.⁴⁴⁴

A *Házassági törvény* rajz 181. §-a fogalmazta meg az állított, vagy terhes gyanún alapuló paráznaság fogalmát, ami szerint erős bizonyítékokkal lehet alátámasztani, hogy valamelyik házastárs paráználkodott, tanú azonban nem tudja a házasságtörés cselekményét, a nyilvános paráználkodás esetén bemutatott közvetlenséggel alátámasztani. Bod rögzítette, hogy az erős gyanú már elegendő volt ahhoz, hogy a protestáns felekezetek ilyen esetben kimondják a házasság felbontását. Ilyen volt például, ha a férj egy prostituálttal megszökött, egy ágyban találták őket, vagy *„egyedül az egyedül valóval, mezitelenen a mezitelennel, titkos, és arra alkalmas rejtekhelyekben, kikeresett órákon*” látták.⁴⁴⁵ Az is kimerítette a tényállást, hogy a feleség egy férfit azzal a céllal fogadott az ágyába, hogy azzal paráználkodjon. Fontos kiemelni, hogy a központi elem a házassági hűség volt, tehát a tényállás megvalósulásához nem volt szükséges az, hogy a nemi aktus során gyermek foganjon.⁴⁴⁶ Harasztosi Márton Péter Kata ellen folytatott perében terhes gyanúra hivatkozva mondta ki az eljáró házassági törvényszék az ítéletet. A felperes férj panasza szerint: *„felperes 1872-ik évben lépett alperessel házassági szövetségre, azon reményel hogy benne szerető nőre talál; de fájdalom, reményébe nagyon megcsalódott, mert alperes ahelyet hogy*

⁴⁴¹ EREL, B7. P/287. Levata

⁴⁴² EREL, B7. P/287. Levata

⁴⁴³ EREL, B7. A Dési Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban: B7.). Házassági törvényszék, 3. kötet. Házassági törvény szék jegyző könyve 1869. 9^{ik} November 1895-ig. 120. o. 10. p.

⁴⁴⁴ EREL, B7. P/295. Házassági törvény szék jegyző könyve 1869. 9^{ik} November 1895-ig. 98. o. 28. p.

⁴⁴⁵ H. t. r. 181. §.

⁴⁴⁶ H. t. r. 182. §.

mint szerető hü nő férje iránt szeretetét hűségét kimutatta volna inkább mások szeretetét kereste és szerelmi viszonyba élt másokkal, és nem átallotta kicsapongó aljas és erkölcstelen életet folytatni, ez okon feleeres-alperes nőt úgy meggyűlölte, hogy elhatározta tőlle törvényesen elválni.”⁴⁴⁷

Gergely Ferenc és Szűcs Erzsébet perénél, amelyben ugyancsak terhes gyanúra alapozta a bíróság az elválasztó ítéletét, remekül látszik a követelményként szabott közvetettség. Lőrincz Kata tanúvallomásában a következő történetet adta elő: *„a külön lét oka az asszony, ki mást és nem urát szerette. Hogy ez így van, tisztán tudom és láttam. A lakodalomnál, Gábora Estokkal szakács asszony voltam, s esküvő estvéjén a vacsorát fel adva, a sok sztrapatiótól elfáradva, ki huzodtunk a csür fiába, s ott a friss szénára le dőlünk. Ott találtuk Bálint Katát aki a sok táncztól rosszul lett, fejét vizes ruhával békötve, szintén le volt dölve. Nem telhetett több egy fertály óránál, midön hallom, hogy valaki jön. [a szakácsnő] hozzám huzodva, mondja, hogy a menyasszony, régi szeretője Kis Gyurival. [...] ne mozdulunk. Csak ugyan ők voltak. – Miért jött ide, s miért hivatott ki, hisz anélkül is elég keserű az én életem – mondá a nő – s a Gyuri nyakába borult – sirt. Ott fogadkozott ott Estok, hogy soha senki magához mást nem ereszt, megbeszéltek, hogy együtt szükjenek el. Ölelkeztek, csokoloztak, s a sok csoknak a lett a következése, hogy tőlünk alig 2-3 lépésre, a fiú Estokot [a menyasszonyt], egy félszáraz buglyához dőjtötte. [menyasszony:] Jaj! hátha valaki ide talál jönni s meglátja! Ere egy darabig erősen szuszogtak, de nem szoltak egy szót sem. Én azt hiszem Gyuri lett a vőlegény Ferkó helyett. Én tovább ki nem álltam, hanem el köhögtem magam, ere mind ketten el futottak, s Gyuri egy kerten át ugrott. Később, midön Estok a hiuból le ugrott s el futott, mindjárt meg is mondtam, mit láttam és hallottam.*”⁴⁴⁸

A házassági törvényszékek gyakorlata szerint a nyilvános házasságtörésre hivatkozva lehetett felbontani a házasságot abban az esetben, ha ennek ténye közvetlen módon lehetett bizonyítani. Ez tehát megvalósulhatott abban az esetben, ha a nemi aktust közvetlenül látták szemtanúk, vagy akkor, ha egyértelműen bebizonyítható volt, hogy a gyermek nem a férjtől származik, tehát amikor egyértelműen meghatározható volt, hogy a fogantatásnál fizikailag – jellemzően katonáskodás vagy hónapokig eltartó út miatt – nem vett részt. Ide számított az az eset is, amikor az életközösség valamilyen oknál fogva már megszűnt, de a házasság még fennállt. A terhes gyanún alapuló házasság felbontására pedig akkor lehetett hivatkozni, ha látták ugyan gyanús körülmények között a házasságot, a nemi aktust azonban közvetlenül nem. Itt jelentős szerepet kapott a bírói mérlegelés, ugyanis a két

⁴⁴⁷ EREL, B1. A/1. 103.

⁴⁴⁸ EREL, B1. A/1.

tényállás között húzódó határ a tanúvallomások részletességén állt, ezért minden esetben és minden házassági törvényszéken más megítélés alá esett.

Házasság-felbontási ok volt az elhagyás, amely lehet rosszakaratú (*desertio malitiosa*)⁴⁴⁹ vagy hűtlen (*desertio infidelis*).⁴⁵⁰

Desertio malitiosa megvalósulása miatt mondta ki a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke 1884-ben a házasság felbontását Kereki Berei Zsuzsanna felperes Lékai Szakács János ellen folytatott perében. A per iratanyagában a következőképpen foglalják össze a feleség sérelmét: „*felperes ezelőtt 15 évvel ment nőül alpereshez, remélvén azt, hogy alperes férje mellett csendes, boldog napokat és életet él le. De keservesen megcsalott ezen reményében. Mert alperes addig is, míg együtt éltek, egy szeretetlen, goromba és durva magaviseletű férj volt felperes iránt, mióta pedig felperestől eltávozott csak nem hat év óta, egy idegen nőszeméllyel él együtt, csak mint feleségével – s róla a felperesről mit sem akar tudni, őtet soha fel nem keresi, semmivel fel nem segíti.*”⁴⁵¹

Az elhagyás témaköre számos részkérdést foglalt magában, amelyek nemcsak az anyagi jogot határozták meg, hanem tanácsokat, előírásokat is megfogalmaztak az eljáró bírók számára, hogy az egyes ügytípusok esetén hogyan kell eljárni.⁴⁵²

Ha az elhagyásra az elhagyott fél szolgáltatott okot, akkor ő maga is érdemes lett a büntetésre.⁴⁵³ Bod – Geleji féle kánonok rendelkezését átvéve – úgy foglalt állást, hogy 4-5 várakozással töltött évet követően az elhagyott felet el lehetett bocsájtani a házassági kötelékből.⁴⁵⁴ Külön, részletesen szabályokba rendezték azokat az eseteket is, amikor a katonáskodás vagy a kereskedelemben végzett munka miatt kellett a házaspár elválni egymástól, vagy az egyik fél – a házastársa ellenzése ellenére – vándorlásra kényszerült, vagy büntetés elől elszökött, illetve börtönbüntetését töltötte.⁴⁵⁵

⁴⁴⁹ H. t. r. 184. §.

⁴⁵⁰ H. t. r. 202. §.

⁴⁵¹ EREL, B1. A1/125.

⁴⁵² H. t. r. 186. §. Bod a következő részben arra is iránymutatást ad, hogy a bírónak hogyan kell eljárniuk, hogy megismerjék a történeteket. H. t. r. 187. §.

⁴⁵³ H. t. r. 188. §.

⁴⁵⁴ H. t. r. 190. §.

⁴⁵⁵ H. t. r. 191.–195. §.

A fogságba esett házastársakkal kapcsolatban továbbra is a Ruberiánus kánonok rögzített előírásai⁴⁵⁶ és a *Compilata Constitutio* rendelkezései⁴⁵⁷ voltak az irányadók.⁴⁵⁸

Az élet ellen való törést (*insidiae vitae structae*) a *Házassági törvény* rajz igen szigorúan vette: „*Nints elégséges ok, melyeknél fogva az Egyházi Birák – az okossággal edgyezőleg – avagy csak időhaladékkal az ártatlan eleibe ily Törvényt szabhassanak: hogy a' néki lest hányóhoz menjen vissza, a kinél mindenkor készen áll az igen igazságos félelem mentsége. [...] Hogy azért néki az élet gyötrelemül, és a halál vigasztalásul ne legyen – a legigazságosabb elválasztásnak helye lésson.*”⁴⁵⁹ 1885-ben élet ellen való törésre hivatkozva kérte Lőrincz Ibolya, hogy a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke bontsa fel Both Jánossal való házasságát: „*Felperes, a mult év augusztus hó 2ikán kelt egybe aleressel. Jol lehet alperest nem szerette valami nagyon, de remélte, hogy összeszokik vele, [...] Szerfelett csalódott! Alperes, érezve saját testi hiányait, felerest, folytonos féltékenységgel gyötörte, s testi kéjes vágyain, annyira nem tudott uralkodni, hogy azt még fényes nappal is ki akarta elégíttetni, s ha felperes, szemérem érzetből, kívánságát nem akarta teljesíttetni, baromi durvasággal, annyira kinozta verte, hogy kegyetlenkedései miatt, már élete sem volt, alperessel együtt élve bátorságban.*”⁴⁶⁰ A tanúvallomások alátámasztották a feleség vádjait: „*Jánosba a kutyakivánság felébredt, s feleségét le akarta nyomni. Az asszony szavát jól hallottuk midőn mondá: „menjen el a fenébe, ne telhetetlenkedjék, nem volt elég az éjel kétszer? nézzen szerte, itt mindenki látja” De János a jószóra nem hallgatott, s az asszonyt le akarta nyomni; ere az urát, el taszította, s mellöle fel ugorva, [...] felénk akart funti, de János is fel kapta a kaszát, s ugy dobta utána, hogy ha az éle találja vala: rögtön szörnyet hal. A kaszának csak a nyak vasa érte ugyan, de az*

⁴⁵⁶ Lásd: 2. 1. 2. fejezet

⁴⁵⁷ C. C. 1. 1. 8. A *Compilata Constitutio* szerint – mivel számos esetben a fogságban lévő férj vagy feleséget elhagyták, illetve a vagyonukat is elköltötték – ha valakit a „prédikátorok” összerendelnek a házastársával, akkor kötelesek ennek megfelelően viselkedni. Ha a rabságból szabadult férj nem akarja visszafogadni az újházasságot kötött feleségét, utóbbi minden elvitt és elköltött vagyont köteles a szabadult férjének visszatéríteni. Ha erre nem képes, akkor az új férj vagyona terhére is akár ki lehet elégíteni a követelést. Azt a férfit, aki jog szerint más feleségét nem engedi vissza, kétszáz forintra kell büntetni. Ugyanez járt annak a tisztségviselőnek is, aki az utóbbi férjnek próbált meg kedvezni. Az artikus végül kiterjeszti alkalmazási körét minden olyan ügyre, amelyben az egyik fél a Szentírásban nevesített eseteken kívüli okból hagyja el a házastársát. A sértett felkeresése a hűtlen fél lakóhelye szerinti a vármegyének vagy széknek a tiszteinek kellett, és inteni kellett a visszatérésre. Ha nem engedelmeskedett, akkor kétszáz forintot kellett fizetnie. Ha többször meg kellett inteni, akkor a törvényes büntetést kellett végrehajtani. Ha nem rendelkezett elég vagyonnal, akkor „nyakon kellett kömi” és a hites társa kezére adni. Jelentősége a rendelkezésnek, hogy a 19. század második felében támadott, a felekezetek és a külhatóságok közötti együttműködést itt törvényileg mondja ki.

⁴⁵⁸ H. t. r. 196. §–200. §.

⁴⁵⁹ H. t. r. 203. §.

⁴⁶⁰ EREL, B1. A1/115. Levata.

gerinczét érve, ugy meg sebezte, hogy az inge egészen véres lett. Az asszony nagyot rikoltva lebukott – elájult.”⁴⁶¹

A házassági tartozás megtagadása (denegatio debiti conjugalis) a hűtlen elhagyáshoz hasonló megítélés alá esett, mivel az ugyanúgy megtörte a házassági hűséget, mint az elhagyásnál a helyváltoztatás.⁴⁶² Megvalósulásához az kellett, hogy a házasság elhálásra kerüljön, tehát együttlétnek meg kellett történnie, és ezt követően kellett megszakadnia, illetve az szükségeltetett, hogy a házassági tartozást megtagadó félnek ne legyen igazi oka a tartózkodó magatartásra, csupán a „megátalkodottság”. Az ilyen ügyekben eljáró bírók figyelmét felhívja arra, hogy lépcsőnként kell kikérdezni a makacs felet, hogy a lappangó okot meg tudják állapítani. Előfordult, hogy így olyan információ jutott a bíróság tudomására, amely alapján alperesítették az addigi felperest. Hanem volt ok, akkor az ártatlan félnek vissza kellett adni a szabadságát, akinek meg kellett adni az újrarázasodás lehetőségét, a bűnös felet pedig „örökös kötéllel, olykor számkivetéssel” kellett büntetni, noha utóbbi szankció a 19. század második felében aligha lehetett a gyakorlat része.⁴⁶³

Válási okot képez, ha a nő magát mesterségesen, vagy szerek bevitelével a conceptiora és így a gyermekszülésre képtelenné tette. A *Házassági törvény rajz* szerint nemcsak abban az esetben számított a házassági hűség elleni vétségnek, ha a feleség nem akart gyermeket vállalni, hanem akkor is, ha korábban a gyermekszüléstől való félelmében orvosi szereket használt, és ebből kifolyólag több alkalommal is szellemileg sérült gyermeket hozott a világra, és ennek elkerülése érdekében idézte elő a gyermekvállalásra alkalmatlan állapotát.

Három feltételnek kellett tehát érvényesülnie. A magtalanság nem lehetett természetes, azt szándékosan kellett előidézni. A szándékosságnak egyértelműnek kellett lennie, és a gyermekvállalásra képtelen állapotot „lassú lépésekkel” kellett előidézni. Bod az egyházi törvényekre hivatkozva elvenni javasolta a mérlegelés körét az ítélkező bírótól: „Nints is annak többé helye hogy birói tekinteten kívül, jó indulatu kedvezésből válás essék.”⁴⁶⁴

⁴⁶¹ EREL, B1. A1/115. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. május 9.

⁴⁶² H. t. r. 104. §.

⁴⁶³ H. t. r. 205. §.

⁴⁶⁴ H. t. r. 208. §.

4.3. Változások a 19. századi erdélyi református egyházjogban

A II. József által 1783-ban kiadott és Erdélyben 1786-ban bevezetett Ehepatent – és ezzel a házassági ügyek világi bíróságok általi ellátása – öt évig volt hatályban, ezt követően újra a felekezeti anyagi és eljárási jog érvényesült. A rövid ideig való alkalmazása azonban jelentős hatást gyakorolt a református házassági jogra is.

Dósa Elek egyházjogi munkájában tizenkét okot sorolt fel a semmisség kimondására, több helyütt azonban már nem csak a *Házassági törvény rajz* volt a hivatkozott forrás, hanem a Házassági pátens hatása is megfigyelhető.

Az első semmisségi ok az atyai, gondnoki vagy katonai hatalom alatt álló személyeknek a felettük hatalmat gyakorló személy beleegyezése nélkül kötött házassága volt.⁴⁶⁵ Semmis volt a keresztény és nem-keresztény közötti házasság, a fennálló házasság megszűnése előtt kötött más házasság.⁴⁶⁶

A rokonságra és a sógorságra vonatkozó szabályokat II. József Házassági pátense jelentősen befolyásolta, mivel a dispesatio feletti harc az erdélyi protestáns egyházak és a Habsburg kormányzat közötti hatalmi harcok egyik legfontosabb területe volt.

A vér szerint rokonok között, egyenes ágon továbbra is tilos volt a házasság, oldalágiak között pedig másodízig nem házasodhattak.⁴⁶⁷ Ez a szabály a féltestvérekre is kiterjedt, függetlenül attól, hogy házasságból, vagy azon kívül születtek.⁴⁶⁸

Az Ehepatent fontos, az erdélyi református házassági jog szigorúságán enyhítő szabálya szerint a sógorság *„csak a törvényes házasságból származik, nem pedig a törvénytelen öszve fekvésből; és így, az ilyen öszvefekvés nem tsinál olyan sógorságot, melly az említett Atyafiakat az öszve házasodásban megakadályoztathatná”*.⁴⁶⁹

A házassági felmentésekről szóló 1791. évi LIX. erdélyi törvénycikk pedig lényegesen lazított a korábbi szabályokon: *„Ő szent felsége ebben a nagy fejedelemségben a reformatus, az ágostai és az unitárius valláson levőket az ő hitelveik szerint megengedett rokonsági izekre, ugymint a harmadik és negyedik izre nézve a felmentés kérésének a*

⁴⁶⁵ A szülői beleegyezést a H. t. r. rögzítette, a katonai felettes beleegyezéséhez: II. Józsefnek házassági rendelkezései melyek 1786-dik Eszt. Mártius 6-kán tétettek, és Magyarországon Az 1791-beli Diaetának 26-dik Czikkelye által megerősítették. In.: H. t. r. 207–235. o. (a továbbiakban: J. R.) 20. §.

⁴⁶⁶ J. R. 11. §.

⁴⁶⁷ J. R. 13. §.

⁴⁶⁸ J. R. 14. §.

⁴⁶⁹ J. R. 15. §.

*szükségessége alól egyszer és mindenkorra feloldja, a római katolikusok önmagukra nézve az eddigi gyakorlatban maradván meg.*⁴⁷⁰

Semmis volt a rabló és rablott közti házasság, ha az elrablott az egybekötés előtt, szabadon nem nyilvánította szándékát a házasságra.⁴⁷¹ Ugyancsak semmis volt a nősparáznák közt kötött frigy,⁴⁷² és az házasság is, amelyre a meggyilkolt fél életben lévő társa a gyilkossal vagy a „gyilkoltatóval” lépett.⁴⁷³ A bolond és a részegek öntudatlan állapotban kötött házassága sem jöhettek létre érvényesen, ahogyan az a házasság sem, amelyet az egyik fél testi tehetetlensége miatt nem tudtak elhálni. Azok a házasságok is semmisek voltak, amelyekben a felek megegyezése akár teljesen hiányzik, mint például a tévedésből kötött, csalárdság vagy ellenállhatatlan félelem által kötött házasságok. A házasság megsemmisítését követelheti a férj, ha bebizonyítja, hogy a nő más által, egybekelésük előtt, szüzességét már elvesztette, vagy teherbe is esett, és a férj a tudomásszerzést követően azonnal feljelentette feleségét.

Azokat a házasságokat is meg lehetett semmisíteni, amelyek az egyik fél „dühösségének”, eszelősségének, vagy fertőző betegségének eltitkolásával kötöttek. A Bod Péternél rögzített eltitkolt státuszkülönbség miatti semmisségi okra az 1791. évi XXVI. erdélyi törvénycikket⁴⁷⁴ követően nem lehetett hivatkozni, csupán annyiban, amennyiben az egyik fél a valóságosnál magasabb rangúnak hazudta magát, és így csalárd módon kötött házasságot.⁴⁷⁵

Házasság felbontására szolgáló ok volt Dósánál a nősparáznaság, a hűtlen elhagyás, a házastárs élete elleni törés, a házassági tartozás megtagadása, és ha az asszony magát mesterségesen és készakarva a gyermekszülésre alkalmatlanná teszi.⁴⁷⁶ Bontó ok volt továbbá az engesztelhetetlen gyűlölet is, amelyről a későbbiekben bővebben írok.

Kolosváry Sándor szinte teljes egészében átvette Dósa házasság megsemmisítésére és felbontására vonatkozó klasszifikációját, azzal a különbséggel, hogy megkülönböztette a házastárs élete ellen való törést, amely alatt azokat a gonosz szándékú merényleteket értette, amelyeket az élet ellen akár titokban – „*lest-hányás*”, mérge stb. útján –, akár nyíltan, tehát személyesen a házastárs, vagy felbérelt személy által követtek el; és a durva kegyetlenkedés

⁴⁷⁰ 1791. évi erdélyi LIX. törvénycikk a házassági felmentésekről.

⁴⁷¹ J. R. 17. §.

⁴⁷² J. R. 18. §.

⁴⁷³ J. R. 19. §.

⁴⁷⁴ 1791. évi erdélyi XXVI. törvénycikk a jobbagyok örök időkre való személyes lekötöttségének az eltörléséről és a nekik bizonyos föltételek alatt megengedett szabad költözésről.

⁴⁷⁵ DÓSA (1863) i.m. 134–136. o.

⁴⁷⁶ DÓSA (1863) i.m. 138–140. o.

(nimia saevities) tényállását, amely alatt olyan vétkes cselekményeket értett, amelyek a test épségét, egészségét vagy a házastár életét veszélyeztették.⁴⁷⁷

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék 1882. június 4-én kiadott, a házassági válóügyek ellátására vonatkozó utasítása a tudományos álláspontot csak részben elfogadva elsőként – általános meghatározások cím alatt – tárgyalta az elválás fogalmát. Eszerint a fennálló törvényes forma alapján – megkötött házasságnak „közbejött és a házasság célját megakadályozó okból” egyházi bíróság általi felbontható.⁴⁷⁸ A házasság felbontható volt megsemmisítés (annulatio) és végleges elválás (divortium) által.⁴⁷⁹ Nem esik szó ehelyütt az ágytól és asztaltóli elválasztásról, amely még jelen van az erdélyi református egyházjogban, véglegesen azonban nem mondták ki, leginkább a békülést elősegítő jogintézményként használták.⁴⁸⁰ Fontos azonban kiemelni, hogy mivel a házasság felbontásán belül helyezték el – a végleges elválás mellett – a házasság megsemmisítésének lehetőségét is, a kettő közötti komoly dogmatikai különbség elmosódott, az pedig, hogy Bod munkáját rendelték elsődleges jogforrásnak, tovább mélyítette ezt az ellentmondást.

Semmis volt az Utasítás szerint a keresztyének és nem-keresztyének közötti házasság, a kánonok által a rokonság tiltott és egyáltalán fel nem menthető ízben (az egyenesági rokonok között és oldalágon másodikízig), és az öntudatlanul kötött házasság, amely lehetett „eszelősség” vagy részegség általi. Azok a házasságok, amelyeket orvosilag, illetőleg bába által bebizonyított akár abszolút, akár relatív tehetetlenség miatt nem tudtak elhálni, és a személy iránti tévedésből, csalárdságból kötött házasságok is semmisek voltak. A félelemből kötött házasság, amelyet akár erkölcsi akár anyagi erőszak hozott létre, ugyancsak nem jöhetett létre érvényesen. Megsemmisítendő volt az olyan házasság, amelynek megkötésekor szívfogást, örültségi rohamokat, titkos, vagy fertőző betegségeket titkoltak el, illetve az, amelynek megkötésekor a nő már szüzességét elveszítette, vagy már mástól terhes volt. Erre az okra csak akkor lehetett hivatkozni, ha a férj erről korábban nem tudott, a tudomásszerzést követően pedig „azonnal élt is a jogorvoslattal”, különben elmulasztott, hallgatólagos elengedésnek tekintették, és megbocsájtással egyenlőnek vették.⁴⁸¹

A bontó okok között szerepelt a házasságtörés, amely lehetett nyilvános (manifestum) vagy terhes gyanún alapuló (graviter praesumptum), az elhagyás, amely

⁴⁷⁷ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 466. o.

⁴⁷⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 1. §.

⁴⁷⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 2. §.

⁴⁸⁰ DÓSA (1863) i.m. 142–143. o.

⁴⁸¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 3. §.

lehetett rosszakaratú (*desertio malitiosa*) vagy hűtlen (*desertio infidelis*), az élet ellen való törés (*insidiae vitae structae*) és a házassági tartozás megtagadása (*denegatio debiti conjugalis*). A házasság felbontására okot képezett továbbá, ha a nő magát mesterségesen, vagy szerek bevitelével gyermekszülésre képtelenné tette.⁴⁸²

Noha kialakulásában utolsó, azonban az egyik legjelentősebb bontó ok volt az engesztelhetetlen gyűlölség (*capitale vel: invisible odium, aut insuperabilis aversio*).⁴⁸³ A hivatkozott rész a kérdést érintve, azonban a korábbi egyértelmű szabályozást mellőzve ekként fogalmazott: *„Vagyon é az egy mással roszszul edgyezők között minden kor helye az elválásnak? Nintsen. Néha ugyan is oly okok adatnak fel, melyek az igazi elválás végbe vitelére nem elégségesek: mindazáltal a' megtörténtekhez képest, néha a Birált intézetén kívül is igaz válást hajtanak végre. Mivel igen ritkán esik az meg, hogy az egyszer ily módon külön vettek, többé az edgyütt lakást megújítsák.”*⁴⁸⁴ Az idézett rendelkezés csupán a *separatio a thoro et mensa*-t engedélyezi ebben az esetben. Bod ezt az alábbi esetekben tartotta elfogadhatónak: *„A Férjnek szerfeletti kegyetlensége: a Feleségnek szünteleni veszekedésre motskolódásra való viszketege: a Házások közzé beférkezett terhes ellenkezések: eltűrhetetlen erköltsök, részegség, s több ilyek, melyeket a Birák megítélésére kell bizni.”*⁴⁸⁵

Budai Kovács István felperes Gergely Erzsébeth alperes elleni válóperében a férj azt hozta fel indokul, hogy Őt a felesége mások hallatára bolond, marha szavakkal illette és női kötelességét csak erőltetésre és nagyon ritkán teljesítette, amiért megutálta az asszonyt. Ebben a perben is leginkább a tanúvallomásokra támaszkodott a bíróság. Ebből kiderült, hogy már négy éve nem éltek együtt. Mindhárom tanú egybehangzóan a feleség hibájának róttá fel a házasság ilyen fokú megromlását. Az első tanú egyik válaszában így fogalmazott: *„Erzsók az oka, hogy külön vannak, mert egy kiállhatatlan természetű, csúf szájú és részeges, Pistát örökké csak szidta, szamarazta, fülem hallatára is sokszor hogy miért nem iszik ő is s miért pirongatja a feleségit, aztán piszkos rossz gazdasszony, sokszor halottam Pistát panaszkodni, hogy heteken keresztül egy kanál főt étel[t] sem adott a felesége enni, a mellett olyan szenyesen járatta Pistát mint egy hóhért, ugy hogy magam is leszidtam,miért olyan gyáva, hogy azt a rossz asszonyt nem szedi rendbe, de ő mindég azzal felelt, nem bir azzal*

⁴⁸² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §.

⁴⁸³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §. d).

⁴⁸⁴ H. t. r. 216. §.

⁴⁸⁵ H. t. r. 217. §.

*az Isten sem. Pálinkáért mindent kész házából a fogadóba vinni, több ízben láttam, hogy tyúkot, tojást buzát adott a zsidónénak csak hogy ihassék [...].*⁴⁸⁶

A bíróság először összerendelte a feleket, azonban a felperes 1875. évi zsinat 81. pontjára hivatkozva kijelentette, hogy nem költözik össze a feleségével, ezért a házassági törvényszék – belátva, hogy itt az erkölcsi kényszerítés sem segíthet – kimondta a házasság felbontását.⁴⁸⁷ Dézsi Kata ügyében⁴⁸⁸ ideiglenes elválasztást mondott ki a bíróság, de ezt követően folytatniuk kellett volna a közös életet, de ezt felperes feleség megtagadta, és így felbontották a házasságot.⁴⁸⁹

A Dézsi egyházmegye gyakorlata is hasonlóképpen alakult. Például Németh Zsuzsanna azért akart elválni férjétől, mert az esküvőt követően az alperes elkezdett inni és akkor olyan durva lett, hogy feleségének több alkalommal is éjszaka az ablakon kellett kiszöknie és menedéket kérnie ismerőseinél.⁴⁹⁰ A tanúk elbeszéléseikkel minden esetben megerősítették a rossz viszonyt, beszámoltak veszekedésekről, fizikai erőszakról, alkoholizmusról, de olyan súlyos esetet nem tudtak felidézni, ami alapján valamilyen súlyosabb bontóok szerint lehetett volna kimondani a házasság felbontását.⁴⁹¹ Ezek alapján félévi separatio a thoro et mensara ítélték a feleket, de annak lejártával kimondták a házasság felbontását.⁴⁹²

Ez alapján kérte Búzás Zsófi a férjétől, Böndi Jánostól való elválasztást: *„Felperes ezelőtt [a dátum hiányzik] lépett alperessel házassági szövetségre oly reménnyel, hogy alperesben egy hű becsületes szorgalmas férjre találhat, de fájdalom szép reményei csakhamar elenyésztek, mert alperes vele szemben szeretet helyett durvaságot, égre kiáltó káromkodást sőt több ízben kegyetlen verekedő természetet tanusított. Mely magaviselete által annyira megutáltatta magát, hogy a remény szálait is elvesztette felperes, hogy boldog házassági életet folytathasson alperessel.*”⁴⁹³

További információt tartalmaznak, és ezzel árnyalják a képet, a tanúvallomások. Búzás Zsófi és Böndi János esetében három tanút hallgattak meg. Mindhárom vallomásban az alperes férj magatartásának leírása mellett – miszerint goromba, erőszakos ember – egy konkrét esetet is elmeséltek. Ebben az esetben mindhárom tanú ugyanazt a fizikai erőszakba

⁴⁸⁶ EREL, B1. A/1. 124. Tanvállatási jegyzőkönyv, 1885. április 15.

⁴⁸⁷ EREL, B1. A/1. 124. Levata

⁴⁸⁸ EREL, B1. A/1. 109.

⁴⁸⁹ EREL, B1. A/1. 109. Levata

⁴⁹⁰ EREL, B7. P/320. Levata

⁴⁹¹ EREL, B7. P/320. Tanúvállatási jegyzőkönyv, 1885. március 8.

⁴⁹² EREL, B7. P/320. Levata

⁴⁹³ EREL, B1. A/1. 108.

torkolló veszekedést írták le. Böndi Ferenc (valószínűleg alperes rokona) mesélte el a történetet a legrészletesebben. Karácsonykor nagy kiabálást hallott a házaspár házából, ezért odament. Zsófi a földön feküdt, János pedig rajta feküdt és úgy ütötte az öklével a feleségét, tépte a haját. A keszkenőjét letépte, ingét pedig megszagatta. A tanú ekkor vette észre, hogy a feleség nyakát is beteríti a vér, ekkor közbelépett és kiszabadította a lányt. Az eset azonban csak egy volt a házasságuk alatt történt számos bántalmazás közül.⁴⁹⁴ A bíróság ezek alapján felbontotta a házasságot, azonban nem az engesztelhetetlen gyűlöletre alapozta, hanem élet ellen való törésre. Ugyanígy változtatta meg a hivatkozási alapot az eljáró ítélkező fórum Sándor Mária és Zöld János esetében is.⁴⁹⁵

A gyakorlatban tehát az alakult ki, hogy minden esetben, amikor olyan cselekmény is megvalósult, ami alapján egy súlyosabb okot is fel lehetett róni az alperesnek, akkor az alapján mondták ki a házasság felbontását. Ha kellett, akkor a bíróságok a felperesi beadványban feltüntetett jogcímet is megváltoztatták.

Mind Dósa, Kolosváry,⁴⁹⁶ mind pedig Sztehlo⁴⁹⁷ egyetértenek abban, hogy az engesztelhetetlen gyűlölség valódi forrása a II. József által kiadott Ehepatent.⁴⁹⁸ Sztehlo hozzátette, hogy az Utasítás helytelenül hivatkozza a *Házassági törvény* rajzot. A valódi ok azonban inkább abban keresendő, hogy – a magánjog más területeihez hasonlóan – az egyházi törvényeket figyelmen kívül hagyó uralkodói rendelkezéseket ignorálni akarták, és az uralkodó gyakorlatot az egyház régi törvényeire kívánták visszavezetni. Ugyanakkor ez is azt bizonyítja, hogy a *Házassági törvény* rajzban meghatározott esetekben ítélték meg az engesztelhetetlen gyűlöletet, ugyanakkor – jellemzően féléves separatiót követően – kimondták a házasság felbontását.

4.4. Az 1893-as házassági bíráskodási összeírás

Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter 1893. június 8-án küldött átiratot Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszternek azzal a felkéréssel, hogy az egyházi bíróságok előtt folyó

⁴⁹⁴ EREL, B1. A/1. 108. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1880. április 25.

⁴⁹⁵ EREL, B1. A/1. 112.

⁴⁹⁶ Dósa és Kolosváry álláspontját vette át Kovács Albert is. KOVÁCS i.m. 642. o.

⁴⁹⁷ Dósa (1863) i.m. 139. o.; Kolosváry (1877a) i.m. 166–177. o.; Szthelo (1890) i.m. 67. o.

⁴⁹⁸ J. R. 57. §. „A házassági kötelék felbontását azon esetben is megengedjük, ha a hitvestársak között halálos gyűlölség vagy leküzdhetlen ellenszenv keletkezett, és mind a két fél kívánná az elválást. De az ily esetekben a bíróságok a kért felbontást soha se engedjék meg azonnal, hanem előzetesen valamely időre az asztal- és ágytöli elválasztást fogják elrendelni, és azt a körülményekhez képest ismétlendik is.”

házassági perek utolsó öt évre vonatkozó kimutatásait a minisztérium készítse el. Csáky már két nappal később, június 10-én levelet küldött az erdélyi református egyház Igazgatótanácsának azzal a kéréssel, hogy készítsen statisztikát saját egyházukra nézve. Nagy valószínűséggel a többi magyarországi vallásfelekezet is hasonló kérést kapott, az erre vonatkozó levéltári anyagok azonban az 1956-os levéltári tűzben, amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium anyagát is érintette, elpusztultak.

Az Igazgatótanács egy mintát is kapott a kért információk jellegéről és mennyiségéről. A miniszteri felhívás külön hangsúlyozta, hogy azt is tüntessék fel, hogy a házassági kötelék érvénytelenségét, az ágytól és asztaltól való ideiglenes és örökös elválást, illetve a házasság felbontását milyen indokra alapozva mondták ki. A statisztika összeállítására és megküldésére augusztus végéig kapott határidőt az Igazgatótanács.⁴⁹⁹ A levél hátlapjára feljegyzett levélfogalmazvány szerint a feladat elvégzésére az erdélyi református egyházkerület Házassági Főtörvényszékét hívták fel augusztus 15-i határidővel.⁵⁰⁰ A kért összeállítás azonban – az Igazgatótanács által küldött sürgetőlevél tanúsága szerint – nem készült el időre. A munka pótlására tűzött nyolc napos haladék is bizonyítéka, hogy az ügyet kiemelten fontosnak tartotta az egyházkerületi vezetés, különösen mivel a szokatlan minisztériumi kérés mellé nem érkezett semmilyen magyarázat.⁵⁰¹

Végül az egyházkerületi jegyző 1893. augusztus 20-án reagált az Igazgatótanács türelmetlen figyelmeztetésére, amelyben beszámolt arról, hogy a Házassági Főtörvényszéknek július 10-én küldött levele alapján július 14-én felkérte az egyházmegyei espereseket, hogy a miniszter által megküldött minta alapján az azt megelőző öt évre vonatkozó statisztikai adatokat augusztus 10-ig küldjék meg, hogy 15-ig összesíthesse azokat, és még ugyanabban a hónapban a miniszter megkaphassa a kimutatást. Levelében úgy fogalmazott, hogy a kérés mögött valószínűleg a napirenden lévő házassági jogi rendezés áll, ehhez kellhet a kimutatás a minisztériumnak. Beszámolt arról, hogy tizennyolc egyházmegye elküldte a kért adatokat, csupán egy mulasztott.⁵⁰²

A levélből képet kaphatunk a magyarországi és erdélyi házassági jogi szemlélet közötti különbségekről is. Az egyházkerületi jegyző úgy fogalmazott, hogy „[...] vagy az

⁴⁹⁹ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 1. 1. o.

⁵⁰⁰ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 1. 3–4. o.

⁵⁰¹ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 2.

⁵⁰² EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 3. 1. o. A munka elvégzéséről: 1893. október 6. Levél a munka elvégzéséről és a főtörvényszéki adatok összegyűjtéséről. EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 6.

egyházmegyei levéltárak, jegyzőkönyvek nincsenek a kellő rendben; vagy egyáltalában csak igen kevesen értették meg a miniszter ur által leküldött kitöltendő mintát.

*Azt be kell vallanom, hogy a miniszter úr nem beszél határozottan a mi nyelvünken. A 2-ik rovatban azt kérdi: hány érvénytelenségi per indított? A 3-ikban, hogy e címen hány mondatott ki érvénytelennek? A 4-ikben azt kérdi: hány válóper indított és a 6-ikban hány esetben bontatott fel végérvényesen? Hogy erre a megkülönböztetésre mi szükség volt, azt valóban magam sem értem, holott a mi házassági jogunkban és törvénykezésünk szerint, mindkét esetben végérvényesen ítélünk, tehát az eredmény ugyan az. Ez aztán zavarba hozza az egyházmegyei jegyzőket is. Némelyek a 3-ik rovatot önállónak vették, vonatkoztatva a 2-ikra; némelyek összeöntötték a 6-ik rovattal és zavart csináltak.*⁵⁰³ A levél további részéből az látszik, hogy az adatot szolgáltató egyházmegyék között a statisztikai adatok felvétele során meglehetősen különböző szemlélet uralkodott. A levél írója is bevallotta, hogy ezzel a káosszal csupán kompromittálni lehetne az egyházkerületet. Az általa mellékletben elküldött statisztikai adatsor pedig meglehetősen hiányos, mivel egyetlen válókot sem tartalmazott.

Egy fogalmazvány szerint az Igazgatótanács végül felterjesztette az elkészült és erősen hiányos statisztikát.⁵⁰⁴

Október 12-én rövid, de egyértelmű levelet kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól az Igazgatótanács, miszerint a felbontás okait és számait is fel kell tüntetni.⁵⁰⁵ Az ügyet azonnal áttették az egyházkerületi jegyzőhöz, aki november 29-i levelében jelezte az Igazgatótanácsnak, hogy a Házassági Főtörvényszék nem tud a miniszteri utasításnak eleget tenni. Ennek az volt oka, hogy a pertestek és a részletes jegyzőkönyvek a másodfokon eljáró Házassági Főtörvényszék jogerős döntését követően visszakerültek az egyházmegyei ítélkezőforumok levéltárába.⁵⁰⁶

Az Igazgatótanács végül szűkszavú levélben hívta fel az egyházmegyéket a válási okok feltüntetésére. Az egyházmegyék végül december 5. és 8. között küldték meg a statisztikai adatokat.⁵⁰⁷

⁵⁰³ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 3. 2. o.

⁵⁰⁴ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 2224–1893. sz. 1893. augusztus 20. Kimutatás az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági Főtörvényszéken felülvizsgált és végérvényesen ellátott perekéről. Itt azonban csak a feldolgozott éveket (1888–1892), a peres felek nemét, illetve az ítéletek számát tüntették fel. Ebből megtudható, hogy az öt év alatt összesen 1297 alkalommal mondott ki ítéletet a főtörvényszék, amelyből 546 alkalommal a férfi 751 alkalommal pedig nő volt a felperes.

⁵⁰⁵ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 4.

⁵⁰⁶ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 5. 1893.

⁵⁰⁷ EREL, A/2 Ügyiratok, 41/93. 7. A Vajdahunyadi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 8. Gyulafehérvári egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 9. Kézdi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 10. Sepsí egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 11. Nagyszebeni egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 12. Széki egyházmegye

1893. december 9-én a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumból újabb sürgető levél érkezett, amelynek hátlapjáról kiderül, hogy végül 1893. december 15-én teljesítették a kérést.⁵⁰⁸

4.5. Statisztika a házasság felbontásáról

Az egyházmegyei házassági törvényszékek által beküldött adatsorokon alapuló 1893-as összeírás szerint, amelynek az általam készített statisztikai táblázatát a *Függelékben* közlöm, a házassági törvényszékeken 1888 és 1892 között összesen 1240 alkalommal hoztak ítéletet. Ez magában foglalta mind a házasságokat felbontó, mind pedig az azokat semmisnek nyilvánító ítéleteket. A legtöbb döntést a Marosi egyházmegyében hozták (194), ezt követte az Udvarhelyi (159), a Sepszi (118), illetve a Kolozsvári egyházmegye (111).⁵⁰⁹ A legkevesebb ítéletet a Gyulafehérvári egyházmegyében hozták meg (9), a Nagysajói (16), a Romániai, (19), a Szebeni (21) egyházmegyék pedig csak évi huszonöt alatti ügyszámmal rendelkeztek.⁵¹⁰ A számarányok közötti különbségek tehát jelentősek, az eredmények mögötti okokat keresve azonban fontos megjegyezni, hogy a felekezethez tartozók számával vagy az adott évben kötött házasságokkal való egybevetésből kapott nyers arányszámok egyedül aligha mutatnak pontos képet egy adott egyházmegye viszonyairól a korszakban. Ennek oka, társadalomtörténeti terminológiával élve, a *válási migrációnak* nevezett jelenség, amely nem más, mint a különböző házassági rezsimek kollíziójának eredménye. Jól érzékeltetik ezt Sztéhlo Kornél: „*A mint az 1868. évi törvények ezt a dolgot így jól elrendezték, megeredt a válóperek zápora, boldog boldogtalan sietett kitérni, hitvestársától szabadulni és boldogabb házasságban menedéket keresni. Jöttek a külföldről, különösen lajthántuli részekből seregesen és igénybe vették szabadelvű törvényeinket, melyek még a*

főjegyzőjének jelentése; 13. Görgényi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 14. Szilágy-Szolnoki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 15. Kolozsvári egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 16. Kolozs-Kalotai egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 17. Marosi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 18. Orbai egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 19. Udvarhelyi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 20. Nagyenyedi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 21. Erdővidéki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 22. Deési (Dézsi) egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 24. Küküllői egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 25. Romániai egyházmegye esperesének jelentése; 26. Nagysajói egyházmegye főjegyzőjének jelentése.

⁵⁰⁸ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 23.

⁵⁰⁹ 10. melléklet, 12. melléklet, 3. melléklet, 8. melléklet.

⁵¹⁰ 1. melléklet, 18. melléklet, 17. melléklet, 4. melléklet.

birói illetőséget is csak a lakhelytől teszik függővé és állampolgársággal nem törődve még a khinai ember házasságát is megengedik felbontani, ha nejevel itt lakott utoljára együtt."⁵¹¹

A vonatkozó társadalomtörténeti kutatások foglalkoztak mind az osztrák, mind pedig az anyaországi házaspárok erdélyi házasságfelbontásaival, különös tekintettel az unitárius fórumok előtti eljárásokra.⁵¹² A református törvénykezés esetén nehezebb az utolsó közös lakóhely meghatározása, mivel a pertesteket minden esetben visszaküldték az első fokon eljáró bírósághoz. Ennélfogva az így születő házassági felbontások aránya csak a különböző egyházmegyei törvényszékek anyagának átnézése után határozható meg.

A befejezett perek évenkénti összesítése alapján elmondható, hogy az 1888-as évet (235 ítélet) követő visszaesést követően (1889: 219 ítélet) folyamatosan emelkedett a meghozott ítéletek száma: 1890-ben 245, 1891-ben 244, 1892-ben pedig 297 esetben mondtak ki a házassági törvényszékek elváltató ítéletet. Az öt éves időkeret azonban túl rövid ahhoz, hogy a társadalmi folyamatok e szegmensének alakulásáról következtetéseket tudjunk levonni. A hosszabb tendenciák meghatározásához szélesíteni kell az időbeli határokat, amennyiben a fennmaradt levéltári anyagok lehetővé teszik ezt.

Összevetve az erdélyi református egyházkerületben kötött házasságok számával, megállapítható, hogy 1888-ban 3916 esküvőre került sor, azaz minden 16,6-ik házasságkötésre jutott egy bontás is. A következő évekről szóló zsinaton elfogadott számadásokban nem tették közzé a házasságok számát, viszont a korábbi évek statisztikai adatai a rendelkezésünkre állnak, így az azt megelőző időszakra kiszámítható lenne az arány.⁵¹³

Összesen 522 férfi indította meg az eljárást, ennél valamivel magasabb a női felperesek száma (718), eszerint felperesek arányait tekintve, 58%-ban nők kezdeményezték a válást az erdélyi református házassági törvényszékek előtt. A tárgyidőszakban összesen négy olyan egyházmegye volt, amelyben a férfi felperesek száma volt magasabb, ezek jellemzően a kisebb ügyteherrel rendelkező egyházmegyék voltak: Gyulafehérvári (77,8%), Szebeni (66,7%) és a Nagysajói egyházmegyében (56,3%). Kivételt képez ez alól a Kolozsvári egyházmegye, amely 111 ítéletével a legnagyobb ügyterhű ítélkező fórumok közé tartozott, itt a felperesek 51,4%-a volt férfi. A korábban említett perek számát tekintve

⁵¹¹ SZTEHLO (1883) i.m. 349. o.

⁵¹² NAGY (2007) i.m. 359–428. o.; NAGY (2010) i.m. 165–213. o.; NAGY (2018a) i.m. 368–376. o.

⁵¹³ Pl.: 1884-ben 3706 esketés volt, 1885-ben 3352, 1886-ban 3499, 1887-ben pedig 3354. Egyházkerületi Közgyűlés jegyzőkönyvei 1884–1894
<http://documente.bcucuj.ro/web/bibdgit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/> (Letöltés: 2019. 05. 10.).

kiemelkedő egyházmegyékben a feleségek kezdeményezték a kötelék bontását nagyobb arányban.⁵¹⁴ A nők aránya a Széki (75 %), és az Orbai egyházmegyékben (73,8 %) volt kimagasló.

Kolumbán Zsuzsánna az Udvarhelyi egyházmegye 19. századi joggyakorlatának társadalomtörténeti módszerű elemzése során kimutatta, hogy az 1866 és 1890 közötti időszakban a házasságok 45,63 %-át az első két évben, míg 1891 és 1895 között 54,02 %-át bontották fel, ugyanakkor ez az arány a házasság időtartalmának növekedésével folyamatosan csökkent.⁵¹⁵

Szőcsné Gazdag Enikő a Sepsi egyházmegye iratanyaga alapján arra a figyelemre méltó következtetésre jutott, hogy a férfiak a házasságok felbontását 38,8 %-ban az első öt évben kérték, a következő kiugró időszak a 11 és 15 éve tartó házasságok esetén figyelhető meg (33,3%).⁵¹⁶ A nőknél a felperesi pozíció aránya a házasság első öt évében volt kimagasló (44,7 %), ezt követően pedig folyamatos csökkenést mutatott.⁵¹⁷

A házasság semmisségének kimondására, valamint felbontására szolgáló okokra vonatkozó adatok elemzése előtt fontos rögzíteni, hogy a válni kívánó felek általában nem egyetlen okra alapozva kérték elváltásukat, hanem – Kolumbán Zsuzsánna meghatározása szerint – *bűnsorokat* alkottak, például alkoholizmus–agresszivitás–paráznaság, vagy alkoholizmus–gazdasági feladatok elvégzésének képtelensége, paráznaság–agresszivitás, erőltetés–szexuális kapcsolat hiánya–agresszivitás. Az ítélet azonban a legsúlyosabbnak ítélt okra hivatkozott.⁵¹⁸

Az egész egyházkerületre vonatkozó felmérésből képet kaphatunk arra is, hogy bizonyos okokra milyen arányban hivatkoztak az eljárások során. A leggyakrabban hivatkozott bontó ok a házasságtörés lett, ítéletet erre hivatkozva 398 alkalommal hoztak. A Marosi egyházmegye adatsorában 90 alkalommal szerepel, de igen magas számban (52) rögzítette az udvarhelyi statisztika is. Érdekes eredményt mutat a Dési egyházmegye lajstroma, ahol 32 alkalommal hivatkoztak a házasságtörésre, amely szám önmagában nem kiugró, viszont az egyházmegyében kimondott ítéletek (56) több mint 57 %-át teszi ki.⁵¹⁹

⁵¹⁴ Sepsi egyházmegye: 64,4 %; Udvarhelyi egyházmegye 57,9 %; Marosi egyházmegye: 56,7 %.

⁵¹⁵ Az adatsornak csupán azt a részét közlöm, amely jelen tanulmány tárgyidőszakába tartozik. 1886–1890: (–2) 45,63 %; (3–4) 20,13 %; (5–7) 12,08 %; (8–10) 7,38 %; (11–15) 8,72 %; (16–20) 4,02 %; (26–) 2,01 %; 1891–1895: (–2) 45,02 %; (3–4) 16,88 %; (5–7) 12,55 % (8–10) 9,09 % (11–15) 6,92 % (16–20) 6,06 % (21–25) 2,59 % (26–) 0,86 % Kolumbán (2011) i.m. 269. o.

⁵¹⁶ Férfiak felperesként Sepsi egyházmegyében: 0–5 év: 38,8 %; 5–10 év: 5,5 %; 11–15 év: 33,3 %; 16–20 év: 11 %; 21 év fölött: 11 %. Szőcsné i.m. 370. o.

⁵¹⁷ Női felperesként Sepsi egyházmegyében: 0–5 év: 44,7 %; 5–10 év: 21 %; 11–15 év: 21 %; 16–20 év: 10 %; 21 év fölött: 2,5 %. Szőcsné i.m. 370. o.

⁵¹⁸ KOLUMBÁN (2011) i.m. 266. o.

⁵¹⁹ 10. melléklet, 15. melléklet.

Az elhagyás 299 alkalommal szerepel indokként a statisztikában, amely legtöbbször Szilágy-Szolnoki (40) és Udvarhelyi (63) egyházmegyékben fordult elő.⁵²⁰ Elhagyásként vagy hűtlen elhagyásként tüntették fel általában, azonban csupán három egyházmegyében fordult elő, hogy megkülönböztették a két tényállást.⁵²¹ Végül a házasság felbontására szolgáló okok közül az engesztelhetetlen gyűlölség 172 alkalommal, míg az élet ellen való törés összesen 80 alkalommal fordult elő.

Unikális és az Utasításban nem szereplő kategória volt a Kolozsvári egyházmegyében a separatio divortiummá való változtatása, amelyre 61 alkalommal került sor.⁵²² Mivel a Kolozsvári egyházmegye jegyzőkönyvei szűkszavúak, többnyire a felek nevét, illetve az ítélet rendelkező részét közlik egy mondatban, a peranyagok pedig nem maradtak fent, ezért nehéz pontosan megállapítani az ilyen jellegű ügyek terjes körét. Számos esetben megfigyelhető azonban, hogy nem csak az erdélyi református–katolikus vegyes házasságok kerültek be ebbe a körbe, hanem található a jegyzőkönyvekben olyan per is, amelyben a budapesti, vagy az Osztrák–Magyar Monarchia más bíróságai által meghozott separatiót tartalmazó ítélete miatt fordultak a kolozsvári házassági törvényszékhez. Ehhez hasonló tényállás található még a Kézdi egyházmegye jelentésében is azzal a különbséggel, hogy az itt felhozott három ítélet pontosabban meg van határozva a katolikus separatio elnevezés alatt.

Csupán három alkalommal jegyezték föl olyan ítéletet (Széki egyházmegyében kettő, míg a désiben egy), ahol a házasság felbontásának leg súlyosabb oka a házassági kötelesség megtagadása volt.⁵²³ Ez a bontóok sok jelentésben már nem is szerepel, csupán tíz egyházmegye volt, amelyik egyáltalán rögzítette, mint kategória.

Egyedülálló az Udvarhelyi egyházmegye két ítéletének alapja is, ahol a Geleji-féle kánonok alapján hozott az eljáró házassági törvényszék ítéletet.⁵²⁴

A házasság semmisségét megállapító ítéletek aránya jóval alacsonyabb a házasság felbontására vonatkozókéhoz képest, a teljes szám kevesebb mind 18 %-át adja. A vonatkozó okok közül csupán három fordult elő. Legmagasabb az erőltetések száma (166) volt, különösen Sepsi (36), Udvarhelyi (34) és az Orbai egyházmegyében (29).⁵²⁵

⁵²⁰ 7. melléklet, 12. melléklet.

⁵²¹ Kézdi egyházmegye, Sepsi egyházmegye, Nagysajói egyházmegye.

⁵²² 8. melléklet.

⁵²³ 5. melléklet, 15. melléklet.

⁵²⁴ 12. melléklet.

⁵²⁵ 3. melléklet, 12. melléklet, 11. melléklet.

Betegségekre történő hivatkozást összesen hét egyházmegye statisztikájában tüntettek fel.⁵²⁶ Az elnevezések a kis szám ellenére is sokszínűséget mutatnak, például a Szebeni egyházmegyében „nőnek fertőzött állapota miatt” mondták ki a házasság semmisségét,⁵²⁷ a többi esetben eltitkolt betegségként, van ragályos betegségként került a tényállás megnevezésre.

A Marosi egyházmegye semmilyen differenciálást nem tett a semmisség okait illetően, összegezve 46 ítélet adatait rögzítette jelentésében erre hivatkozva.⁵²⁸

⁵²⁶ Szebeni egyházmegye: 1; Széki egyházmegye: 1; Szilágy-Szolnoki egyházmegye: 1; Kolos-Kalotai egyházmegye: 2; Orbai egyházmegye: 1; Udvarhelyi egyházmegye: 1; Küküllői egyházmegye 1.

⁵²⁷ 4. melléklet.

⁵²⁸ 10. melléklet.

5. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYSZÉKEK ELJÁRÁSJOGA

Az erdélyi perjog a perek három fajtáját különböztette meg az eljárás időtartama szerint. Hosszú pereknek azokat az eljárásokat nevezték, amelyeket a régi törvények, különösen az *Approbata* és *Compilata Constitutiok* kifejezetten ekként nevesítettek, és legalább négy törvényszakon keresztül tartottak.⁵²⁹ A bírói gyakorlat azonban eltérve az írott jogtól, tovább bővítette a hosszú pereként tárgyalandó ügyek körét. A Táblai Utasítás sem tudta új alapokra helyezni az erdélyi törvénykezési rendet, ennél fogva számos ellentét alakult ki a régi törvények és a Táblai Utasítás között, amely tovább nehezíti az alkalmazott erdélyi perjog megismerését.

Rövid pernek nevezték azokat a bírósági eljárásokat, amelyeket „*a régi királyok idejében költ törvényekben az rendeltetik*”, hogy röviden vagy egyetlen törvényszakon folytassanak le, valamint azok, amelyeket az „*újabb törvények*” névszerint ekként rögzítettek, és két törvényszak alatt befejezték azelőtt a fórum előtt, ahol kezdték.⁵³⁰ A legrövidebb, vagy *articularis* pereket is csak azokban az ügyekben lehetett indítani, amelyeket a törvények kifejezetten elrendeltek. A rövid perekre vonatkozó szabályok szerint kellett ítélni minden olyan ügyben, amelyekben a törvény sem a hosszú, sem pedig a legrövidebb perek szabályait nem rendelte irányadónak.⁵³¹ A református és az unitárius házassági fórumok is a világi perjog által meghatározott rövid perek szabályai szerint jártak el,⁵³² ennek jellegzetességei egészen a polgári házasság bevezetéséig megfigyelhetőek voltak.

Fontosnak tartom azonban rögzíteni, hogy az erdélyi perjogtörténet feldolgozottságának jelenlegi állása nem teszi lehetővé azt, hogy a házassági bíraskodás eljárási kereteit a Királyhágón túli processzuális rendszer részeként vizsgáljam.

Fontosnak tartom az Utasítás bemutatását, mivel Magyarországon hosszas kutatást követően sem találtam egyetlen példányt sem, ugyanakkor az erdélyi könyvtárakban, levéltárakban is alig maradt fent néhány. Nem szorítokozom azonban csupán normatív leíró bemutatásra. Az általam felvázolt, a 19. század második felében érvényesülő perjogi tételeket, a zsinati, később egyházkerületi közgyűlési határozatokat, az 1882-es Utasítás, a Házassági Főtörvényszék vonatkozó határozatait, valamint a fennmaradt peranyagok alapján

⁵²⁹ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 189–191. o.

⁵³⁰ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 205. o.

⁵³¹ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 190. o.

⁵³² DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 298. o.

összegzem. A gyakorlatban lezajlott processzus lépéseit egyes perjogi szempontból tipikusnak mondható cselekményeken, beadványokon, periratokon keresztül mutatom be.

5.1. A per kezdete

A per alapja a férfiaknak és a nőknek azon kölcsönös joga volt, hogy „*szerencsétlen házassági viszony*” esetén bármelyik fél követelhetette azt, hogy a céljának meg nem felelő köteléket véglegesen bontsák fel elválás, vagy megsemmisítés által.⁵³³

A panaszosnak, aki a per során felperesként lépett fel, miután elhatározta, hogy házasságát fel kívánja bontani, először egyházközségének lelkészénél kellett panaszt tennie. Az Utasítás itt egy szűkítést is bevezetett, csak ott lehetett ezt a panaszt megtenni, ahol az alperes legalább hat hete lakott.⁵³⁴ Ez a korlátozó szabály valójában azt tette lehetővé, hogy az adott községben való csupán hat heti tartózkodást követően, a felek az erdélyi házassági jog szerint bonthatták fel házasságukat.

A panasz alapján az illetékes lelkész megidézte a bepanaszolt hitvestársat. A széles lelkészi eszköztárú, csupán alapvető lépéseiben szabályozott eljárás során a lelkész a feleket kihallgathatta, illetve szembesíthette egymással. Minden esetben meg kellett kísérelnie a felek kibékítését. Ha a lelkésznek a kibékítésre tett kísérlete nem járt eredménnyel, a körülmények figyelembevételével és a sérelem mértéke alapján nyolc nap gondolkodási időt adhatott.⁵³⁵ Ha ennek leteltével sem sikerült jobb belátásra bírni a házasfeleket személyesen – vagy két presbiter jelenlétében –, akkor erről hivatalos számmal és pecséttel ellátott bizonyítványt kellett kiállítania a panaszos fél részére.⁵³⁶ 1862-ben Fehér György református lelkész az alábbi békepróbált igazoló okiratot állította ki: „*Bizonyítvány, mely szerint Kúdor István és Barta Erzsébet, mint békétlenkedő házastársak, a mai napon Consistoriumunk előtt megjelenvén közöttök a békét helyreállítani elpróbáltam, de ohajtott siker nélkül. Miről ezennel hivatalosan bizonyítok Farkason Augusztus 28-án 1862ik évben. Fehér György ref.pap.*”⁵³⁷

⁵³³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 14.§.

⁵³⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 16.§.

⁵³⁵ A sepsi egyházmegyei peranyagok alapján a lelkész belátása szerint 8–15 napot is meghatározhatott békülésre. SZÓCSNÉ GAZDAG i.m. 363. o.

⁵³⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 17.§.

⁵³⁷ EREL, B1. A1/84.

1882-ben megalkotott Utasítás minden peres iratot illetően, így a békéltetési bizonyítványról is mintát készített,⁵³⁸ amelyek esetében a hozzáfűzött utasításokból kiderül, hogy abban az esetben, ha olyan elháríthatatlan akadály lenne, amely miatt nem lennének szembesíthetők a felek (például ha a bepanaszolt fél nem jelenik meg), a panaszló féllel el kell próbálni a békét. Ha olyan komoly ok merült fel, amelyek gyors elintézését igényeltek, akkor a nyolc napos határidőre, valamint a presbiteri jelenlétre nem volt szükség. Elégséges volt, ha a lelkész meggyőződése szerint járt el és ez alapján állította ki a bizonyítványt.⁵³⁹ A sikertelen békítésről szóló bizonyítványt az esperes számára kellett átadni, egyúttal kérni lehetett tőle, hogy állítsa ki a panaszos fél részére a különvető levelet.

A különvető levél első része magában foglalta a házaspár vallását, lakhelyét, házasságuk idejét, gyermekeinek számát és korát, valamint rögzítette röviden a panasztevő vádjait, a bepanaszolt mentségét, a béke sikertelenségét és a foganatosított intézkedést, amely lehetett egyrészt a teljes különlakás elrendelése, a felek utasítása, hogy egymás legszükségesebb vagyontárgyait adják ki, illetve ideiglenesen rendezhette a gyermek felügyeletét és tartását. A két utóbbi esetben a feleket – amennyiben szükséges volt – az illetékes polgári hatósághoz küldhette. Utolsó pontban pedig megtiltotta, hogy a házaspár egymást bántalmazza.⁵⁴⁰

A különvető levél képezte a per alapját, ahogyan az Utasítás fogalmazott „*a per megkezdéséig multhatatlanul szükséges intézkedés*” volt, amelyet a felperesi beadványhoz is csatolni kellett.⁵⁴¹

Az 1860-as évek végéig a különvető levélben rögzített intézkedések még sokkal szélesebb tevékenységi kört öleltek fel. Egy 1862. szeptember 10-én kelt különvető levél szerint: *Tarnasi helvét hitvallású ifju nő Bartha Ersébeth, férjétől ugyanodavaló s hason hitvallásu Kudor Istvántól, kivel ez előtt csak 8 hónappal történt egybekelése óta folytonos háborúságban élván, a bizonyítvány szerint a helybeli D. Consistorium által is ki nem békíthetett, ezennel különvettetik a következő feltételek mellett:*

⁵³⁸ „Bizonyítvány. Alólirott hivatalosan és jó lelkiismerettel bizonyítok arról, hogy N. N. panaszló A. B. házastársát hivatalosan papi hivatalunk elébe idéztetvén, a felek szembesítettek, a mikor panaszló vádat emelt A. B. ellen, hogy – – – – – A. B. védekezvén, papi hivatalunk minden erkölcsi érvet felhasznált, sőt nyolcz napi gondolkozási időt is engedett, majd két presbyter névszerint N.N. és N. N. előtt intette őket a békés együttélés világi, családi és erkölcsi előnyeire; azonban az egymással veszekedő házaspár között a béke nem sikerült.

Melyről adom ezen nevem aláírásával és hivatalos pecsétemmel megerősített hivatalos bizonyítványomat.”

⁵³⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 1. melléklet.

⁵⁴⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 20.§.

⁵⁴¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 18.§.

1ör Hogy a nő férje elleni válóperét – megtéve jó előre a szükséges előlépéseket okvetlenül elkezdje; különben ezen határidőn túl, férje mellé vissza fog adatni.

2or A férj a nőnek melé vitt javait kiadni köteleztetik, mintha semmi nem adatna. a Helységi elöljáróság adassa ki.

*3or Minthogy ezen felek mátfogva úgyszolva törvényútján állanak, egymást bármi bántalommal illetniök szigorú büntetés alatt megittatik.*⁵⁴²

Az Utasítás által meghatározott minta szerint – amely már az egyházak és az állam, és ezen belül is az egyházi ítélkezőforumok és a világi hatóságok elválasztásának szabályai alapján állítottak össze – a házaspáraknak mindent vissza kellett adnia, amit egymáshoz vittek, különösen a ruhákat, az ágyneműket, az élet fenntartásához szükséges tárgyakat, ezekkel, illetve az egymás felé fennálló követeléseikkel az illetékes polgári hatósághoz kellett fordulniuk. Fontos különbség, hogy ebben az esetben nem a vagyon megosztásáról volt szó, hanem csak az élet fenntartására legszükségesebb dolgokról addig, amíg a jogerős ítélet meg nem születik. A kiskorú és az „anyai ápolást” igénylő gyermekek az anya „védelme” alatt maradtak, amelyhez a külhatóság által megállapított mértékben az apa is köteles volt hozzájárulni. A gyermek azonban nem maradhatott az anyánál abban az esetben, ha életvitele olyan botrányos volt, hogy „*a gyermek erkölcsi élete volna veszélyeztetve.*” A különvetés ideje alatt a házaspáraknak szigorúan tilos volt mind rossz szóval, mind tettelesen bántalmazni egymást. Ennek megszegése esetén a külhatóság járt el a bántalmazó féllel szemben.⁵⁴³

A különvető levél intézménye nem feleltethető meg egyértelműen a Királyhágón inneni ideiglenes ágy- és asztaltóli elválasztással. Ennek oka, hogy bár a házastársak élet- és vagyonközösségét a házasság jogerős bírói felbontása előtt nem lehetett megszüntetni, mégsem lehetett elvárni a felektől, hogy a per ideje alatt egy háztartásban éljenek. Ennek a problémának – beleértve a további fizikai és lelki bántalmazás megelőzését – az ideiglenes orvoslására alakult ki az esperes általi időleges különvetés intézménye.⁵⁴⁴

Deési Gyula esperes egy 1890. február 4-én kiadott különvető levelét a kikristályosodott gyakorlat és a minták alapján a következőképpen rögzítette: „*Kétfelvető levél melynél fogva zentelki lakos Dézsi Ilona ev. ref. vallású ugyanodavaló ev. ref. vallású Bartha Ferencztől mint férjétől – kivel állítólagos durva természete miatt együtt nem élhet s*

⁵⁴² EREL, B1. A1/84.

⁵⁴³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 2. melléklet.

⁵⁴⁴ SZTEHLO (1890) i.m. 212–213. o.

kivel kibékülni az 56-890 sz. u. papi bizonyítvány szerint a helybeli S. consistorium előtt sem kívánt – törvényesen különvettetik következő feltételek alatt:

1. Felperes nő köteles férje ellen való keresetét a legközelebb tartandó házassági törvényszéken megkezdeni s azt a maga törvényes módja szerint lefolytatni – ellen esetben férjével össze fog rendeltetni.
2. Alperes férj köteles nejének hozzávett javait ágyneműjét – öltöző ruháit kiadni – megrendelem a S. curatornak azoknak kiadatását – s ha ez eljárásában gátoltatnák hivatalos tisztelettel kéretik fel a tek[intetes] járási főszolgabíróság azok kiadatására.
3. Minthogy ezen házasság felek közötti szövetség általam a törvény nevében felterjesztetett s felek a per rendes útján állanak – egymást szóval vagy tetlegesen bántalmazni büntetés terhe alatt szigoruan tiltatnak.”⁵⁴⁵

A különvető levél érvénye a legközelebbi házassági törvényszéki ülésig maradt meg, ahol határoztak a további szükséges lépésekről.⁵⁴⁶

Ezt követően a panaszos ügyvédje elkészítette egyrészt a különvető levelet, másrészt pedig a panaszos kikérdezése alapján az idéző utasítást, amelyben összefoglalta a házasság felbontására vagy megsemmisítésére okként felhozott „vádakat”, illetve az időpontot, amikorra idézte az alperest. Ennek az időpontnak 8 és 15 nap közé kellett esnie. Nem volt azonban kizárva, amennyiben az alperesnek nem volt kifogása, hogy rövidebb időn belül is idézhető legyen a „volenti non fit injuria” elve szerint.⁵⁴⁷

Az idéző utasítást a panaszos ügyvédje fogalmazta, de az esperes bocsájtotta ki. Dézsi Ilona válóperében például a következő idéző utasítást adták ki:

„Idéző utasítás: Zentelki lakos fézsi Ilona önt, Bartha Ferenczet, mint tőle az esperesi hivatal által törvényesen különvett hites férjét általunk, törvényes kibocsáttatásunknál fogva szokott díjjunk megadása mellett, a törvényes mod és rend szerint idézteti a Kolozs-Kalotai egyházmegyénk folyó 1890 évi augusztus 11-én d. e. 9 orakor – Gyaluban tartandó házassági törvényszéki ülésére, ily okon:

Idéztető nő, önt hites férjét több hibái miatt, de leginkább élete ellen törő kegyetlenkedései miatt haláloson meggyűlölte és elhatározta magában, hogy önnel soha ki nem békül, hanem öntől törvényesen örökre elváljak.

Tessék azért önnek az irt helyen és időben személyesen megjelenni, mert akár megjelenik, akár nem, idéztető panaszos a maga keresetét ott előterjeszti, s mind azt megteszi, amit a

⁵⁴⁵ EREL, B1. A1/136.

⁵⁴⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 20.§.

⁵⁴⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 21.§., 3. melléklet.

törvény és igazság az ily ügyekben rendel; ovást tévén költségéről, fáradságáról és minden más ovás alájöhetőkről. Ezen idéző utasítás szerint való törvényes eljárás végrehajtására kibocsáttatnak tiszteletes Viski Zsigmond és ének vezér Viski József urak.

*A Kolozs Kalotai ev. ref. egyházmegye esperesi hivatalából. Gyalu – 1890. Jul. 16. Décsi Gyula esperes.*⁵⁴⁸

Ha az esperes „megadta a kibocsájtást”, akkor egyidejűleg két egyházi regiuszt nevezett ki. A periratok, illetve a szakirodalom egy része megkülönböztette az idéző biztosokat és az eskető regiusokat, az Utasítás azonban nem tett ilyen megkülönböztetést. A különbség a gyakorlatban alakult ki. Mindkét esetben két olyan köztiszteletben álló személyre volt szükség, aki saját pecséttel rendelkezett. Idézés esetén lelkész, tanító és kántor is eljárhatott, tanúvallatás esetén viszont csak lelkészek nevei találhatók a forrásokban. Szőcsné Gazda Enikő tanulmányában megállapította, hogy a regius egy olyan bizalmi feladatot vagy ideiglenes tisztséget jelentett, amelynél további követelmény volt, hogy sohasem a peres felek papjai, hanem minden esetben máshonnan kiszálló lelkészek végezték a tanúk kihallgatását.⁵⁴⁹

Miután a regiusok megkapták az esperestől az idéző utasítást, az alábbi kiegészítést vezették fel annak tetejére: *„Hivatalos tisztelettel jelentjük, hogy törvényes kibocsáttatásunk mellett, Zentelki lakos Dézsi Ilona részére, tőle a Kolozs Kalotai egyházmegyei esperesi hivatal által törvényesen külön vetett Bartha Ferencz férjét házassági válóperbe idézése végett a következő utasítást vettük.*⁵⁵⁰

Ezt követően felkeresték a bepanaszolt személyt, és ismertették vele a „panaszos vádjait”, majd hivatalosan megidézték, szükség esetén pedig megmagyarázták a dokumentumban szereplő állításokat, és tájékoztatást adtak az eljárás következő lépéseiről, illetve a további teendőkről.⁵⁵¹ Az idézés sikerességéről vagy esetleges sikertelenségéről a regiusok az idéző utasítás szövege szerint jegyzőkönyvet vettek fel, amelyben pontosan rögzíteni kellett az alperes választát, az eljárásról szóló jelentésüket pedig aláírásukkal és pecsétükkel kellett hitelesíteniük.⁵⁵² *„Hivatalos kibocsáttatásunk értelmében fennevezett bartha Ferencz Zentalki lakos saját házánál felkeresvén, előtte az idéző utasítást felolvastuk, annak értelmét megmagyaráztuk, és ő azon kérdéseinkre, hogy a kitűzött helyen és időben meg fog é jelenni, határozott 'igennel' felelt.*

⁵⁴⁸ EREL, B1. A1/136.

⁵⁴⁹ SZŐCSNÉ GAZDA i.m. 368. o.

⁵⁵⁰ EREL, B1. A1/136.

⁵⁵¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 22. §.

⁵⁵² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 22.§.

*Mely törvényes idézés valóságáról hitelesen bizonyítván, ezen hivatalos jelentésünket nevünk aláírásával és szokott pecsétünkkel megerősítjük. Zentelken. 1890. július 31. Viski Zsigmond ev. ref.pap; Viski József ev. ref. énekvezér.*⁵⁵³

Ha a bepanaszolt személy tartózkodási helye ismeretlen volt, hirdetményben idézték meg a tárgyalásra, amelyet jellemzően az Erdélyi Protestáns Közlöny, később Protestáns Közlöny hasábjain is közzétettek: „*Hirdetményes idézés válóperbe. Melynek erejénél fogva, Ferenci Vilma, maros-vásárhelyi lakos, házastársát, Sípos Pál, lisznói (háromszékmegyei)születés, ugyan volt maros-vásárhelyi lakos kovács-mestert, ki ez előtt 9 évvel Őt hűtlenül elhagyta s azon idő óta hollétéről mit sem tud. idézteti, hogy mai naptól számítva, hat hó elteltével, a marosi ev. ref. egyházmegye házassági törvényszéke előtt. Maros-Vásárhelytt, jelenjék meg; mert, meg nem jelenése esetében is, ellene indítandó váló keresetét tárgyalatni és lejártni fogja.*

A marosi ev. ref. egyházmegye esperesi hivatalától,

Lukafalván, október 16-dikán, 1887.

*Rákosi Lajos, ev. ref. esperes*⁵⁵⁴

Miután az esperes kézhez kapta a regiusok által ellenjegyzett idéző utasítást, fel kellett vezetnie az átvétel tényét és időpontját, majd visszaadta a felperesnek, akinek a per kezdetén ezt be kellett nyújtania a házassági törvényszék elnökének (tehát újra az esperes részére).⁵⁵⁵

5.2. A perbeli képviselet

A házassági törvényszék megjelölt ülésén részt kellett vennie mind a fel-, mind pedig az alperesnek.⁵⁵⁶

A megjelent házastársak szóban is nyilatkozhattak, általában azonban a pereskedés a törvények átfogó ismeretét és írástudást igényelt, a feleknek képviseltetniük kellett magukat ügyvéd által. Az Utasítás annyit rögzített, hogy a jogi képviseletet ellátó személy lehetett akár egyházi, akár világi.⁵⁵⁷

⁵⁵³ EREL, B1. A1/136.

⁵⁵⁴ Protestáns Közlöny, 1887. 17. évf. 44. sz. 396. o.

⁵⁵⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 23.§.

⁵⁵⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 25.§.

⁵⁵⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 26.§.

Bod Péter a *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv* című munkájában rögzítette a szószóló személyére vonatkozó rendelkezéseket.⁵⁵⁸ Bod szerint mindenki szószóló lehetett, akit nem tiltottak el ettől, vagy a természet szerint nem gátoltak.

Eltiltották a perbeli képviselői tisztség betöltésétől a nőket, a megbecstelenítetteket, más szóval a hamis esküvőket,⁵⁵⁹ a törvényes kort még be nem töltő ifjakat, a másik fél kezére játszó szószólókat,⁵⁶⁰ illetve a hatalmasabb személyeket, mivel ezek az ellenérdekű fél elrettentésére szolgálhattak.⁵⁶¹

Az elvárt tulajdonságokat csak általános módon fogalmazták meg,⁵⁶² mint például: ismerje a törvényt, legyen jó ember, becsületes, okos, hűséges. Ne terhelje principálisait túl nagy bérigénnyel, és a bíró által meghatározott jutalommal is elégedjen meg. A túlságosan anyagiasságú szószólót az *Approbata Constitutio* is büntetni rendelte.⁵⁶³ Fontos erényként sorolták még fel az ügy iránti hűséget.

Dósa Elek is részletesen foglalkozik az *Erdélyhoni jogtudományban az ügyvédek jogállásával*,⁵⁶⁴ azonban az ott megfogalmazott szabályok határozottan a világi törvénykezési fórumok előtti képviselet szabályait rögzítik, így annak elemzésével nem kaphatunk részletesebb képet az erdélyi református házassági bírásokról.

Az ügyvédek kérdésével a Házassági Főtörvényszék is foglalkozott. Miklósi József pánccsehi lelkész azzal a kéréssel fordult a felsőbb házassági törvénykezési fórumhoz, hogy a házassági törvényszéki tárgyalásokon kántortanító ne működhessen ügyvédként, csak rendes lelkész. A Házassági Főtörvényszék határozatában úgy döntött, hogy házassági perekben ügyvédként elsősorban a rendes papok alkalmazandók, másodsorban azonban, ha a kellő képesítést megszerezték, akkor kántortanítók is felfogadhatók voltak. A kérelemben jelzett kántortanítóra nézve pedig a dézsi egyházmegyei hatóságot utasították, hogy szerezzen tudomást arról, hogy az illető birtokában van-e szabályszerű ügyvédi képesítésnek, és ennek függvényében alkalmazza ügyvédként, vagy utasítsa el.⁵⁶⁵

A szabályszerű ügyvédi képesítésről bővebb információ nincsen, csupán Dósánál olvasható utalás a világi perjog szerinti követelményekről.⁵⁶⁶ Ebből leginkább arra

⁵⁵⁸ M. E. T. 51. §.

⁵⁵⁹ H. k. 2. 3.

⁵⁶⁰ A. C. 4. 19. 2–3.

⁵⁶¹ A. C. 4. 1. 4.

⁵⁶² M. E. T. 52. §.

⁵⁶³ A. C. 4. 19. 2.

⁵⁶⁴ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 20–26. o.

⁵⁶⁵ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1892. 99. o. 2. sz.

⁵⁶⁶ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 20–21. o.

következtethetünk, hogy ez a bizonytalanság annak a szabályozási szintet még el nem érő törekvésnek a lenyomata, hogy a 19. század utolsó harmadában a jogi védelem ellátásánál a laikus személyek helyét a jogvégezettek vegyék át. Ezt azonban egyrészt jogászok száma (leginkább eloszlása), valamint a földrajzi adottságok miatt nem lehetett kizárólagos szabállyá tenni, mivel a képviselő általános követelménye felülírta a professzionalitást.

Ügyvédjét minden fél bejelentette élőszóval a törvényszék előtt.⁵⁶⁷ A gyakorlat alapján megállapítható, hogy ügyvédi megbízást írásban is be lehetett adni, ekkor azonban ezt a per kezdetén be kellett nyújtani a többi irattal együtt. Két tanúval ellenjegyzett írásbeli meghatalmazást adott 1885-ben Szász Lórán későbbi felperes: *„Meghatalmazás, melynél fogva alólirt meghatalmazom O. Jenesi református lelkész Tiszteletes Sebestyén Ferencz urat, hogy nevemben nöm Szt. Lászlói születésű Szapora Zsuzsa ellen válópert folytasson. Aprilis 1-én 1885.”*⁵⁶⁸

Ha az alperes „renitentiából” nem volt hajlandó ügyvédet vallani, a házassági törvényszék annak költségére hivatalból rendel számára védőt.⁵⁶⁹ A bírói fórum rendelt ügyvédet akkor is, ha hiteles hatósági bizonyítvánnyal igazolta mind a két fél, vagy valamelyik közülük, hogy vagyontalanok.⁵⁷⁰

5.3. A per megszüntetése és felfüggesztése

Ha az előre kihirdetett időre a törvényesen megidézett felek vagy meghatalmazottjaik közül senki nem jelent meg a házassági törvényszék előtt, sem pedig törvényes mentséget nem tudtak felhozni, akkor az eljáró fórum a pert „megszüntnek nyilvánította” és az esperest utasította, hogy a feleket kényszerítse együttélésre, ezt követően pedig értesítse a polgári hatóságot.⁵⁷¹

Abban az esetben, ha valamelyik fél, vagy mindkettő, a tárgyalás indokolt elhalasztását (dilatatio) kérte, azt egy alkalommal kötelessége volt megadni a törvényszéknek.⁵⁷² A következő ülésig felfüggesztették az eljárást, ha a felperes, vagy meghatalmazottja annak ellenére nem jelent meg a tárgyaláson, hogy az alperes kész volt

⁵⁶⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 27.§.

⁵⁶⁸ EREL, B1. A1/122. Bázsa-pataki János Györkös-mányi Kata ellen folytatott perének iratai között.

⁵⁶⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 28.§.

⁵⁷⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 29.§.

⁵⁷¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 30.§.

⁵⁷² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 31.§.

felvenni a pert. Ha a felperes ekkor sem jelent meg, akkor a pert félretették és az alperes költségeit megtérítették.⁵⁷³

Ha az alperes vagy meghatalmazottja nem jelent meg a bíróság előtt, akkor következő ülésig félre tették a pert, azzal az alperesi figyelmeztetéssel, hogy ha akkor sem jelenik meg a házassági törvényszék előtt, akkor ügyvédet rendelnek ki számára, és annak segítségével fogják a pert lefolytatni (elmarasztalás in contumaciam).⁵⁷⁴

5.4. A per menete

A per kezdetén az idéző utasításban megjelölt helyen és időpontban összehívott házassági törvényszéki ülésen a felperes benyújtotta a szükséges okmányokat. Ezek közé tartoztak a felek keresztlevelei, az esketési bizonyítvány, amennyiben az egyik vagy mindkét fél más felekezetről tért át, az áttérési bizonyítvány, a békepróbát bizonyító lelkeszi igazolás, a különvető levél és az idéző utasítás.

A házassági és keresztlevelek kiállítása számos helyen nehézséget okozott, ezért a Házassági Főtörvényszék 1875-ben határozatban kimondta, hogy ha az anyakönyv elveszett, vagy az anyakönyvekből valamelyik esemény felvezetése kimaradt, akkor a keresztleveleket, haláleseteket és házassági esketéseket bizonyító dokumentumokat pótolni lehetett úgy, hogy az érintett fél esküvést tett az adott cselekmény megtörténtéről, illetve megpróbálta kapcsolódó bizonylatokkal igazolni igazát. Ezek alapján újból bevezették az anyakönyvbe az eseményt, ezt követően pedig lehetségessé vált az anyakönyvi kivonat kiadása.⁵⁷⁵

Ha mindkét fél megjelent, akkor a házassági törvényszék elnöke és a jelenlévő bírói tanács előtt a director – mint házasságvédő – még egyszer felszólította a peres feleket, hogy béküljenek ki. Beszédében felhívta a házasságok figyelmét az együttélésre ösztönző erkölcsi és anyagi okokra, ugyanakkor rögzítenie kellett felszólalásában azokat a „*kellemtlenségeket*”, károkat és hátrányokat, amelyek a házasság felbontásával járnak. Ha a békítés sikeres volt, akkor azt jegyzőkönyvezték és az esperes atyai intéssel és áldással elbocsátotta a volt peres

⁵⁷³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 32.§.

⁵⁷⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 33.§.

⁵⁷⁵ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 384. o. 292. p.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve. 8. ív, 292. p.

feleket.⁵⁷⁶ Sikertelen kísérlet esetén, a director a „*dietaturán*” a felek jelenlétében, a fel- és az alperes nevének megjegyzésével a pert kihirdette (Proclamatio I., II., III.).⁵⁷⁷

Ezt követően olvasták fel a Levatat, amely a perfelvételnek feleltethető meg a világi jogban. Írásban és szóban is elő lehetett adni. A Levata három részből állt: az elsőben a per felvételének helyét és idejét, a törvényszéknek, annak elnökének, a fel- és az alperesnek a nevét, a per címét kellett benne rögzíteni, illetve a felperes ügyvédjének itt kellett a per tárgyát képező cselekményeket összegeznie (*expositio*). A második részben kellett a vonatkozó törvényi rendelkezéseket hivatkozni, illetve érvelni azok alkalmazhatóságáról (*applicatio*). A harmadik rész foglalta magába a felperesi kérelmet (*petitio*).⁵⁷⁸ A református házassági perekben az első részben részletesen le kellett írni a per alapjául szolgáló sérelmezett hibákat, bűnöket és azokat az okokat, amelyeknek alapján a felperes kérte az örökös elváltást vagy a házasság megsemmisítését. Az Utasítás egy további fontos elvet is rögzített a Levatat készítő ügyvédek számára. A perfelvételben kifejezett követelmény volt, hogy a házasság megsemmisítését, vagy a házasság felbontást csak egy titulus, vagy annak megfelelő paragrafusok alapján lehetett kérni. A korlátozó szabály oka az volt, hogy a többféle ok vagy sok egymáshoz nem illő cikkely hivatkozása csak gyöngíti a pert és az ügyvéd tájékozatlanságáról tesz tanúbizonyságot.⁵⁷⁹

Ezt követően volt lehetőség a kifogások megtételére (*exceptio*). Ezek lehetek egyrészt a törvényszék illetékességét vitató, másrészt valamelyik bíró személyét illető – annak „*érdekelt volta*” miatt, tehát abban az esetben, ha valamelyik peres fél irányában elfogult volt –, harmadrészt pedig az eljárás menetével kapcsolatos kifogások. Ilyen volt, ha nem a törvényes módon, vagy a meghatározott formák között indítottak pert például, ha a tárgyalás időpontja vagy helye nem volt előre jelezve. Ezeket a perfolymba, tehát a Levata folytatásaként rögzített cselekménysorba kellett írásban rögzíteni.⁵⁸⁰

Ha a kifogást tevő fél nem fogadta el a bíróság vonatkozó „*ítéletét*”, a per menetét nem lehetett megszakítani, jogorvoslatért a végítélet kimondását követő 15 napon belül folyamodhatott az egyházkerületi Házassági Főtörvényszékhez.⁵⁸¹

A Felperes a Levata részeként kérte a tanúvallatás általi bizonyítás elrendelését (*exmissio*), ezt követően pedig felhívták az alperest, hogy reagáljon a per addigi

⁵⁷⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 34.§.

⁵⁷⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 35.§.

⁵⁷⁸ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 79. o.; SZTHELO (1890) i.m. 217. o.

⁵⁷⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 5. melléklet.

⁵⁸⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 36.§.

⁵⁸¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 37.§.

cselekményeire.⁵⁸² Az itt a felek által megfogalmazott kéréseket köteles volt megadni a törvényszék, és egyben „*be kellett írni a perbe*”.⁵⁸³

5.5. A bizonyítás

Az Utasítás értelmében „*egyszerű vádolás sem elégséges az elítélésre, valamint egyszerű tagadás sem a vádlott felmentésére: tehát minden állítás bebizonyítandó*”.⁵⁸⁴

A bizonyítás vagy a törvényszék előtt, vagy tanúvallatás által történhetett.⁵⁸⁵ A törvényszék előtti bizonyítás vagy okiratok által vagy szakértői szemle útján történt.

Az okiratoknak csak azokat a dokumentumokat fogadták el, amelyek a hitelesség minden követelményével rendelkeztek. Olyan egyházi vagy állami szervnek kellett kiállítania, amelyeket erre feljogosítottak, illetve a hatáskörükbe tartozó tényeket rögzítették. Magánokiratokat csak abban az esetben vehettek figyelembe, ha azt közjegyző ellenjegyezte.⁵⁸⁶ Ilyenek voltak az erdélyi házassági perekben a keresztelezésről, a házasságról, vagy áttérésről tanúskodó okiratok, vagy a világi hatóság által kiadott szegénységet bizonyító igazolások.

A házassági törvényszék szakértői szemlét abban az esetben rendelt el, ha a per során szellemi visszamaradottságra vagy fizikai fogyatékosagra hivatkoztak. A házassági törvényszékek csak azokat az orvosi vagy bábai vizsgálatok eredményét rögzítő szakvéleményeket vehették figyelembe, amelyeket az eljáró bírói fórum felhívására a vizsgált személy lakóhelye szerint illetékes szakértő végzett el. Azokat az orvosi vagy bábai bizonyítványokat, amelyek nem a törvényszék kérésére készültek, nem lehetett figyelembe venni, mert magánokiratnak minősültek.

Erre a ritka esetre példa: Veress Karolina Horváth János elleni pere, amelyben a férj túlzó szexuális szokásai mellett testi adottságai miatt a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke elrendelte mind az orvosi, mind pedig a bábaivizsgálatot. Burjai Sándor orvos az alábbi szakvéleményt rögzítette: „*Burjainos Ó Budai lakos Horváth Jánost orvosilag megvizsgáltam, Nejének Veress Károlinának azon állítása után, hogy férjével nem*

⁵⁸² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 38.§.

⁵⁸³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 39.§.

⁵⁸⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 40.§.

⁵⁸⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 41.§.

⁵⁸⁶ SZTEHLO (1890) i.m. 218. o.

élhet, mivel férfi vesszője szerfeletti nagy s ő mini szűk szabású nő – ki nem állhatja a közösülés alkalmával.

A vizsgálat alatt Horvát János férfi vesszője 6 és 7 hüvelyk hosszúnak rendes vastagságúnak találtatott, s így a Nőnek nemző része, ha csak ugyan szerfelett szűk szabású, mit is a bábai vizsgálat állit, igazza vagyon, s a férjéveli közösülés ránézve csak veszélyes lehetne bizonyitom.

*Gyalu, 1862. október 10-én Burjai Sándor helybéli orvos*⁵⁸⁷

Ugyanebben az ügyben a feleség vizsgálatának eredményeiről Gondos Terézia bába az alábbi bizonyítványt adta ki:

„Alól irt hiteles bizonytságot teszek aról, hogy a mai napon B Ó Budai Horvát Jánosné Veres Károlina ifjasszont bábailag szoros figyelemmel meg vizsgálván a szülő részit, oly szűk alkotásúnak találtam, hogy ő a férjével való közösülést ritkán és a legnagyobb szenvedéssel fogadta, gyakori izben pedig az éppen életet veszélyezteti; sőt a vizsgálatot is nagy fájdalmak között állotta ki.

Meg bizonyitasomat saját nevem aláírásommal is erősitem. Gyaluba 1862dik ez oktobere 13dik napján

*Gondos Terézia*⁵⁸⁸

1889-ben a zsinat is tárgyalása alá vette azokat az eseteket, amikor egy törvényesen megkötött házasság elmezavar, vagy az egyik fél „megörülése” miatt boldogtalanná válik, és így az egyik fél szerencsétlensége „maga után rántja az örvénybe a másik fél életének czélját is”. A kérdés tárgyalását követően a zsinat úgy döntött, hogy ha valamelyik házas fél a házasságkötést megelőzően is mentális betegségben szenvedett, és erről a férje vagy felesége nem tudott, akkor erről a körülményről az orvos bizonyítványt adhatott ki, amely alapja lehetett a házasság felbontásának.⁵⁸⁹ Ez a látszólag a korábbi semmisségi okot megerősítő norma megteremtette annak a lehetőségét, hogy ha a házasság fennállása alatt az orvos tartós mentális betegséget állapít meg, a házasság felbontható volt.

A kutatás során felhasznált források szinte kizárólag a házasfelek testére vonatkozó szakvéleményeket tartalmaztak. A felek mentális állapotára, esetleges rendellenességeire vonatkozó véleményeket nem találtam az iratok között, így azokat példákkal sem tudom szemléltetni.

⁵⁸⁷ EREL, B1. A1/38.

⁵⁸⁸ EREL, B1. A1/38.

⁵⁸⁹ Egyhkr. Közgy.1889. 2. p.

További bizonyítási eszközt jelentett az eskü. Ezt azonban nem az egyházmegyei fórumok, hanem az egyházkerületi Házassági Főtörvényszék rendelhette el. Az esküt az egyházmegyei házassági törvényszékek elnöke végeztette el két tanú jelenlétében, az erről szóló jelentést pedig meg kellett küldenie a Házassági Főtörvényszék elnöki tisztségét betöltő püspöknek.⁵⁹⁰

Az erdélyi református egyházi perjog legfontosabb bizonyítási eszköze a tanúvallatás volt. Nemcsak a felperes vádjai bebizonyítására, hanem az alperes mentségére is felhasználható volt ad contra probandum. A kérdőpontokat az ügyvédek állították össze a különvető levél és a perhez tartozó egyéb iratok alapján. Az Utasítás arra is lehetőséget biztosított, hogy a felperes esketése alapján készítsék el a kérdőpontokat.

Nem lehetett a tanúk részére irányított kérdést feltenni. Ha ilyen kérdést terjesztett fel valamelyik fél, akkor ezt a törvényszék elnöke megváltoztathatta.⁵⁹¹

Az első kérdés minden alkalommal arra vonatkozott, hogy a tanú ismeri-e a férjet és a feleséget, ezt követően arra kellett válaszolnia, hogy hány éve házasodtak össze a peres felek, illetve milyen volt a házasságuk. A harmadik, esetleg a negyedik kérdés minden esetben a per alapjául szolgáló magatartásra vonatkozott. Az utolsó kérdésben általában arra vártak választ, hogy az adott tanúnak mi a véleménye azzal kapcsolatban, hogy a felek békésen együtt éljenek.⁵⁹² A kérdések részletessége és mennyisége jellemzően a tényállás bonyolultságától függően változott.

Deési Ilona Barta Ferencz ellen folytatott perében a következő kérdőpontokat határozták meg:

„1., Ismeri-e tanú zentelki Deési Ilonát és hitese férjét Barta Ferenczet? Ha igen:

2., Tudja-e tanú e házasság mikor keltek össze, mennyi ideig és hogy éltek együtt? Jelenben együtt élnek-e? Ha nem:

3., Mit tud tanú, melyik a különélés okozója és mi által? Mondjon a tanú esetet a mit tud, közvetlenül látott és hallott?

4., Mit gondol tanú, vajon e házastársak összerendeltetvén, megélhetnének-e együtt? Állításának adja okát!

Mindezen kérdésekre tegyen a tanú letett hite után tiszta és világos vallomást!”⁵⁹³

⁵⁹⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 42.§.

⁵⁹¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 43.§.

⁵⁹² SZÖCSNÉ GAZDA i.m. 365. o.

⁵⁹³ EREL, B1. A1/136.

A kérdő pontok alá vezette fel az esperes az esperesi pecsétet,⁵⁹⁴ amelyben két regiust nevezett ki arra, hogy a törvényadta keretek között hajtsák végre a tanúvallatást.⁵⁹⁵

„944–1890. Ezen kérdőpontok szerint egy törvényes esketés végrehajtására kibocsátatnak tisztt. Sofalvi Miklós és Barrabás Árpád lelkész urak. Gyalu 1890. aug. 28.”⁵⁹⁶

Esperesi exmissio nélkül a tanúvallatás érvénytelen volt. Fontos korlátozás volt, hogy az exmissiot egy perben csak egyszer lehetett a fel- és az alperes részére megadni, ugyanakkor a törvényszéknek kötelessége volt új tanúvallomást elrendelni, amennyiben a felek által beadott esketésekből a bírák nem tudtak a peres felek állításai felől meggyőződni (communis inquisitio).⁵⁹⁷

Nem lehettek tanúk kiskorúak, eszelősek, gyengeelméjűek, akiket korábban hamis tanúzás miatt korábban már megbüntettek, a bizonyító fél rokonai második ízig, illetve azok, akik a tanúvallatást kérő féllel ellenséges vagy lekötelezettségi viszonyban voltak.⁵⁹⁸

A tanúk életkorát nem lehet pontosan meghatározni, mivel a regiások is sokszor csak hozzávetőleges életkort vezettek fel, ezért számos helyen kerek számokat rögzítettek (25, 30, 35 stb.). A legtöbb alkalommal a 25 és 50 év közötti generációhoz tartozók szerepeltek tanúként, ugyanakkor nem ritka az sem, hogy akár 16-17 éves személyeket is tanúvallatásra rendeltek. A tanú életkora számos esetben alapjául szolgálhatott az ellenérdekű fél kifogásának,⁵⁹⁹ ugyanakkor ellentmondásos a gyakorlat abban a tekintetben, hogy mikortól számították a nagykorúságot, ugyanis a világi számítás elfogadása nem áll meg mindenhol, bizonyos kifogásolt esetekben a 17-18 éves, konfirmált tanúkat is elfogadta az eljáró törvénykezési fórum.⁶⁰⁰ Sztéhlo Kornél ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a kiskorúság fogalmát itt nem a magánjogi értelemben használták, hanem azt a serdületlen kort értették ez alatt, amelynél fogva az adott személy az általa észlelt tényekről megbízható vallomást nem tud tenni. Mivel ebben az esetben a kor nem volt meghatározva, ezért a bíróság fogja eldönteni, hogy a tanúként a peres fél által megjelölt kiskorú személyt tanúként meg lehet-e hallgatni.⁶⁰¹

A regiások, az esperesi pecsét „*erejénél fogva*”, a tanúkat maguk elé idézték, egyesével megeskették és rögzítették adataikat. A tanúvallatásról készült jegyzőkönyvben

⁵⁹⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. melléklet.

⁵⁹⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 44.§.

⁵⁹⁶ EREL, B1. A1/136.

⁵⁹⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 45.§.

⁵⁹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 47.§.

⁵⁹⁹ SZŐCSNÉ GAZDA i.m. 270. o.

⁶⁰⁰ SZŐCSNÉ GAZDA i.m. 270. o.

⁶⁰¹ SZTEHLO (1890) i.m. 219. o.

ezt is pontosan rögzíteni kellett: „*Mely törvényes kibocsáttatásunk következtében alólirottak f. 1890. év szeptember hó 5.én felperes által nekünk kijelölt tanukat, Kalotaszentkirálytt a papi házhoz idéztetvén, velök a törvényes esküt letétettük, az előnkbe adott és elől feljegyzett kérdőpontok minden részéről kikérdeztük. Kérdésünkre tett vallomásaikat feleleteiket lehetőleg saját szavaikkal, minden értelemcserélés nélkül ezen relatoriánk rendén úgy a mint következik, hiven beirtuk.*”⁶⁰²

A tanúvallomást úgy kellett lejegyezni, hogy minél teljesebben fedje az elhangzottakat, lehetőleg a tanúk saját kifejezéseivel. A vallomás felvételét követően az írásos változatot vissza kellett olvasni, és amennyiben a tanú egyetértett annak tartalmával, akkor aláírásával a sajátjának fogadta el.⁶⁰³ Ha nem tudott írni a tanú, akkor a regiusok által rögzített név mellett két egymást keresztező vonallal ismerte el sajátjának.

Deési Ilona ügyében négy tanú vallomását rögzítették a regiusok, ezek közül az elsőt ekként jegyezték le:

„Első tanú: Krucsin Mária, gör. kath. vallásu, 20 éves hajadon; letett hite után vallja az I.kérdésre: Ismerem.

II. kérdésre: Nem tudom hány éve élnek együtt, azt sem tudom, mikor esküdtek meg.

III. kérdésre: Szemeimmel láttam azt egy alkalommal, hogy a férj a nőt a földre gyurta, rátérdelt a mellére, haját összevissza tépte, még az újját is megharapta az asszonynak, – én mentem oda és huztam le róla, mert megölte volna. A szegény asszony véres volt a nagy veréstől, még engem is össze vérezett, mikor kiszabadítottam.

IV. k. Én úgy hiszem, hogy együtt soha meg nem élhetnek, mert az asszony meggyűlölte az urát.

Ezen vallomás előttem felolvastatván, magaménak ismerem.

X [kézjegy] ... Mária

névíró: Sófalvi Miklós”⁶⁰⁴

Ha minden tanút meghallhattak, a regiusok aláírásaikkal hitelesítették a példányt, ezt követően pedig mindketten saját pecsétükkel lepecsételték azt, és eljuttatták a házassági törvényszék elnökéhez.⁶⁰⁵

⁶⁰² EREL, B1. A1/136.

⁶⁰³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 48.§.

⁶⁰⁴ EREL, B1. A1/136.

⁶⁰⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 49.§.

„A leirt négy tanut a fenn irtt helyen, időben és módon kihallgattuk, vallomásaikat leirtuk, azokat előttük újból felolvastuk s mint irni nem tudókkal saját kezüleg vont keresztvonásukkal magukénak elismertettük.

E szerint e relatoriánkat nevünk aláírásával is szokott pecsétünkkel megerősítve, jó lelkiismerettel adjuk ki, hogy azt felperes Deési Ilona – Barta Ferrencz alperes ellen kezdett válóperében használhassa.

Kalotaszentkirálytt, 1890. szeptember 5.én

*Sófalvi Miklós eskető regius, Barabás Árpád eskető regius.*⁶⁰⁶

A törvényszék elnöke felnyitotta a dokumentumot és átadta az exmissiot kérő fél ügyvédjének azzal a meghagyással, hogy a legközelebbi házassági törvényszéki ülésig közölje a bizonyítás eredményét az ellenérdekű fél ügyvédjével, majd a per addigi szakaszában keletkezett peres anyagokból készítsék el perbeszédeiket, és „a kész pert az ülés megnyitása előtt legalább egy órával adják be ítélet alá a törvényszék elnökéhez”.⁶⁰⁷

Az Utasítás a tanúvallomások értelmezéséhez is támpontot adott, megfogalmazása szerint, ha a két tanú vallomása teljesen egyezik úgy, hogy közvetlen tudomású tényt vagy történést mesélnek el, az bizonyító erővel bírt.⁶⁰⁸

Ha tanúvallomásokból olyan körülmény derült ki, amelyet a világi jog is büntetni rendelt, akkor értesítették a polgári hatóságokat. Ez történt 1882-ben, amikor a Házassági Főtörvényszék azzal a fölhívással tette át a Szilágy-Szolnoki egyházmegye területén illetékes törvényszék ügyészségéhez, hogy a tanúkihallgatás során vérfertőzés gyanúja merült fel, és tegyék meg a további törvényes lépéseket.⁶⁰⁹

1888-ban a Protestáns Közlönyben is közzé tették azt az 1888. július 30-án kibocsájtott körrendeletet,⁶¹⁰ amelyben a tanúkihallgatással kapcsolatban utasították az összes házassági és fegyelmi bíróságokat. A vallás- és közoktatási miniszter 1888. július 11-én egy leiratban értesítette az Igazgatótanácsot, hogy mivel egy konkrét esetben „kellemetlenségek” merültek fel amiatt, hogy egy katolikus szentszék mint illetékes egyházi bíróság, az előtte folyamatban lévő váló perben tanúnak egy evangélikus lelkészt idézett maga elé, aki ennek az idézésnek nem tett eleget. A hasonló kellemetlenségek jövőbeli elkerülése céljából az igazságügyi miniszterrel azt a rendeletet hozta, hogy mivel az egyházi

⁶⁰⁶ EREL, B1. A1/136.

⁶⁰⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 50.§.

⁶⁰⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 46.§.

⁶⁰⁹ Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 635. o. 35. p.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 és 7én tartott üléseiről. 2. ív, 35. p.

⁶¹⁰ Protestáns Közlöny, 1888. 18. évf. 32. sz. 284. o.

bíróságok a megidézett, de meg nem jelenő tanúk ellen kényszerintézkedéseket nem alkalmazhatnak, minden olyan esetben, amikor valamelyik egyházi bíróság nem saját vallásbeli személy tanúként való kihallgatását látja szükségesnek, azt az illetékes polgári hatósághoz intézett megkeresés útján valósítsa meg. Amennyiben az adott személy a polgári hatóság megkeresésének sem tett eleget, akkor – a polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvénycikk 206. §-a⁶¹¹ alapján – a „makacskodó” tanút büntetéssel is vallomástételre lehetett kényszeríteni.

Mindegyik félnek az erősen korlátozott perbeli cselekmények során két „*perirator*”, vagy beadványt engedélyeztek: ha a felperes tanúvallás eredményeképpen bizonyítottnak látta a keresetét, akkor meg kellett újítania a házasság felbontása vagy semmisségének kimondása iránti kérelmét. Erre az alperesnek joga volt „*ellenirattal*” védenie saját igazát. A védekezésre joga volt reagálnia a felperesnek, amelyre az alperesnek viszontválaszadási joga volt. Ezt követően az ügyben eljáró bíróságnak ítélet kellett hoznia.⁶¹²

Ha az alperes, a per kezdetén elmulasztotta, vagy nem tartotta szükségesnek exmissiot kérni ad contra probandum, később azonban részben a felperes tanúvallatásának vagy más okoknál fogva „*megterhelve érezte magát*” az ítélet kimondása előtt kérhetett exmissiot, amit a házassági törvényszéknek kötelessége volt megadni számára azzal a meghagyással, hogy ha a tanúvallomások a legközelebbi ülésen nem adja be, akkor a felperes tanú vallatásai alapján ki fogják az ítéletet mondani.⁶¹³

Sztehlo Kornél az eljárással kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a fő hangsúly a bizonyításon volt, amely megelőzte a perbeszédék váltását, „*a mi által ezek tulajdonkép puszta tanúvallomások feletti észrevételezésre degradáltak*”. A közvetlenség csak a perfelvételi tárgyalásnál volt meg, teljesen hiányzott azonban a bizonyítási eljárás során, amely alapvetően nem a bíróság előtt zajlott.⁶¹⁴

5.6. Az ítélet

Az ítélet kimondásakor mind a felperesnek, mind az alperesnek jelen kellett lennie, a távolmaradás csak hivatalos orvosi bizonyítvánnyal igazolt betegség esetén volt elfogadható.

⁶¹¹ 206. § „Azon tanu, a ki alapos ok nélkül meg nem jelen, vagy a ki vallomást tenni vonakodik: arra pénz vagy fogság büntetés alatt szorítható. A pénzbüntetés annyiszor mennyiszor 10 firtól 300 firtig terjed, s behajthatatlanság esetében minden 5 firt helyett egy napi fogság szabandó.”

⁶¹² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 51.§.

⁶¹³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 55.§.

⁶¹⁴ SZTEHLO (1890) i.m. 219. o.

Az elnökként eljáró esperesnek az ítélet kihirdetésének időpontját és helyét nyolc nappal korábban ki kellett hirdetnie, az alperest és a felperest pedig lelkészük által értesítették.⁶¹⁵ Ha a felek ennek ellenére távol maradtak, az nem befolyásolta az ítélet kimondását, ugyanakkor az ítéletet nyolc napon belül hivatalból közölni kellett az alperessel.⁶¹⁶

Az erdélyi református egyházkerület 1887. november 1-i ülésén a püspök javaslatára tárgyalta az ítéletek kérdését. Az indítvány szövege szerint: *„köztudomás szerint, az a joggyakorlat áll fen ma a jogállamban, hogy minden bíróságoknál az igazságot kereső mindenik fél írásosan kapja ki a kimondott ítéletet, ezt kívánván a dolog természete és a bíróság méltósága. Egyedül nálunk van az a visszás helyzet, hogy házassági válópereinkben csak a felperes kap ítéletet; míg az alperes meg kell hogy elégedjék a bíróság szóbeli ítéletével”*. A közgyűlés ennek hatására határozatában rögzítette, hogy a válóperekben kimondott ítéleteket azt követően két példányban kell a Házassági Főtörvényszékhez felküldeni, az ebből fakadó költségeket pedig az elmarasztalt félnek kell viselnie.⁶¹⁷

Az ítélet kimondása után is lehetőség volt még arra, hogy a felperes felfüggeszesse a pert, egészen addig, amíg a Házassági Főtörvényszék nem hozta meg az ítéletét. További korlátozás volt még, hogy ebben az esetben már az alperes írásos beleegyezése is szükséges volt.⁶¹⁸

Az Utasítás három különböző, a korábbi joggyakorlaton alapuló, meglehetősen részletes ítéletmintát is rögzített, amelybe szinte csak az adott perhez tartozó személyes adatokat kellett beírni.

Külön sablona volt a házasság felbontásának, a házasság „megsemmisítésének” és a separationnak. Utóbbi lényegében ugyan az volt, mint a házasság felbontása, ugyanúgy kimondta a házaspár elválasztását, azonban itt ezt egy jellemzően féléves, ideiglenes ágy és asztaltóli elválasztás előzte meg. Az első fokon eljáró házassági törvényszéknek a felpereshez az 1875. évi egyházkerületi közgyűlés 81. számú határozatának A pontja szerinti, az életközösség helyreállítására vonatkozó felhívást kellett intézni, amelyre a felperes azt válaszolta, hogy a házasság életet semmilyen szín alatt nem kívánja folytatni, a házasság felbontására irányuló szándéka pedig változatlan, éppen ezért a kérését megújítja. Az alperes pedig *„kijelenti, hogy különvettetésük óta a felperes iránti gyűlölete még inkább fokozódott, s a maga részéről is kéri az elválasztó ítélet kimondását.”*⁶¹⁹ Ezt az ítéleti

⁶¹⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 52.§.

⁶¹⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 53.§.

⁶¹⁷ Egyhkr. Közgy. 1887. november, 5. p.

⁶¹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 54.§.

⁶¹⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, C melléklet.

formulát lényegében tehát az engesztelhetetlen gyűlölség indokához igazították, ahogyan erre maga a formula is utal: „*Házassági törvényszékiünknek, miután az erkölcsi kényszer sem vezetett sikerre, a h. t. r. 216–217 §§ei értelmében ki kelle mondania, hogy felek „engesztelhetetlen gyűlölség” czimén örökre elválasztatnak, szerencsésebb házasságra felszabadítatnak [...].*” Ezzel mintegy elismerte Házassági Főtörvényszék, hogy miután a házaspár külhatóság általi összerendelésének a lehetőségét elvették az egyházaktól, semmilyen tényleges kényszerítő eszköz nem maradt, hogy a feleket együtt tartsák. Egyedüli visszatartó erőként a válni akaró felekre kirótt perköltség maradt, és az erkölcsi kényszer, illetve az emiatt hordozni kényszerült szegénység. Ha ezek vagyoni vagy más társadalmi értékváltozásban keresendő okból jelentős hatást nem fejtettek ki, akkor semmi nem állhatott az ellen, hogy a felek a jog által engedve vagy nem engedve, de természetben felbontsák az életközösséget és ezzel lényegében a házasságot. A protestáns egyházak tehát nehéz helyzetbe kerültek. Ha a változó erkölcsi környezetre nem reagálnak, akkor a vadházasságok száma megnő (ahogyan ez a korszakban történt is, ez már abból is jól látszik, hogy a folyóiratok heti szinten foglalkoztak a kérdéssel), vagy ha a végtelenségig emelik az eljárás összegét, akkor ezzel quasi a vagyonosok kiváltságává teszik az új házasság lehetőségét (ez ugyancsak több alkalommal retorikai elemként is megjelent az egyes változtatások indokolásában).

Az ítéletek első, rendelkezéseket tartalmazó részében rögzítették az ügy feletti döntést, a perköltség viseléséről való rendelkezést, valamint rögzítették az ügy gyermekekkel és vagyonmegosztással kapcsolatos kérdéseinek polgári bíróság általi rendezésének szükségességét.

A rendelkező rész felépítésére remek példa Boros Juli és Buka Laczkó János ügyében hozott ítélet: „*A Kolozs-kalotai egyházmegye házassági törvényszéke mint elsőfokú bíróság, fennevezett Boros Juli felperest Buka Laczkó János alperestől a H. T. R. 181-182 §-a értelmében ítéletesen örökre elválasztja, mindkét felet szerencsésebb házasságra felszabadítja, s miután a perköltségekre nézve felek kiegyeztek, egymás iránt lehető más követeléseikkel az illető külhatóságokhoz útasítja.*”⁶²⁰

Az ítélet indokolása anyagi jogi kérdéssel nem foglalkozott, csupán az eljárás mozzanatait rögzítette röviden, különös tekintettel az alperes védekezésére, mikor kezdődött és mikor folytatódott a per, separatio esetén a különvetés és annak lejártá idejére. Az Utasítás

⁶²⁰ EREL, B1. I/14. 8-9. o. 20–1889.

még azt is megszabta, hogy az indokolás nem lehet hosszabb két oldalnál.⁶²¹ Az előbb említett ítéletet a következőképpen indokolták:

„Felperes 1889. augusztus 14-én indította meg keresetet alperes hűtlensége alapján kibocsátást kérve állítása békibizonyítására.

Alperes az iratok közöltetését kérte.

1889 szeptember 23-án tartott házassági törvényszékünkhöz felperes beadja törvényesen végrehajtott esketését, melynek tanui vallomása által békibizonyítottnak állítván vádjait, kéri elválasztatását.

Alperes ellene mond a vádnak és állítja, hogy tanúk csak az ellene való rosszindulatból tették vallomásaikat. Különben a válást maga is akarja.

A házassági törvényszék megvizsgálván a törvényesen végrehajtott esketést, annak összes tani által a birói meggyőződésig békibizonyítottnak látta a preasumptum adulteriumot: ezért a fennebbi házasságokra nézve az örökös elválás kimondandó volt.

Felek az ítéleten megnyugosznak.

Házasságvédő a pert felülvizsgálat végett az egyházkerületi főtörvényszékhez fellebbezi.

A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszékének B. Hunyadon, 1889 szeptember 23-án tartott rendes üléséből. Kiadta Biró András egyhm. jegyző

Helyben hagyatott Kolozsvárott, 1889 okt. 10. 17 sz. alatt.”⁶²²

Az ezt követő időszakban a kézzel írt ítéleteket felváltotta egy előre elkészített formanyomtatvány, amelyen előre rögzítették a fejléct, helyet hagyva a felperes és az alperes, valamint az ítélet rendelkező részének és az indokoknak. A házasságvédő fellebbezését is előre rögzítették a második oldal alján, ahol csak az első fokon eljáró egyházmegye nevét, az ülés helyét és idejét, valamint az aláírást kellett felvezetni. A harmadik oldalon pedig hasonló módon rögzítették a Házassági Főtörvényszék, mint másodfokú fórum jogerős ítéletének szánt helyet, valamint – ha szükséges volt – a külhatóságokhoz való utasítás szövegét is, ahol szintén csak a dátumot, valamint a kiadmányozást kellett rögzíteni.⁶²³

Az ítélethirdetést követően a director – mint házasságvédő – hivatalból fellebbezést nyújtott be az ítélet ellen az egyházkerületi Házassági Főtörvényszékhez.⁶²⁴ A Bod által

⁶²¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, A melléklet.

⁶²² EREL, B1. I/14. 8-9. o. 20–1889. HTSZ.

⁶²³ Például: EREL, B1. A1/113.; A1/117.; A1/129.; A1/137.

⁶²⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 56.§.

összefoglalt házassági perjog nem ismerte a házasságvédő intézményét, annak története fehér folt a protestáns perjog történetében. Pokoly József mindössze annyit jegyzett meg róla, hogy az erdélyi házassági bíraskodás egyik leginkább sérelmezett intézkedése volt az 1813-ban bevezetett intézmény, amelynek eredeti formájában minden ítéletet az uralkodóhoz kellett fellebbeznie. Ennélfogva az erdélyi protestáns házassági bíraskodás egyrészt a Guberniumnak, másrészt a római katolikus püspököknek és a római katolikus hivatalnokoknak lett kiszolgáltatva. A zsinat valamint a főconsistorium pedig eredménytelenül tiltakozott az egyházi autonómia csorbítása ellen.⁶²⁵ Ez a jogintézmény a református egyház 1834-es országgyűlésre készített sérelmi kérvényébe is bekerült.⁶²⁶ Eredete – a kötelező fellebbezés intézményével együtt – XIV. Benedek pápa 1741-ben kiadott *Dei Miseratione* bullája, amelynek az volt a célja, hogy meggátolja a peres visszaéléseket. Magyarországi bevezetésével kapcsolatban Nagy Sándor a levéltári források alapján arra az eredményre jutott, hogy a kezdeményezés a magyar felsőbbíróságoké volt: „A Hétszemélyes Tábla 1788-ban kelt felfolyamodásban az említett szentszéki gyakorlatra apellálva maga javasolta, hogy tegyék a válóperekben eljáró ügyvédek köteleességévé a fellebbezést.”⁶²⁷ Ennélfogva mind a magyar, mind pedig az erdélyi házassági pereknek részévé vált a házasságvédő intézménye.⁶²⁸

Az ítélet csak a házasság érvényességére, illetve a házasság felbontásának kimondására, valamint a perköltségek megállapítására terjedhetett ki, amelyekkel kapcsolatos további teendők a perből származható egyéb peres kérdésekkel együtt, az illetékes polgári hatóságokhoz tartoztak.⁶²⁹ Az ügyvédek díjazásáról való megegyezés, illetve a békülés a felek joga és kötelessége volt. Ha ezeket a kérdéseket nem lehetett békés úton rendezni, akkor a házassági törvényszék megállapíthatta a díjakat, és az ügyet átírta az illetékes polgári hatósághoz.⁶³⁰

Ha összerendelő ítélet született, akkor a korábban már említett 1875. évi 81. számú zsinati határozat szerint kellett eljárni.⁶³¹

A határozat A pontja értelmében a separatio peres esetén a külhatósági kényszerítést – az esperesi átirat alapján – az illetékes egyházközség lelkésze hajtotta végre négy presbiter

⁶²⁵ POKOLY (1904–1905) i.m. 163. o.

⁶²⁶ POKOLY (1904–1905) i.m. 189. o.

⁶²⁷ NAGY (2018a) 180–182. o.

⁶²⁸ Lásd bővebben: SZTEHLO (1890) i.m. 177–178. o. A kánonjogi szerepének fejlődését elemezte: Kovács (2013) i.m. 235 o.

⁶²⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 57.§.

⁶³⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 59.§.

⁶³¹ EREL, A/3. 1875. 81. p.

jelenlétében. A lelkésznek elsőként fel kellett szólítania a társához visszatérni nem akaró felet, hogy az Isten és az emberek előtt letett esküje értelmében erkölcsi kötelességét teljesítse. Az intés sikertelensége esetén a lelkész és a jelen lévő presbiterek aláírásával a tényről egy formászerű bizonyítványt kellett kiállítani. A rendeletet a presbiterek jogaként jelölte meg, hogy a felszólított féltől követelhetik megjelenésükért a napidíjukat, ugyanakkor az egyházmegyei törvényszék is felhatalmazta, hogy „mérsékelt” bírsággal büntetheti a kötelességét megtagadó személyt, amelynek összegét az özvegy-árvai pénztár javára kellett megfizetni.

A B pont a hűtlen elhagyásról rendelkezett. Ha a feleket a házassági törvényszék ítélete összerendelte, és az egyik fél nem akart visszatérni, akkor a helybeli lelkész és négy presbiter előtt fel kellett szólítani arra, hogy az ítélet szerinti együttlakás kötelezettségének tegyen eleget, amelyről bizonyítványt is ki kellett állítani. A presbiterek napidíjukat ebben az esetben is követelheték. A sikertelen felhívást követően az engedelmeskedni nem akaró felet az egész presbitérium elé is idézhették, és ott az előrebocsátott intést követően felhívták esküje megtartására. Az erről szóló bizonyítványt a presbitérium elnöke és jegyzője írta alá, magát a cselekményt pedig felvezették a presbitérium jegyzőkönyvébe. A presbitérium a napidíját megfizettethette az előidézettel. Abban az esetben, ha a hűtlen elhagyó a felhívásnak ekkor sem tett eleget, akkor az egyházmegyei törvényszék a válás kimondása előtt özvegy-árvai pénztára javára megbüntethette a hűtlen elhagyót. Ugyanakkor a büntetés kiszabhatósága eljárási szempontból szigorításra került, miszerint a hűtlen elhagyó csak akkor idézhető a presbitérium képviselői, vagy az egész presbitérium elé, ha az esperes rendeli el. Az igazolásokat később a per irataihoz kellett csatolni.

Ha a házasság semmisségét kimondta a házassági törvényszék, akkor úgy kellett arra tekintetni, mintha létre sem jött volna. A felek nem lakhattak együtt, és semmilyen a házasságból fakadó jogot vagy kötelességet egymással szemben nem követelhetek. Kolosváry Sándor és Dósa Elek azt is hozzátették, hogy az egymással való gyanút keltő társalkodás is tilos volt.⁶³²

Azt a felet, amely tudatában volt annak, hogy semmis házasságra lépett, meg kellett büntetni, ugyanakkor a büntetés nemeiről vagy mértékéről az Utasítás semmilyen rendelkezést nem tartalmazott. A Házassági Főtörvényszék azonban 1882-ben egy határozatában úgy döntött, hogy a felperes apját, az alszék előtt corripálásra, más szóval

⁶³² KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 488. o.; DÓSA (1863) i.m. 137 o.

dorgálásra ítélte, mivel hamis eskü letételére kényszerítette lányát, azaz erőltette a házasságkötésre.⁶³³

A felek végleges elválásztása esetén a korábbi házassági viszony jogaival és kötelességeivel együtt megszűnt, a felek pedig újabb házasságra léphettek, akár egymással is. Utóbbi esetben azonban ugyanúgy figyelemmel kellett lenni a házasságkötés feltételeire, mintha házassági szövetségre lépnének. Nem került be az Utasítás szövegébe Kolosváry Sándor által rögzített azon rendelkezés, miszerint a nőnek hat hónapig várnia kell az új házasság megkötésével az esetleges „vérzavarás és magösszeelegyedés” elkerülése érdekében.⁶³⁴

A házasságban született gyermekeket törvényesnek kellett tekinteni.⁶³⁵ A törvényesen született gyermekek tartása, nevelése mindkét fél kötelezettsége volt, és az öröklési jogukban sem állt be változás a szülői vagyon tekintetében. A manifestum adulterium és a denegatio alapján történt elválásztás esetén a hibás felet liga alá kellett vetni, amelyet azonban a püspök – a folyamodó illetékes lelkész indítványára – három hónap elteltével, bizonyos díj megfizetése mellett feloldhatott.⁶³⁶

5.7. A perköltség

A perköltséget alapesetben a hibás félnek kellett megtérítenie, ha azonban mind a két fél hibás volt, a terhet meg kellett osztani közöttük, vagy közösen kellett a költségeket megtéríteni.⁶³⁷ Számos esetben azonban az ítéletből az derül ki, hogy a felek egymás között megegyeztek a perköltség viseléséről, ebben az esetben ennek a tényét rögzítették az ítéletekben.⁶³⁸ Erőltetés esetén az erőltető rokont, jellemzően a szülőket, pedig mintegy a perbe bevonva pénzbírsággal is sújthatták.⁶³⁹

Az Utasítás csupán néhány helyen rögzíti a különböző költségeket. Ilyenek voltak például a bizonyítványok, amelyek esetén az anyakönyvi kivonatok minden esetben 50

⁶³³ EREL, A/3. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 632. o. 19 pont; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 és 7-én tartott üléseiről. 1. ív, 19. p.

⁶³⁴ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 488. o.

⁶³⁵ J. R. 46–48. §

⁶³⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 78.§.

⁶³⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 58.§.

⁶³⁸ EREL, B1. I/14. 79–80. o. 39–1893.

⁶³⁹ Általában az özvegy-árvai pánztár részére kellett megfizetni, a Kolozs-Kalotai egyházmegyében 5 forintot. EREL, B1. I/14. 99–100. o. 26–1894.; 98–99. o. 25–1894.

krajcárba kerültek. A per teljes költsége azonban számos tételt foglalt magában. Fizetni kellett az esperesnek a per indítására adott engedélyért, az idézőlevélért, az idézést átadó regius munkájáért, az ügy kihirdetéséért, a per beírásáért a jegyzőnek, a tárgyaláson meg nem jelenésért, a tanúvallatásért, az ítéletekért stb.⁶⁴⁰ Egy, a Dézsi egyházmegye házassági törvényszéke előtt folyó perben külön jegyzéket készítettek arról, hogy a felperesnek milyen költségei akadtak. Ebben az 1874–1875-ben folyó perben⁶⁴¹ összesen 12 címen kellett a házasság felbontásával kapcsolatos perben valamilyen díjat megfizetni:

- „1. Idéző bizonyítványért az idéző biztosoknak: 5 forint
- 2. Esperesi pecsét kiadás: 2 forint
- 3. Minden iratásaira 50 Kros bélyeg: 5 forint 50 krajcár
- 4. Per kezdésekor asztalpénz: 7 forint 66 krajcár
- 5. Egy interventorium: 1 forint 5 krajcár
- 6. Négy útja Dézsre: 8 forint
- 7. Ügyvédi honoráriumba: 9 forint
- 8. Eskető regiusoknak: 17 forint
- 9. Végítélet kimondásakor: 13 forint 2 krajcár
- 10. Az Egyh. Kerületi Házass. törv. széknek: 8 forint 40 krajcár
- 11. A békepróba megkísérlésekor a domokosi ppresbitériumnak: 1 forint
- 12. Tiszt. Esperes urnak a békepróba megkísérlésére biztosok kiküldéséért: 2 forint”

A per költsége így összesen 79 forint és 63 krajcár volt. A folyamatosan növekvő összeg egyfajta válásgátló tényezőnek is tekinthető, mivel az esetenként 80–90 forint költséggel járó válást a napszámosok vagy a kisbirtokosok számára is hatalmas kiadást jelentett, a nők számára pedig a szülők segítsége nélkül gyakran lehetetlen lett volna a költségek megfizetése.⁶⁴²

A Kolozs-Kalotai egyházmegye külön lajstromot vezetett *Válóperekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve*⁶⁴³ címmel, amelyben rögzítették, hogy az egyes házassági törvényszékhez kapcsolódó perbeli cselekményeknek milyen díjai voltak. A lajstromot 1872 és 1881 között vezették. A per kezdete függetlenül attól, hogy befogadták vagy elutasították, hat forintba került, amelyet esetenként három forintra mérsékeltek. Nem minden pénz került az özvegy-árvai alapba, arról külön széljegyzetet vezettek az átutalandó

⁶⁴⁰ KOLUMBÁN (2011) i.m. 266. o.

⁶⁴¹ EREL, B7. P/266.

⁶⁴² KOLUMBÁN (2011) i.m. 266. o.

⁶⁴³ EREL, B1. Válóperekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881.

összeg rögzítésével együtt. Ugyancsak 3 vagy 6 forintot számítottak fel az ítélet kimondásáért. Más jogcímen a törvényszék nem kapott díjat, ugyanakkor fontos leszögezni, hogy ez az adott válóper teljes költségének 8–10 %-a volt, és jól illeszkedik ahhoz a perjogi megoldáshoz is, hogy – az erdélyi rövidpereknek megfelelően – jellemzően két törvényszéki ülés alatt ítéletet is hoztak az ügyben.

A jegyzéket ülésről ülésre vezették, aminél fogva külön bepillantást nyerhetünk abba, hogy egy-egy ülésen mennyi díjat számítottak fel. A legalacsonyabb, egy ülésen befizetett összeg ebben az esetben 12–20 forint volt,⁶⁴⁴ azonban a jellemző bevétel ülésenként 30 forint között alakult. Olyan esetet is feljegyeztek, amikor egy ülés alatt 168 forint folyt be perköltségből. Ennek az 1879. november 1-én, Kolozsváron tartott ülésnek azért lett ilyen magas a bevétele, mert három ügy esetén, amelyhez széljegyzetként feljegyezték, hogy „*németek–vegyes házasságok*”, negyven forintot számítottak fel.⁶⁴⁵

Összesítve a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke 1872. április 15. és 1878. november 11. között 1836 forintot gyűjtött be válóperekből, míg bekebelezési díjakból 5 forintot, és összesen száz végítéletet mondott ki.⁶⁴⁶ 1879. április 22. és 1881. április 26. között 462 forint folyt be válóperekből, és összesen 33 végítéletet mondtak ki.⁶⁴⁷

Jól tükrözi a kialakult helyzetet Solymosi István a Házassági Főtörvényszékhez való folyamodása, amiben arról számol be, hogy egyházmegyéjében a vagyontalan emberek vadházasságban élnek, mivel nem tudják a válóper költségét megfizetni. Erre hivatkozva kérte a peres ügyek költségeinek felére való leszállítását. A Házassági Főtörvényszék felvette az ügyrendjébe, azonban az indítvány további sorsáról a jegyzőkönyvek hallgatnak.⁶⁴⁸

Mind a törvényszék, mind pedig a főtörvényszék előtti eljárás során lehetőség volt arra, hogy a felek szegénységi bizonyítvány bemutatásával kérelmezzék a költség mérséklését vagy eltörlését.

1868-ban tehát, az új rendszer kiépítésének időszakában, már a zsinatiétól elkülönült jegyzőkönyvben rögzítették a Séra Poli és Kálnoki Sándor perdíja miatt kialakult konfliktust. Ebből jól látszik, hogy a perdíjak összege jelentős tételt jelentett, valamint az afeletti rendelkezés fontos kérdés volt a korabeli egyházi igazgatási és ítélkezési tevékenységben.

⁶⁴⁴ Például 12 forint volt 1873. október 22-én. EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881.

⁶⁴⁵ EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 15. o.

⁶⁴⁶ EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 12. o.

⁶⁴⁷ EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 17. o.

⁶⁴⁸ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.1886. 7. o. 21. p.

A Sepszi egyházmegye, esperese Gödri Ferenc és Benedek Áron azzal a kéréssel fordult a Közzsinathoz, hogy mentse fel egy 1866-ban hozott döntés alól, amely szerint a zalányi Séra Poli és Kálnoki Sándor között lefolyt házasság felbontására irányuló perben kiszabott – és ennek megfelelően befizetett – összeget adja át a kézdii özvegy-árva tárnak.⁶⁴⁹ Kérelmüket arra alapították, hogy az ellenük panaszt emelő kézdii quindenalis széknek a szóban forgó perben nem volt illetékessége, ennél fogva annak beleavatkozása a sepsi ítélkezési és pénzügyi ügyekbe, illetve Közzsinat előtti panasztétele alaptalan volt. A sepsi quindenalis szék 1868. május 18-án tartott ülésének jegyzőkönyvi kivonatát is elküldte a Közzsinat részére, amelyben jegyzőkönyvileg rögzítették, hogy mivel a Kézdi egyházmegyének semmi köze nem volt a válóügyhöz, ezért delatornak, azaz besúgónak tekintik.

A Közzsinat válaszában „*komolyan megfedte*” a sepsii quindenalis szék nevében folyamodó esperest és a jegyzőt, mivel nem tartották tiszteletben, illetve nem teljesítették a Közzsinat határozatát, és csak két év elteltével folyamodtak a Közzsinathoz ebben az ügyben. Séra Poli és Kálnoki Sándor válóperével kapcsolatban az a döntés született, hogy a kézdii özvegy-árvai intézetnek Gödri Ferenc és Benedek Áron fizessék meg a perköltséget egyenlő arányban, a saját vagyonuk terhére. Ezenkívül mind az esperest, mind pedig a jegyzőt megfeddték, és bizottságot küldtek ki arra, hogy a besúgó kifejezést húzzák ki a jegyzőkönyvből.⁶⁵⁰

A perek díjainak és azok mértékének meghatározása nem csak egyházi hatáskör volt. Ahogyan korábban már említettem, a bélyeg- és illetékek, valamint a díjakról szóló 1868. évi XXIII. törvénycikk a házassági perekben a beadványok és az ítéletek – „*minden tekintet és különbség nélkül*” az azt hozó bíróságra – illetékkötelesek voltak, azaz a felekezeti bíróságok előtt lefolytatott perekre is igaz volt ez.⁶⁵¹ A törvény végrehajtásával a pénzügyminisztert bízták meg,⁶⁵² aki az erdélyi református és evangélikus felekezet heves tiltakozása ellenére követelte a Királyhágón túli protestáns felekezetektől is a törvényi rendelkezések betartását.⁶⁵³

⁶⁴⁹ Ahogyan később bővebben is tárgyalom, a perdíjak összege nem teljes egészében az eljáró egyházi és világi személyek honoráriumaként szolgált, hanem jelentős részét az egyházmegyei vagy egyházkerületi özvegy-árva pénztáraknak adták át.

⁶⁵⁰ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1868. 117. o, 301. p.

⁶⁵¹ 1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában, 19. §

⁶⁵² 1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában, 31. § E törvény

⁶⁵³ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 227–1869.

5.8. A perújítás

A protestáns házassági törvényszékek – „*tisztelvén a családi élet szentségét és az erkölcsi élet oltalmazása végett állván fenn*” – a házasság védelme érdekében lehetőséget biztosítottak a perújításra, amelynek célja a per befejezésének megakadályozása, illetve késleltetése volt. Mivel ez azonban „*az erkölcsi élet lazulását [eredményezi], s a házassági törvényszékekbe vetett bizalmat megingatja*”, ezért csak ritkán és nyomós ok esetén lehetett megengedni.⁶⁵⁴ Ilyen ok lehetett, ha a vesztes félnek olyan döntő bizonyíték jutott a birtokába, amelyeket ügyvédje a per alatt elmulasztott felhasználni.⁶⁵⁵

A perújítási kérelmet a végítélet kimondása után azonnal be kellett nyújtani, és a széknek azonnal el kellett döntenie, hogy engedélyezi vagy sem. Ha igen, akkor a kihirdetett ítéletet fel kellett függeszteni, és új pert kellett lefolytatni. Ha nem volt helye a perújításnak és egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy csak az ügy elhúzása volt a cél, akkor a kérelmet el kellett utasítani és az ítélet érvényben maradt. Fontos korlátozás volt, hogy perújítással mindegyik félnek csak egy alkalommal lehetett élnie.⁶⁵⁶

5.9. A vegyes házassági válóperekben való eljárás

A vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy házassági ügyekben a római- és görögkatolikusok és görög-keleti vallásúak, az erdélyi református, evangélikus és unitárius egyházak híveinek a kötelékei, valamint azoknak az érvényessége a fennálló egyházi törvényszékek hatáskörébe tartozott, míg a református és az evangélikus egyházak magyarországi hívei felett ilyen ügyekben a világi törvényszékek ítéleztek.⁶⁵⁷

A vegyes házassági válóperekben az alperes vallása szerint illetékes bíróság előtt kellett megindítani a pert, és miután az alperes felett kimondták az ítéletet, a pert harminc napon belül hivatalból át kellett tenni a felperes vallása szerint illetékes bíróságához, amely a felperes felett hozott ítéletet.⁶⁵⁸

⁶⁵⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 61.§.

⁶⁵⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 62.§.

⁶⁵⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 63–66.§.

⁶⁵⁷ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 2. §.

⁶⁵⁸ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 1. §.

Mindegyik fél tekintetében egyedül a saját illetékes bíróságának, a saját hitelvei alapján hozott ítélete volt kötelező.⁶⁵⁹

A korábban már említett, az 1870-ben tartott zsinat 13. zsinati határozata rögzítette először azokat az elveket, amelyeket a vegyes házasságok esetében történő erdélyi református eljárás keretében érvényesíteni kellett.⁶⁶⁰ Három pontban rögzítették a különböző módokat. Az első (A pont) értelmében abban az esetben, ha vegyes házasságok között élethosszig tartó elkülönítést ítélnék meg más felekezeti ítélkező fórumán, akkor az erdélyi református házassági törvényszékeknek – az egyházi törvények értelmében – a református félre nézve az örökös elváltatást kell kimondani. A második (B pont) értelmében, ha a vegyes házasság feleit olyan okból ítélték ágytól és asztaltól való ideiglenesen elváltatásra, amelyre az erdélyi református egyház törvényei divortiumot mondtak volna ki, a református házassági törvényszékeknek a házasság felbontását ki kellett mondani.

A harmadik (C pont) meghatározása szerint abban az esetben, ha az elkülönítő ítélet okai az erdélyi református egyházi törvények értelmében is hat hónapig tartó separatiót ítélték meg, akkor a házassági törvényszékek szintén kimondhatják a hat hónapi különváltatást, ugyanakkor szem előtt kell tartani, hogy a különváltatásról szóló ítélet keltétől kezdve hat hónap elteltével – és akkor is külhatósági kényszerítés próbája után – mondhatják ki a református félre nézve a házasság felbontását.

Az 1882-ben megalkotott Utasítás ezzel kapcsolatban a következő irányelveket tartalmazta:⁶⁶¹ ha a periratok olyan okokat rögzítenének, amelyek az erdélyi református egyházban a házasság felbontásának indokát képeznék, akkor azonnal ki kellett mondani a divortiumot.⁶⁶² Ha itt is separatióra adnak okot, akkor a házasság felbontását csak az ítélet keltétől számított hat hónap elteltével lehet kimondani.⁶⁶³

Ha az idegen vallású egyházi törvényszék elutasító ítéletet hozott, amelyet ezt követően áttettek a református egyházmegyei törvényszékhez, akkor a volt (református vallású) felperest arra kellett utasítani, hogy a házasság felbontására vagy semmisségének kimondására felhozott okait tanúvallatással erősítse meg illetve bizonyítsa be. Amennyiben ez sikerült, az erdélyi református egyházkerület törvényei szerint, a perrendtartás szabályainak megfelelően ítélet hoztak.⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 1. §.

⁶⁶⁰ EREL, A/3. 1870. 13. p.

⁶⁶¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 68.§.

⁶⁶² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 69.§.

⁶⁶³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 70.§.

⁶⁶⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 71.§.

Az erdélyi református házassági törvényszékek gyakorlata azonban különbséget tett az egyes felekezetek, és az azok által kibocsájtott ítéletek között. Az erdélyi református egyházkerület 1870-ben kötött egy megállapodást az erdélyi unitárius egyházzal, amely értelmében a református és az unitárius felek közötti vegyes házasság esetén az alperes bíróság által hozott ítéletet a másik felekezethez tartozó felperesre nézve is kötelezőnek és végrehajthatónak ismeri el.⁶⁶⁵

Az unitárius felekezet egyházi képviselő tanácsa 1870. május 22-én küldött átiratot az erdélyi református püspökhöz, amelyben emlékeztette a testvérfelekezetet, hogy az 1868. évi XLVIII. törvénycikk szerint a vegyes házassági válóperekben az alperes bírósága által kimondott ítéletet harminc nap alatt hivatalból át kell tenni a felperes illetékes bíróságára, amely ezt követően a felperes felett hoz ítéletet. Az erdélyi protestáns vallásfelekezeteknél az elválasztási, valamint a házasság semmisségének kimondására szolgáló okok ugyanazok voltak. A vegyes házassági válópereknek az alperesi bíróságtól a felperesi bírósághoz minden esetben történő áttétele a válóperek gyors lefolytatását akadályozta, valamint rendkívül költségessé is tette, ezért a vadházasságok számának emelkedését segítette elő. Ezeknél az okoknál fogva az unitárius egyházi képviselőtanács úgy határozott, hogy az unitárius vallású felperesre nézve, azokat a jogerős ítéleteket, amelyeket az erdélyi protestáns felekezetek, a fent írt elv szerint hoztak, „*végérvényeseknek s kötelező erejűeknek*” tekinti. Így az unitárius egyház a vegyes házassági válópereknél nem várja el az ügyek unitárius egyházi bíróságához való áttételét abban az esetben, ha a többi erdélyi protestáns felekezet is az unitárius vallással szemben ezt hajlandó viszonzni. Ez alapján az egyházi képviselő tanács felkérte a református püspököt, hogy a fennebbi nyilatkozatot az egyház zsinati tanácskozásán vitassák meg, az ebben az ügyben hozott döntésről pedig értesítse az egyházi képviselő tanácsot. A Közzsinat a legközelebbi ülésén úgy határozott, hogy az erdélyi református hitfelekezet részéről beleegyezik a protestáns felekezethez tartozó személyek vegyesházassági pereit illető kölcsönösségbe, és kijelentette, hogy a református vallású felperesre nézve az unitárius felekezet házassági törvényszéke által hozott jogerős ítéleteket kötelező erejűeknek tekinti, és a hivatalbóli áttételt nem követeli meg, valamint hogy az egyes válási esetekről meghatározott időközönként, és kölcsönösen a püspökök útján, értesítik egymást.⁶⁶⁶

Ezt követően csupán elismerték az unitárius fórumok előtt kimondott ítéleteket. A Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben olyan feljegyzés is található, amiben egy

⁶⁶⁵ SZTEHLO (1890) i.m. 221. o.

⁶⁶⁶ EREL, A3. 1870. 37. p.

kimutatást rögzítettek arról az öt esetről, amelyekben 1870. december 30-én az erdélyi unitárius főpapi törvényszék mondta ki a református felperes és az unitárius alperes házasságának felbontását.⁶⁶⁷ További példa az unitárius-református együttműködésre a Házassági Főtörvényszék egyik 1883-ban meghozott ítélete, amelyben az unitárius püspök értesítését rendeli el egy ügyben. Ennek oka az volt, hogy mivel a Bukaresti Református Egyházmegye területén nem volt unitárius egyházmegye, ezért a református törvényszék járt el egy olyan perben, amelyben mind a fel-, mind pedig az alperes unitárius vallású volt.⁶⁶⁸

Az együttműködés a felekezeti házassági bíraskodás rendszerének utolsó éveiben a magyar kormány nyomására megszűnt.⁶⁶⁹

Hasonló együttműködés figyelhető meg az evangélikus felekezettel. A nagyszebeni evangélikus házassági főtörvényszék például 1881. január 10-én tartott ülésén áttette az erdélyi református Házassági Főtörvényszékhez Balika Veronika református felekezetű felperes férje, Rau János, evangélikus vallású alperes ellen indított válóperében hozott ítéletét, annak részleteivel együtt. Ebben az esetben csupán az alábbi bejegyzés született: *„Főtörvényszékünk a nagyszebeni ev. luth. házassági főtörvényszék által illetékes hatáskörében hozott ítéletet tudomásul vévén, annak hatályát Balika Veronika felperesre is, mint ref. hitvallásura, kiterjeszti s őt szerencsésebb házasságra felszabadítja”*.⁶⁷⁰

A görögkeleti felekezettel való együttműködésre is szándék mutatkozott a református főtörvényszéki bírák körében. 1881-ben a nagyszebeni görögkeleti érsekség átküldte Lázár Mária református felperes és Veres Mihály görögkeleti vallású alperes ellen indított perében hozott ítéletét, és a per iratait, ezt követően pedig a Házassági Főtörvényszék további bizonyítási eljárástól eltekintve, a református felperest jogerősen elválasztotta az alperestől a H. t. r. 216–217. §-a alapján, és a per iratait visszaküldte a nagyszebeni görögkeleti érsekséghez.⁶⁷¹ Ezekkel az ügyekkel kapcsolatban a közjegyző eljárására vonatkozó utasítást kért a református Házassági Törvényszéktől, mivel a hasonló esetekben a felperesre is kiterjesztett ítélet kézbesítését nehezíti, hogy a felperes tartózkodási helye ismeretlen. A főtörvényszék úgy döntött, hogy egy javaslatot kell készíteni és a grémium elé terjeszteni, amely arról szólt, hogy a jövőben előforduló hasonló esetekben a hivatalosan áttett ítéleteket egyszerűen tudomásul kell vennie a főtörvényszéknek, és a lakóhely szerint illetékes

⁶⁶⁷ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 224. o. 258. p.

⁶⁶⁸ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 701. o. Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; 2. ív, május, 30. p.

⁶⁶⁹ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról.

⁶⁷⁰ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 577–578. o. 3. p.

⁶⁷¹ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 584. o. 3. p.

esperesnek kell értesítenie a református felperest, egyszersmind tájékoztatnia is arról a lehetőségről, hogy amennyiben a hozott ítélet hatályát magára is ki akarják terjeszteni, akkor ezért folyamodjon „*rendes úton*” a Főtörvényszékhez.⁶⁷²

A kérdésről külön határozat végül nem született, mivel egy évvel később már elfogadták az Utasítást, rögzítve benne az új elveket.

Az „*együtműködések rendszere*” az 1880-as évek közepétől kezdett olyan mértékben bomladozni, amely már a Házassági Főtörvényszéket is a korábbi tétel felülvizsgálására kényszerítette. Ennek oka két, a református berkekben 1886-ban port kavart ügy volt. Mindkét esetet a jogszabályoknak, a felekezeti megállapodásoknak és az addigra megszilárduló vonatkozó gyakorlatnak megfelelően az evangélikus alperes lakóhelye és hite szerinti erdélyi evangélikus házassági főtörvényszék bírálta el jogerősen. Ezt követően a peranyagokat átküldték a felperes lakóhelye és vallása szerinti erdélyi református püspöknek, aki az egyházi közjegyzőhöz, Szász Gerőhöz áttette, hogy vigye a Házassági Főtörvényszék grémiuma elé, amelyik tudomásul veszi a testvéregyház ítéletét, és annak hatályát a felekezetiükhöz tartozó felperesre is kiterjeszti.

Az első ügyben⁶⁷³ Péntek József református felperes pert indított felesége, Bechthold Johanna evangélikus alperes ellen arra hivatkozva, hogy egyrészt neje „csúf szájú”, férjét pedig rendszeresen rablónak, magyar betyárnak hívta, szidalmazta, másrészt meglopta, harmadrészt a férj „*kundschaftjaitól*” pénzt kért kölcsön, és azt elköltötte, negyedrészt pedig több éve „*méhbjában*” szenved és ezért női tartozását nem tudta teljesíteni. Miután az alperes feleség a felhozott vádakra felelt, az egyházmegyei törvényszék ítéletében együttélésre kötelezte a feleket. A fellebbezés után azonban az evangélikus házassági főtörvényszék az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyta. A református felsőbb köteléki ítélkezéskör pedig tudomásul vette a per kimenetelét.

A rögtön ezt követő ügyben, Csiki József pert indított evangélikus felesége, Nagelschmid Augusztá ellen. A felperes keresetében azt sérelmezte, hogy felesége 1882-ben szüleihez utazott azzal az indokkal, hogy közös gyermeküket ott hozza a világra. A szülés sikeresen megtörtént, azonban ezt követően az újdonsült anya többé nem tért vissza férjéhez. A házasság felbontásának további oka az volt, hogy a feleség meglehetősen pazarló életmódot élt, a gazdasági ügyekhez pedig egyáltalán nem volt érzéke, ezért „*nem voltak*

⁶⁷² EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 584. o. 4.p.

⁶⁷³ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 185. p.

*egymáshoz valók.*⁶⁷⁴ Az eljárás mind a két felekezet fóruma előtt az elsőhöz hasonló módon zajlott.

A két ügy tárgyalása után,⁶⁷⁵ a közjegyző, Szász Gerő felhívta a főtörvényszék tagjainak figyelmét azokra a református felekezetű vegyes házasságban élő személyekre, és helyzetükre: miszerint ha el kívánnak válni hitvestársuktól, és a más felekezetű alperes szerinti törvényszék elutasítja a keresetet, akkor arra kényszerítik őket, hogy *„egy boldogtalan házasság igáját húzzák”*, vagy ami még ennél is rosszabb, önhatalmúlag felbontják a törvényes szövetséget (vagyis elhagyják a házastársukat úgy, hogy a kötelék megmarad), és más személlyel vadházasságban élnek.

Emlékeztette a Házassági Főtörvényszék tagjait arra, hogy a 1868. évi XLVIII. törvénycikk 1. §-a szerint a nem református alperes illetékes bíróságáról *„[...] a per legfőlebb harmincz nap alatt hivatalból átteendő a felperes illetékes bíróságához, mely viszont a felperes felett hoz ítéletet. Mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező”*.⁶⁷⁶ Ezek miatt Szász Gerő elérkezettnek látta az időt arra, hogy ezekkel az ügyekkel kapcsolatban érdemleges határozatot hozzanak, és ezzel egyidőben indítványozta, hogy a Házassági Főtörvényszék mondja ki, hogy minden ilyen esetben a református felperesnek jogában áll az 1868. évi XLVIII. törvénycikk értelmében jogorvoslatot keresni a saját illetékes bíróságánál. Azt követően, hogy a más vallású házastársa ellen emelt vádjait – az erdélyi református házassági törvénykezés gyakorlata szerint – tanúvallomással bebizonyította, joga van ahhoz, hogy az egyházmegyei házassági törvényszéktől követelje a divortium kimondását és szerencsésebb házasságra történő felszabadítását.

Szász javaslatát végül a Házassági Főtörvényszék határozatban elfogadta, és a jövőben történő hasonló esetekben az egyházmegyei házassági törvényszékek által alkalmazandónak rendelte el.

A Házassági Főtörvényszék egy évvel később, 1887. augusztus 29-én összehívott rendkívüli ülésen⁶⁷⁷ a korábbi határozat felülvizsgálata mellett döntött, mivel úgy vélte, hogy az túl megy a szükséges határokon, másrészt pedig nem is megvalósítható, mivel a tanúvallatást mindenképp közölni kell az alperessel, hogy védekezni tudjon, azt pedig az alperes *„természetesen megfogja tagadni, csak hogy a keresetet megghiúsítsa.”* Ez az eljárás

⁶⁷⁴ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 186. p.

⁶⁷⁵ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 187. p.

⁶⁷⁶ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről

⁶⁷⁷ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1887. 26. o. 7. p.

azonban a Főtörvényszék szerint egyben felesleges is volt. Az ilyen helyzetben lévő házások a legtöbb esetben így is már hosszabb ideje nem éltek együtt a katolikus szentszékek előtti per ideje alatt. Mivel a különélés a többségi álláspont szerint megfeleltethető a separationnak, és erre vonatkozóan az 1875. évi Egyházkerületi Közgyűlés 81. szám alatt hozott határozatának B pontja szerint a feleket összerendelik, és a visszatérni nem akaró felet a helybeli lelkész és négy presbiter előtt felhívják az egyházi törvényszék ítélete szerint az együttlakásra, amelyről jegyzőkönyvet állítanak ki. Ha komoly felhívásnak nem engedelmeskedett a házastársához visszatérni nem akaró fél, akkor az egész presbitérium elé kellett idézni és itt az előre bocsátott intést követően fel kellett hívni az esküje megtartására. A felhívás tényéről és az erre adott válaszról bizonyítványt kellett kiállítani, amelyet a presbitérium elnöke és jegyzője jegyzett ellen, magát a ténytet pedig be kellett vezetni a presbitérium jegyzőkönyvébe. A Házassági Főtörvényszék a következő elvet fektette le: *„Rendkívüli házassági főtörvényszékünk e határozatot az ily esetekre alkalmazandónak találván, kimondja, hogy az úgy nevezett szentszékek által elutasított református fél ez úton keressen jogorvoslatot, utasítatván az egyházmegyei házassági törvényszékek, hogy előfordulható esetekben ezúton járjanak el.”* Ezzel tehát az a rendkívüli formájú tanúkihallgatási mód alakult ki, hogy nem a regiusok útján, hanem a presbitérium előtt kellett vallomást tenni abban az esetben, ha a felperes az alperes törvényszéke előtti ítéletet nem fogadta el.

Csiki József és Nagelschmid Augusztia ügye egy évvel később újra a Házassági Főtörvényszék elé került, ahol kiderült, hogy az összerendelésnek nem tettek eleget a felek, sőt arra is fény derül, hogy az először elhidegülést, később az elhagyást pont az a magatartás váltotta ki, amellyel a férj rendszeresen szidta feleségét azzal, hogy rossz gazdasszony.⁶⁷⁸ Az egyházmegyei törvényszék – belátva, hogy soha sem lesz a felek között újra béke – végül kimondta a házasság felbontását, amelyet a református főtörvényszék is elfogadott és csupán csak tudomásul vette.

Egy másik üggyel kapcsolatban a következő határozat született: *„[...] házassági főtörvényszékünk kimondja, hogy az olyan esetekben, mindön a ref. felperes a kath. törvényszéktől elutasítatik, az az eljárás veendő fogamatba, mely az 1887 évi aug. 29-én tartott rendkívüli házassági főtörvényszéki ülésben állapított meg.”*⁶⁷⁹

A vegyes házasságok kérdése folyamatosan napirenden maradt, nem csak a felekezeten belüli vagy a felekezetek közötti viták miatt, hanem mert számos bírálattal érte az

⁶⁷⁸ EREL, A21. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1887. 33. o. 122. p.

⁶⁷⁹ EREL, A21. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1887. 32. o. 112. p.

erdélyi felekezeti bíraskodás rendszerét a Királyhágón inneni egyházi és jogi közélet felől is. Jól mutatja ezt az erdélyi jogot nagy vonalaiban ismerő Sztéhlo Kornél gunyoros stílusban megírt értékelése is: „*A református házassági bíróság tehát az idegen bíróság előtt történt eljárást és bizonyítást nem csak acceptálja, de még annak nagyobb hatályt is tulajdonít, mint az a bíróság, a mely előtt az eljárás lefolyt, sőt annyira méltányolja az idegen bíróság ítéletét, hogy még oly esetben is, midőn saját törvényei szerint csak ideiglenes különvetésnek volna helye, 6 hónap eltelte után a házasságot felbontja, csak azért, mert az idegen bíróság már ideiglenes ágy- és asztaltóli elválasztást rendelt el.*”⁶⁸⁰

Az 1888-as Egyházkerületi Közgyűlésen több indítvány is született azzal kapcsolatban, hogy a felekezeti együttműködésből fakadó, automatikus elismerési rendszert szorítsák vissza. Benkő János és a közgyűlés több tagja azt indítványozta, hogy a református felperesek, minden más felekezet házassági törvényszéke előtt indított, de „elutasító végzéssel” záródó, vagy együttélésre kötelező ítélettel végződő pert, a felperesre vonatkozóan saját hitelveik szerint újból folytassanak le. A javaslat végül az indítványi bizottsághoz került, amely azonban a közgyűlés hátralevő részében hallgatott az ügyről.⁶⁸¹

Tókos Sándor és társai ugyanezen az ülésen azt indítványozták, hogy a vegyes házassági válópereknek, Benkő javaslatában is felhozott, eseteinél az egyházmegyei házassági törvényszékeket hatalmazzák fel arra, hogy – a következő fejezetben részletesen tárgyalt – per viam instantiae eljárás szerint ítéelkezessenek. Az Egyházkerületi Közgyűlés kijelentette, hogy a házassági törvénykezés ügyében a hatáskörrel rendelkező fórum véleményének meghallgatása nélkül nem fog határozatot hozni, ezért áttette az indítványt véleményezés végett a Házassági Főtörvényszékhez.⁶⁸² A főtörvényszék azonban nem vette fel napirendi pontjai közé a kérdést a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, különösen mivel ezzel a kérdéssel kapcsolatban ekkorra már kialakult véleménye és ennek megfelelő, az ítéelkezésre vonatkozó irányelvei voltak.

Kagerbauer Antal református felperes Carp Ottilia evangélikus alperes ellen 1888. július 31-én a szebeni evangélikus egyházmegye törvényszéke előtt indította meg válóperüket. A felperes panasza az volt, hogy a felesége nem szeretetből ment hozzá, hanem anyagi érdek miatt, és ez hamar ki is derült, mivel felesége őt nem tartotta magához mérten elég műveltnek és mindig azzal „ostromolta”, hogy átíratással biztosítsa őt 6000 forintig, ezt az összeget később azonban le tudta alkudni 3000 forintig. A férj hét hónapnyi együttlakás

⁶⁸⁰ Sztéhlo (1890) i.m. 221. o.

⁶⁸¹ Egyhkr. közgy. 1888. 38. p.

⁶⁸² Egyhkr. közgy. 1888. 87. p.

után elköltözött és beadta a válókeresetet. Az első fokon eljáró evangélikus ítélkezési fórum összerendelte a feleket, a felperes azonban fellebbezett az ítélet ellen. A másodfokú fórum helybenhagyta az elsőfokú ítéletet, azzal az utasítással azonban, hogy a felek legkésőbb hat hónapot követően költözzenek össze. Az ügy jelentősége abban rejlik, hogy a jegyzőkönyvi bejegyzéshez a Házassági Főtörvényszék a jegyzetet megállapította, hogy ebben az esetben meg volt adva a lehetőség a felperesnek, hogy éljen azzal a jogával, hogy az 1887. évi Egyházkerületi Közgyűlés 81. határozatának értelmében magára nézve keressen orvoslátot a református jog szerint. Ez nem történt meg, így a pert csupán tudomásul vette a kálvinista ítélkezési fórum.⁶⁸³ Így tehát az a szokás alakult ki idővel, hogy protestáns felekezetek irányába az automatikus elismerés és az automatikus felülbírálat helyett a református felperesre bízták, hogy az alperes vallása szerinti egyházi bíróság ítéletébe belenyugszik, vagy a saját vallása szerinti fórumhoz fordul jogorvoslatért.

5.10. A „per viam instantiae” indított váló ügyekről

Az erdélyi református házassági bíraskodás legvitatottabb intézménye a „per viam instantiae” indított házassági ügyek voltak. Először az 1882-es Utasítás rögzítette ezeknek az eljárásoknak szabályozását, amely a jogi lenyomatát képezte az egykorú irodalomban az „erdélyi házasságnak” nevezett jelenségnek. A jelenkori társadalomtörténeti kutatások terminológiája szerint migrációs válásnak nevezett jelenségek azonban nem csak a református egyházat érintették.

A „per viam instantiae” válások szabályozásának, eljárásának és az ehhez kapcsolódó álláspontok bemutatása előtt két előkérdést kell röviden tisztázni. Az első a vonatkozó szakirodalom értékelése, a második pedig az „erdélyi házasság” fogalmának tisztázása. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a téma átfogó és részletes elemzését e disszertáció kereteiben nem végezhetem el, egyrészt mivel az ilyen jellegű ügyek vizsgálatához szükséges mértékben nem állnak rendelkezésemre levéltári források, másrészt ennek a résztémának a kiemelése és alapos részletezése szétfeszítené a disszertáció kereteit. Jelen fejezetben ezért főként a migrációs válásokat lehetővé tevő erdélyi református egyházi szabályozást veszem górcső alá.

⁶⁸³ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1889. 51–52. o. 12. p.

A legkorábbi vonatkozó monográfia Wilhelm Fuchs *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverhehlung geschiedener österreichischer Katholiken* című 1889-ben kiadott könyve volt,⁶⁸⁴ amely a mai napig meghatározó és megkerülhetetlen munka a témával foglalkozó kutatók számára.⁶⁸⁵ Ezt a munkát egy éles vita előzte meg és követte is egyben, amelynek az 1880-as években a legfontosabb osztrák színtere a *Juristische Blätter* volt, amelynek hasábjain Wilhelm Fuchson kívül Leopold Pfaff, Szász Domokos és Roszner Ervin is hozzászólt az indulatos vitához, ugyanakkor a napilapok közül a *Neue Freie Presse*⁶⁸⁶ vagy a katolikus-arisztokratikus beállítottságú *Vaterland* is számos kapcsolódó tudósítást, véleménycikket közölt.

A polgári házasság bevezetését követő időszakban a migrációs válások és a mögöttük húzódó magánjogi kollízió nem képezett önálló kutatást, csupán egy-egy tanulmány jelent meg ebben a tematikában. Az 1980-as évektől lett ismét vizsgálat tárgya, amelynek kiemelt tere a doktori disszertációk lettek. Christa Pelikan 1981-ben publikálta *Aspekte der Geschichte des Eherechtes in Österreich* című dolgozatát, majdnem két évtizeddel később pedig Angela Apel szerzett fokozatot *Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Ehehen* című munkájával,⁶⁸⁷ valamint Ulrike Harmat *Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1919–1938*. Frankfurt am Main, 1999.⁶⁸⁸ Christian Neschwara pedig 2012-ben publikálta *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen* című tanulmányát.

Magyarországon a téma társadalomtörténeti megközelítésű kutatásával Nagy Sándor foglalkozott, aki a magyar–erdélyi viszonyú kutatást az unitárius házassági bíraskodáson keresztül mutatta be, valamint foglalkozott az osztrák–erdélyi migrációs válásokkal is.⁶⁸⁹

⁶⁸⁴ FUCHS, Wilhelm: *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverhehlung geschiedener österreichischer Katholiken*. Wien, Manz, 1889. 188 o.

⁶⁸⁵ A zürichi egyetem professzora Friedrich Meili munkájában külön szakaszban jelölte az erdélyi házasságokat (§ 63.). MEILI, Friedrich: *Geschichte und System des internationalen Privatrechts im Grundriss*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1892. 71. o.

⁶⁸⁶ Magyarországon is visszhangot keltő cikke volt például: *Die siebenbürgischen Ehen*. *Neue Freie Presse*, 1885. szeptember 3. reggeli szám, 1–2. o.

⁶⁸⁷ PELIKAN, Christa: *Aspekte der Geschichte des Eherechtes in Österreich*. phil. Diss., Univ. Wien 1981.; APEL, Angela: *Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Ehehen*. jur. Diss., Univ. Wien, 1999. A munkákat idézi: NESCHWARA, Christian: *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen*. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs*. 2012. Band 2. 116–117. o.

⁶⁸⁸ HARMAT, Ulrike: *Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1919–1938*. Frankfurt am Main, 1999. Idézi: Nagy (2007b) i.m. 361. o.

⁶⁸⁹ NAGY (2007b) i.m. 359–428. o.; NAGY (2010) i.m. 165–213 o.; NAGY (2018a) 368–376. o. NAGY Sándor: *Egy birodalom, két állam, sokféle törvény. Házassági jog és válás az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Fons, 2014. 21. évf. 4. sz. 461–486. o.

Ezirányú kutatásainak eddigi eredményeit *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe”* című munkájában foglalta össze.⁶⁹⁰

A második fontos tisztázandó kérdés a „migrációs válás” vagy más néven „erdélyi válásnak” vagy „erdélyi házasságnak” nevezett jelenség meghatározása.

A migrációs válások olyan a házasság felbontására irányuló, bíróság előtt lefolytatott eljárások voltak, amelyek során a peres felek, vagy egyikük a vallásukat, lakóhelyüket megváltoztatták, vagy új állampolgárságot vettek fel annak érdekében, hogy az ügyükre vonatkozó joghatóság az általuk kedvezőbbnek tartottra megváltozzon. A 19. század második felében ezeket nevezték az Osztrák–Magyar Monarchiában „magyar”, „kolozsvári” vagy „erdélyi válásnak”. Ezzel a lehetőséggel főként a katolikus felekezethez tartozó házastársak éltek, mivel a protestánsok jellemzően helyben bontották fel házasságukat.⁶⁹¹ A cél pedig az új házasság lehetőségének kieszközlése volt, amit ezért neveztek erdélyi házasságnak.⁶⁹²

A migrációs válások között különbséget tehetünk abban a tekintetben, hogy rendelkezett-e nemzetközi elemmel, tehát hogy nemzetközi magánjogi problémáról volt-e szó, vagy pedig ennek híján csupán a hazánkban ekkor felekezetenként eltérő házassági rezsimek közötti összeütközés alakította ki ezt a helyzetet. Nem csak az osztrák válások tartoztak előbbi kategóriába, hanem lényegében az 1867 előtt a Királyhágón inneni felek által kötött házasságok is.

Nagy Sándor *Budapesti válások – Kolozsváron (1869-1895)* című tanulmányában megvizsgálva az új házasságot kötő elvált személyekre vonatkozóan a budapesti protestáns házassági anyakönyvekben található bejegyzéseket.⁶⁹³ Arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi evangélikus törvényszéket 4, a reformátust 43, az unitáriust pedig 464 alkalommal⁶⁹⁴ jelölték meg eljáró bíróságnak.⁶⁹⁵

Hasonlóképp nagy számban választották a kolozsvári református és unitárius házassági törvénykező fórumokat azok az osztrák házaspárok, akik fel akarták bontani a házasságukat. A földrajzi adottságokból adódó jelentős útitávolságok és a költségek vállalása mögött meghúzódó motivációt a bontáson túl az új házasság megkötésének a

⁶⁹⁰ NAGY, Sándor: *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe”*. In: FISCHER, Karl (Hrsg.): *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Band 69/71. Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2018. 75–158. o.

⁶⁹¹ Nagy (2010) i.m. 176. o.

⁶⁹² Nagy (2010) i.m. 360. o.

⁶⁹³ Amennyiben azok az előző házasságot felbontó bíróságra is megjegyzést tartalmaztak.

⁶⁹⁴ Az unitárius adatok esetén számos alkalommal nem budapesti vonatkozású volt.

⁶⁹⁵ NAGY (2010) i.m. 166. o.

reménye jelentette. Egy becslés szerint, amelynek segítségével egyúttal képet kaphatunk a jelenség mértékéről, „1879-ig 300 olyan házasságot kötöttek, amelyet osztrák felek magyarországi (erdélyi) bontóper nyomán kötöttek; ebből mintegy 200 pár állítólag a császárvárosból származott”.⁶⁹⁶

A „per viam instantiae” eljárására akkor került sor, amikor egy nem protestáns vallású házaspár nem protestáns egyházi szentszéken, vagy polgári bíróság előtt kezdett perbe, és az ítélet ideiglenesen vagy véglegesen ágytól és asztaltóli elválásra ítélte a feleket, és ezt követően pedig a felek közül legalább az egyik áttért a református vallásra, és belépett az Erdélyi Református Egyházkerületbe. Ezáltal jogot szerzett arra, hogy az ottani házassági jog hatálya alatt kérje a házasság végleges felbontását.⁶⁹⁷

Az illető félnek a korábban felsorolt okmányok mellett csatolnia kellett még az áttérési bizonyítványt, valamint az arról szóló igazolást, hogy teljesítette azokat a kötelezettségeket, amelyek az egyháztagokat terheltek. Ezen kívül mellékelnie kellett a separatoról szóló eredeti ítéletet és az arra vonatkozó kérvényt, hogy a református egyházjog szerint mondják ki a divortiumot.⁶⁹⁸

„Perpetua-separatio” esetén, azonnal ki lehetett mondani a házasság felbontását,⁶⁹⁹ amennyiben azonban „usque ad tempus separatio” tartalmazott az ítélet, annak keltétől számított hat hónap elteltével volt megadható a házasság felbontása.⁷⁰⁰

Bár maga a jelenség nem volt újkeletű, az Utasítás novuma éppen abban állt, hogy szabályozta azokat az eseteket, amikor a separatio elkerülése érdekében a házaspár vallást vagy lakóhelyet változtattak. Ez történhetett Erdélyen belüli felekezetváltással együtt, vagy úgy, hogy a magyarországi protestánsok ideiglenesen Erdélybe költöztek. Ezzel megváltozott a joghatóság, és lehetővé vált – vagy lényegesen könnyebb lett – a házasságok felbontása. A jellemző mégis az volt, hogy magyarországi vagy az osztrák örökös tartományokbeli lakosok költöztek a válás érdekében Erdélybe.

1855-ből maradt fenn egy levél Török Pál Nagy Péterrel folytatott levelezéséből, amelyben utóbbi részletes tájékoztatást ad a Kálvin téri gyülekezet lelkészének, és az egy őt felkereső ügyvédnek, aki egy válni akaró, magyar honpolgársággal rendelkező pár ügyében fordult hozzá, hogy tájékoztassa az Erdélyben való elválás jogi tudnivalóiról.⁷⁰¹ Eszerint

⁶⁹⁶ NAGY (2007b) i.m. 360. o.

⁶⁹⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 73.§.

⁶⁹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 74.§.

⁶⁹⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 75.§.

⁷⁰⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 76.§.

⁷⁰¹ A levelet, melyet Nagy Sándor közölt monográfiájában, a téma szempontjából való jelentősége miatt egészében közlöm.

„Mindezeket csak azért írom, hogy Ön átláthassa, miképp az érdekllett felek – ha valahol – itt Kolozsvárt érhetnek legkönnyebben célt; mivel még a közzsinat is ez évben éppen Kolozsvárt fog tartatni, s ha az ügyvéd úr levelében írt utasításomat követendik, még ez évben perök végképp lejárhat. Erre nézt azt tanácslám, hogy az alperes rögtön jöjjön le s itt álljan át; az átállásra szükséges időt még egy már héttel megtoldván domicilialtnak tekinthető; ekkor a felperes, ki azalatt Magyarországon átállott, jöjjön személyesen; tartassan egy rendkívüli részletes zsinatot, melyen exmissiot nyerend; evvel felmehet, perét személyese által is folytathatván, s maga ott helyt sürgeti, esketésével a második rendes részletes zsinatig elkészülhet – mi június 10-én lesz – itt végítéletet hoznak s megerősítés végett a csakugyan június 17-én megkezdendő közzsinat eleibe menend pere. Az átállás és perének lefolyta alatt folytonosan itt maradandó alperesnek, valamint a per megkezdése végett lejövendő felperesnek magát hiteles tanulevelekkel, minők: keresztlevél, esketésről bizonyítvány és a felperes részéről átállásáról bizonyítvány stb. stb. miket az ügyvéd urak jobban és pontosabban elősorolandnak – fel kell készülvé lenni. Itt magoknak ügyvédet választandnak és a felperes személyest is constitualand, s ha egyházi törvényeink szerint elegendő és hitelesen bebizonyítható ok van a válásra, isten segedelmével még ez év nyarán megszabadulnak egymástól.”⁷⁰²

Jól tükrözi az effajta perek jellegzetességeit egy Barcza Kálmán által közölt és elemzett 1878-as eset. A budapesti lakosú, katolikus házasságok közül a nő férje ellen ágytól és asztaltól való elválasztás iránt pert indított az esztergomi főszentszék előtt 1873-ban, amelyet a négy évvel későbbi ítélet meg is adott. Az alperes férj fellebbezett, így az ügy másodfokon a prímási főszentszék, harmadfokon pedig az apostoli szentszék elé került. Mindkét fórum helybenhagyta az első fokon meghozott ítéletet. A harmadfokon eljáró bíróság a jogerős ítéletét a feleknek 1878. április 24-én kézbesítette. A felperes Budapesten 1878. június 8-án áttért a református hitre, ezt követően pedig Kolozsváron „illetőséget eszközölt ki”, letette a polgári esküt, és felvétette magát a kolozsvári református egyház tagjai közé. Ezt követően a kolozsvári szentszékhez beadott egy kérvényt, miszerint az esztergomi főszentszék előtt lefolytatott perben ítélt ágytól és asztaltól való elválasztást változtassák végleges elválasztássá. Az erdélyi szabályok miatt ebben az esetben nem volt szükség bizonyítás lefolytatására, vagy az alperes jelenlétére, ezért a Házassági Főtörvényszék jogerősen kimondta a divortiumot, a nő pedig 1878. június 17-én Győrben újabb (református) házasságot köthetett.⁷⁰³

⁷⁰² NAGY (2018a) i.m. 370. o.

⁷⁰³ BARCZA Kálmán: *Házassági jogeset*. Jogtudományi Közlöny, 1879. 41. sz. 326. o.

Ez a helyzet azonban nem csak Magyarország és Erdély viszonyában állt fenn, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia más területeivel is, amelynek egyik legfontosabb alapkérdése az állampolgárság volt. A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig az osztrák kormányhatóságok gyakorolták a legfőbb állami hatalmat, ennél fogva az állampolgárságot is ezek a hatóságok adományozták. A magyar állampolgárság megszerzésére azok a jogszabályok és szokásjogi normák voltak irányadók, amelyek 1848 előtt is érvényben voltak. Az állampolgárságot – a szabadságharcot és annak leverését követően is – csak a magyar szokásjogi normáknak megfelelően lehetett megszerezni.⁷⁰⁴

A kiegyezést követő időszakban nem létezett osztrák–magyar állampolgárság. Nem volt Magyarországnak és Ausztriának közös államterülete, mindkét államot megillette a saját területe feletti rendelkezési jog, és így az állampolgársági jog tartalmának meghatározása is.⁷⁰⁵ Ugyanakkor a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvénycikk azt is rögzítette, hogy (az Erdéllyel kiegészült) „a magyar korona összes országaiban az állampolgárság egy és ugyanaz.”⁷⁰⁶

Rendkívül fontos, a gyakorlat által is megerősített szabály volt, hogy egy ausztriai állampolgár csak akkor honosíthatta magát Magyarországon, ha előbb elbocsátották. Ezt a magyar hatóságok megkövetelték.⁷⁰⁷ Ugyanakkor kiemelendő, hogy a birodalmi állampolgárság gondolata mindvégig megmaradt, különös tekintettel az osztrák szakírók körében, azonban a monarchia két államának „állampolgársági jogi közelítése” a magyarok körében ütközött ellenállásba. A válási migráció szempontjából azonban jelentős és egyben a helyzetet tovább bonyolító szabály volt, hogy az osztrák közjog Magyarország területét nem tekintette külföldnek. Az osztrák–magyar állampolgárság összeférhetőségének elve a Reichsgericht gyakorlatában is megjelent, a magyar állampolgárságot nem tekintette idegennek, azt az osztrák honossággal összeférhetőnek és egy személy által is birtokolhatónak tartotta.⁷⁰⁸

Jelentős kérdés volt az alkalmazandó jog meghatározása, illetve az ellentétes elvek miatt annak elfogadása. 1873-ban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium leiratot intézett az Igazgatótanácshoz, amelyet – a püspökön keresztül – a Házassági Főtörvényszék tárgyalt meg végül. Az Olmützi Császári és Királyi Kerületi Törvényszék felkeresését továbbította a minisztérium, amely kimerítő indokolás mellett tájékoztatást kért az erdélyi református

⁷⁰⁴ VARGA Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. 65. o.

⁷⁰⁵ VARGA i.m. 120. o.

⁷⁰⁶ 1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről, 1. §.

⁷⁰⁷ VARGA i.m. 138. o.

⁷⁰⁸ VARGA i.m. 137. o.

egyházkerület szabályairól: „*Elégséges-é, ha idegen tartománybeli ember néhány hétig erdélyben tartzkodva valamelyik erdélyi ref. egyházközség tagjává magát beiratja, hogy az által már képesítve s jogositva legyen az erdélyi ref. egyház házassági bírósága előtt való pert indítani és illetékességi jogot megnyerni?*” Válasz nem maradt fenn a püspöki levelezésben, a közjegyzőnek adott utasításban azonban rögzítették, hogy az 1868. évi XLIII. és LIII. törvénycikkek egyértelműen leírják az ide vonatkozó szabályokat.⁷⁰⁹

1877-ben fontos elvi jelentőségű döntést hozott a bécsi főtörvényszék, amelyet az Erdélyi Protestáns Közlöny is ismertetett. Anton Trewani, währingi üveges és felesége Katharina megegyezéssel válópert indítottak, az illetékes bécsi törvényszék a házaselek ágytól és asztaltól való elválasztását rendelte el. A feleség ezt követően magyar állampolgárságot szerzett, és – ahogyan a cikk szerzője fogalmaz – „a mi házassági törvénykezesünk útján” magára nézve véglegesen elválasztották korábbi férjétől. Ezt követően Joachim Morgenstern orvosdoktorral házasságot kötött. A volt férj a második házassága miatt büntető feljelentést tett neje ellen a bécsi törvényszéknél, poligámiával vádolva azt. Az ügyészség rövid nyomozást követően ejtette a bigámia vádját, de az Osztrák Büntetőtörvénykönyv 507. § (2) alapján vádat emelt a nő ellen arra alapozva, hogy „*idegen országba távozván, ott házassági szövetségre lépett, mely az osztrák törvények értelmében nem lett volna megköthető*”, amit 3-tól 6 hónapig terjedő „nehéz börtönnel” büntettek. Az elsőfokú törvényszék elutasította az ügyészi keresetet. A fellebbezést követően a főtörvényszék helybenhagyta az első fokon eljáró fórum ítéletét, mivel a nő nem idegen országba, hanem – a magyar polgárjog megszerzésével – „*saját hazájába távozva*” kötött Magyarországon érvényes házasságot és ennél fogva nem tartozott az osztrák igazságszolgáltatás hatáskörébe.⁷¹⁰

A kialakult helyzetet és az ellentétes álláspontok közötti feszültségre remek példa Sztéhlo Kornél és Kolosváry Sándor hírlapi vitája, amely 1886-ban, a migrációs válásokról szóló viták egyik kiemelkedő periódusában zajlott.

Sztéhlo Kornél a Pesti Napló 1886. január 16-i számában *Az erdélyi házasságról* címmel reflektált egy a folyóirat hasábjain osztrák válóperről szóló korábbi cikkekre.⁷¹¹ Az ügy jelentősége abban állt, hogy az osztrák bíróság az erdélyi református Házassági

⁷⁰⁹ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1873. 314. o. 302. p. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytől 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 12. ív, 302. p.

⁷¹⁰ Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. VII. évf. 44. sz. 480. o.

⁷¹¹ SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Pesti Napló, 1886. 37. évf. 16. sz. reggeli kiadás, 1. o. Megjelent még: SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz. 4. o.

Főtörvényszék által jogerősen kimondott házasságot felbontó ítéletét nem vette figyelembe, a frigyét továbbra is fennállónak ítélte, és ebből kifolyólag a második házasságot érvénytelennek tartotta. Szehlo a cikkekre is alapozva érvelt amellett, hogy az osztrák katolikus házasság külföldön érvényesen nem bontható fel, még akkor sem, ha az érintett katolikus osztrák házaspár lakóhelyén felbontható lenne. Az említett esetben a házasság felbontása után, de az új házasság megkötése előtt, a felperes megszerezte a magyar honosságot, az viszont a visszaható hatály tilalmába ütközött.⁷¹² Érvelésében a bécsi legfelsőbb törvényszék is erre hivatkozott. Az osztrák polgári törvénykönyv a házasság felbontásánál kizárta a lex fori alkalmazását.⁷¹³ A házasság felbontásánál az osztrák jog szerint az osztrák honpolgárra nézve a honosság, az Ausztriában lakó más állampolgárságú személyre nézve a lakhely joga volt az irányadó, tehát minden esetben az osztrák jog volt az alkalmazandó.

Az idegen jog csak akkor volt alkalmazható, ha az idegen a cselekmény elkövetésekor egyúttal külföldön is lakott. Szehlo felhívta a figyelmet arra, hogy „*abszolút érvényű nemzetközi magánjog nem létezik s minden nép maga határozza meg saját törvényeiben, mennyiben tartja tiszteletben saját területén idegen ország törvényeit*”. A magyar jog szerint is csak annyiban volt végrehajtható az osztrák bíróság ítélete, amennyiben az nem ütközött hazai törvény tilalmába.⁷¹⁴ Azt Szehlo is elismerte, hogy az problémát jelent, hogy a magyarországi ítéleteket Ausztriában rendszeresen nem ismerik el, és azt a házasságot, amelyet itthon a király nevében felbontottak, azt Bécsben a császár nevében fennállónak ítélték. Ezt azonban csak a világi bíróságok ítéleteire érti.

Az osztrák bíróságok azonban rendszeresen kétségbe vonták, vagy nem ismerték el az erdélyi református házassági törvényszékek ítéleteit. 1886. február 2-án a Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülésen tárgyalta a kialakult helyzetet. Az elnöki szerepet betöltő püspök beszédében úgy fogalmazott, hogy az erdélyi református házassági bíraskodás

⁷¹² HALLER i.m. 22. o. Optk. 5. §.

⁷¹³ HALLER i.m. 21. o. Optk. 4. §. „*A polgári törvények kötelezik azon országok minden állampolgárait, melyek számára kihirdettek. Az állampolgárok azon cselekvények és ügyletekben is, melyeket az állam területén kívül vesznek elő, ezen törvényekhez kötve maradnak, a mennyiben ez által vállalkozási személyes képességek korlátoztatik és a mennyiben ezen cselekvények és ügyleteknek egyszersmind ezen országokban is jogi következményeiknek kell lenni. [...]*”; 39. o. 34. §. 34. §. „*Az idegeneknek jogügyletekre való személyes képességét rendszerint azon helynek törvényei szerint kell megítélni, melyeknek az idegen lakásánál, vagy, ha tulajdonképi lakása nincs, születésénél fogva, mint alattvaló alá van vetve; a mennyiben egyes esetekre nézve a törvényben más nem rendeltetik.*”

⁷¹⁴ 1881. évi LX. törvénycikk a végrehajtási eljárásról, 4. §. „*Az osztrák-magyar monarchia másik államában hozott bírói határozat és kötött egyezés alapján ezen állam bíróságainak megkeresésére, a végrehajtás a viszonyosság előfeltétele alatt, feltétlenül elrendelendő, kivéve azon esetet, ha azon teljesítmény, mely végrehajtás útján érvényesítetteti szándékoltatik, hazai tiltó törvénybe ütközik.*”

eljárása az 1882-es Utasításon alapul, ennek ellenére gyakran megtörtént, hogy az osztrák törvényszékek kétségbe vonták az erdélyi református ítéleteket, illetve nem is ismerik el azokat. Erre alapozva kérést intézett a Főtörvényszékhez, hogy jogaik védelmének érdekében követeljék az ítéletek érvényességének elismerését. Az ennek következtében született határozat rögzítette, hogy a konkrét esetekkel kapcsolatban tiltakozni kell a bécsi törvényszéknél, valamint felhívta az Igazgatótanács figyelmét arra, hogy intézzon felterjesztést a kormányhoz, annak érdekében, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket az osztrák miniszternél az erdélyi református egyház jogainak biztosítása érdekében.⁷¹⁵

Szthelo cikkében leszögezte, hogy az erdélyi házassági bíróságok válóperekben saját egyházi törvényeiket alkalmazták, és azt pedig a felekezeti keretek között működő házassági bíróságoktól nem lehet elvárni, hogy ne a saját hitelveik szerint megalkotott egyházi joguk szerint bíraskodjanak. Az igazi problémát a szerző azonban abban látta, hogy ezek az ítélkezési fórumok – véleménye szerint – a hatáskörükre és az illetőségre vonatkozó szabályaikat saját maguk állapították meg.⁷¹⁶

Az erdélyi református és az unitárius egyházak különbséget tettek azon válóperek között, melyekben egy másik fórum korábban ágytól és asztaltól való elválasztást nem ítélt meg, és a „per viam instantiae“ indított perek között, ahol az ágytól és asztaltól való elválasztásra ítéleték a feleket.

A rendes válóperekben a református egyház joga szerint az alperes lakhelye szerinti illetékes bíróság járt el. Az egyoldalú folyamodással indítható ügyekben – Szthelo szerint – a reformátusoknál csak azt kellett bebizonyítani a kérelmezőnek, hogy melyik egyház kötelékében teljesítette azokat a kötelezéseket, amelyek minden felekezethez tartozóra nézve kötelezők voltak. Az ilyen egyoldalú folyamodás alapján indított válóperekben, „*a házassági kötelék szentsége a legbotrányosabb módon sértetik meg, mert a házasság minden kotradiktorius eljárás mellőzésével az ellenfél meghallgatása nélkül előre kialkudott magas díjért bontatik fel, az idézett egyházi törvények bíróságaik illetékességét a világ bármely részében lakó egyénre kiterjesztetik, csak azt szabván föltételül, hogy az illető valamely hatóságuk alatt lévő egyház- község tagjai közé beiratkozzék és ott az egyházi adó egy részletét lefizesse*”.

Szthelo Kornél, aki a fiával, Szthelo Aladár ügyvédjelölttel ügyvédi irodájában saját maga is intézte több ízben is a házasság felbontása céljából a magyar honpolgárságot szerző

⁷¹⁵ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. febr. 2. 16. o.

⁷¹⁶ SZTEHLO (1886) i.m. 1. o.

osztrákok ügyeit,⁷¹⁷ a következő eredményre jutott: „*Ha az erdélyi reformátusoknak és unitáriusoknak tetszik, bontsák fel ott a Királyhágón túl házasságukat saját szájuk ize szerint. De maradjanak otthon és ne csináljanak az elválásból világra szóló üzletet. A magyar igazságszolgáltatás jó hírneve követeli, hogy ezen botrányos állapotnak mihamarabb vége vessék. A magyar felelős minisztériumnak már régen közbe kellett volna lépni és ha nem meri rendeleti úton a kérdést elintézni, nyújtson be törvényjavaslatot, mely az erdélyi házassági bíróságok területi hatáskörét és illetőségük körét meghatározza.*”⁷¹⁸

Sztehlo cikkére Kolosváry Sándor válaszolt az Protestáns Közlöny hasábjain.⁷¹⁹ Ebben – a felháborodottságának hangot adó sorok után – elsőként azt szögezte le, hogy az erdélyi református házassági jog „egyoldalú folyamodásra indított válóper” nem ismert. A „*per viam instantiae*” házassági ügyek valójában nemperes ügyek voltak, habár helytelenül így nevezeték azokat.

A házassági válópernek előzetesen már az illetékes fórum előtt lezajlott és jogerőre emelkedett ítélete által véglegesen vagy időlegesen „*seprataio a thoro et mensa*” elválasztott református – vagy törvényes áttérés által azzá lett – házasság fél, a jogerős ítélet keltél következő hat hónap után „*per viam instantiae*” kérhette azt, hogy rá, mint református felekezethez tartozóra az ítéletben kimondott *separatium*ra változtassa a házassági törvényt. A másik félre nézve a saját vallásának hitelvei alapján ítélező fórum által hozott korábbi ítélet hatálya továbbra is fennállt.

Ha az alperesre vonatkozó, saját hitelvei szerint megalkotott ítéletet hazai bíróság hozta, akkor a hazai törvények, ha pedig osztrák bíróság mondta ki, akkor pedig a nemzetközi magánjog (ha erről szó lehet) szerint is tiszteletben kell tartani és nem lehet felülbírálni. Ugyanakkor az 1868. évi LIII. tc. 8. §-a alapján a szeparáció után református hitre áttért személy is követelheti, hogy az áttérés után minden cselekménye, saját hitvallása és az új egyházának törvényei szerint legyenek megítélve.⁷²⁰

A „*per viam instantiae*” eljárásban egy másik felekezeti által hozott jogerős ítélet keltétől a megbánás, kibékülés lehetőségére adott hat hónapos határidő csak az egyik feltételt képezte. Ugyanígy jelentős megkötésnek tartotta Kolosváry a hatáskörre és az illetékességre vonatkozó szabályokat, amelyek alapja II. József Házassági pátensének a kihirdetés feltételeire vonatkozó rendelkezései voltak,⁷²¹ és ezt az addigra éppen egy

⁷¹⁷ Nagy (2010) i.m.172. o.

⁷¹⁸ SZTEHLO (1886) i.m. 1. o.

⁷¹⁹ Kolosváry Sándor: Jogos védelem. Protestáns Közlöny, 1886. 16. évf. 5. sz. 44–46. o.

⁷²⁰ KOLOSVÁRY (1886) i.m. 45. o.

⁷²¹ J. R. 32. §.

évszázados gyakorlatot a vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk sem változtatta meg.

A domicilium igazolására nemcsak egyházi, hanem a polgári hatóság (szolgabíró, polgármester) által kiállított bizonyítvány bemutatása is szükséges volt, amely igazolta, hogy a folyamodót valamelyik községbe vagy városba felvették és az adott településen adózó magyar állampolgárnak minősül.

Szigorítást a református Házassági Főtörvényszék vezetett be, amikor döntvényileg rögzítették, hogy az idegen házassági ügyét – ha csak közhitelességi okmányokkal bizonyítani nem tudja azt, hogy magyar állampolgárságot nyert, vagy saját korábbi állampolgársága meg nem szűnt, akkor a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvény miatt – semmiképpen nem fogadja be a református ítélkezési fórum.

Ilyen, Pozsony város által 1885. augusztus 7-én kiállított honosítási igazolást nyújtott be például gróf Laval Nugent császári és királyi kamarás, aki sikeresen kérelmezte saját személyére nézve a magyar állampolgárságot.⁷²² 1885. május 7-én a gyalui albíró állított ki igazolást („*Felső Döblingbe*” címezve), ami szerint „[...] *miszeront tekintve bemutatott erkölcsi, vagyoni és osztrák állami kötelekből kilépési bizonyítványát, elhatároztuk Önt községünk tagjául ennek kötelekébe fölvenni, minek biztosítására Önnek a szokásos fölvételi díj már teljesített befizetésének egyuttal való igazolása mellett ezennel kiadjuk az előjáróság aláírásával és helységünk pecsétjével ellátott jelen levelünket*”.⁷²³

Az állampolgárságon kívül – az előbb említettek szerint – azt is igazolni kellett, hogy az adott személy az egyházmegye területén él és az adott község gyülekezetének a tagja. Erre azért volt szükség, mert abban az egyházmegyében lehetett megindítani az eljárást, ahol az alperes legalább hat hete lakott.⁷²⁴ Az Utasítás egyik fordulata úgy szólt, hogy áttérési bizonyítvány mellett azt is bizonyítani kellett, hogy minden olyan kötelezettséget teljesítettek, amit az egyház kötelekébe tartozóknak kellett.⁷²⁵

Az 1888-as egyházi törvények 15. §-a a részletszabályokat is rögzítette. Magyarországnak minden református vallású lakosát és honpolgárát azon egyházközség rendes tagjának kellett tekinteni, ahol a polgári községnek is tagja volt, tehát az egyházi illetékesség jelentős mértékben támaszkodott a világra. Abban az esetben, ha az adott

⁷²² EREL, B1. A1/135.

⁷²³ EREL, B1. A1/127. Ilyen levelet adtak még ki: A1/128.

⁷²⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 16. § Lásd: 5.1. fejezet.

⁷²⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 74. §.

településen nem volt református egyházközség, akkor annak a kálvinista egyházközségnek a tagja lett, amelynek területéhez lakóhelyét az egyházmegyei vagy az egyházkerületi hatóság beosztotta. Ha valamelyik egyháztag az illetékes egyházközségen kívüli más egyházközségekben is rendszeren és állandóan viselte az egyházi terheket, akkor ott is gyakorolhatta az egyháztagokat illető jogokat.⁷²⁶

Abban az esetben, ha valaki az egyházközségből egy másikba költözött, akkor hat heti ottlakást követően gyakorolhatta az egyházközségi tagságból fakadó jogokat és kellett viselnie az ezzel járó kötelességeket. Az 1888-as egyházi törvénymű 18. §-a azt is rögzítette, hogy az egyháztagok jogai közé tartozott többek között az is, hogy vallásügyi jogaik sérelme esetén – fokozatosan – az egyházhatóságok védelmével éljenek.⁷²⁷

Az erről szóló igazolás a gyakorlatban egy rövid kötelező formai vagy tartalmi elemek nélküli bizonyítványt jelentett. Ilyen egyházi igazolást kapott Bilgeri Georgina asszony, amiben csupán annyit jegyzett meg a kiállító lelkész, hogy „*mindennemű egyházi kötelességének eleget tett.*”⁷²⁸

Kolosváry elismerte: gyakori jelenség, hogy a házasság felbontását követően az adott személy visszatér a korábbi hazájába, de tagadja, hogy ez az egyház felelőssége lenne.

Kolosváry elutasította Sztehlo perköltségre vonatkozó vádjait, és kijelentette, hogy a házassági törvényszékek előtti eljárás során kiszabott díjakat az egyházi jog szabályai szerint határozzák meg, „*kialkudott*” díjak nincsenek. Az alszékek évente háromszor, a főtörvényszék pedig az Egyházkerületi Közgyűlés alkalmával évente egyszer tartott rendes ülést. A rendes ülésen történő ítélkezés (eltekintve a kereset, az okmányok, a tanúkihallgatás és az ítélet bélyegköltégeitől) az első és másodfok egyaránt 8–8 forint volt.

Ha valaki ügyének elbírálása érdekében rendkívüli házassági törvényszéki ülést hívott össze, akkor az egyházmegyében szétszórta lakó bírák utazási költségét és „*fáradságát*”, is meg kellett fizetni legfeljebb 100 forint összegig.

A rendkívüli ülés összehívása csak lehetőség volt, senki számára nem lehetett kötelezővé tenni. Ha valamelyik peres fél mégis össze akarta hívatni a rendkívüli Házassági Főtörvényszéket, akkor ki kellett fizetnie a bírák útiköltségét, mert a tagoknak „*Szilágytól elkezdve föl Háromszékmegyéig*” terjedő területről kellett összegyűlniük, és ezért 500 forintot kellett fizetni.

⁷²⁶ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek Tára. I. kötet, az Erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár, 1888. (a továbbiakban: 1888-as törvénygyűjtemény) 16. §.

⁷²⁷ 1888-as törvénygyűjtemény, 17. §.

⁷²⁸ EREL, B1. A1/127. Ehhez lásd még: A1/126., A1/128., A1/129.

Kolosváry azzal zárja le a vitát, hogy *„az ügyvédek esetleges visszaélése, nem az egyházkerület, visszaélése. A törvényszerű eljárás nem önkényes eljárás. Az orsz[ágos] törvény által biztosított hatalommal való élés nem visszaélés”*.⁷²⁹

⁷²⁹ KOLOSVÁRY (1886) i.m. 45. o.

6. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYKEZÉS SZERVEZETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL

6.1. A házassági törvényszékek

6.1.1. A házassági törvényszékek szervezete

Minden egyházmegye külön házassági törvényszékkal rendelkezett, amely elnöke az esperes volt, akit – akadályoztatása esetében – a rendes jegyző helyettesített. Ha valamilyen okból a jegyző sem tudta az egyházmegyei házassági törvényszék elnöki székét betölteni, akkor a szék papi bírái közül kellett elnököt választani, de ez csak arra az egy ülésre szólhatott. Az elsőfokú bíraskodási fórum tagjai továbbra is az egyházmegyei jegyző, a director, mint házasságvédő, a fő- és algonok, valamint a három évre választott papi ülnökök lehettek, akiknek száma négynél kevesebb és tíznél több nem lehetett.⁷³⁰

Az egyházmegyei házassági törvényszékek évenként három rendes ülést tartottak, az esperes által nyolc nappal korábban kijelölt helyen és időben. Azonban rendkívüli ülésre akkor és annyiszor hívhatta össze a törvényszék tagjait, ahányszor az illető peres felek írásosan folyamodtak.⁷³¹

A korábbi egyházszervezeti rendet az 1882-es Utasítás részben módosította, részben pedig kiegészítette. Részletesebben rögzítette a házassági törvényszékek hatáskörét, amely kizárólag a református felekezeti felek ügyei mellett azokra a vegyes házassági perekre is kiterjedhet, amelyekben az alperes kálvinista volt. Külön nevesítette a „*per viam instantiae*” pereket, amelyek keretében a férj vagy a feleség a polgári vagy más felekezeti bíróság által ítélt separatiót divortiummá kívántak változtatni.⁷³² Szigorította az eljáró bíróra vonatkozó szabályokat, így – a teljes függetlenség érdekében – az a bíró nem vehetett részt az ítélet meghozatalában, aki a peres felek valamelyikével rokonságban, sógorságban, gondnoksági, gyámi, vagy peres viszonyban állt,⁷³³ ugyanakkor az Utasítás megerősítette azt az összeférhetlenségi szabályt, mi szerint apa fiával, testvér testvérrel, és ipa a vejével nem bíraskodhatott.⁷³⁴

⁷³⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. a)–b), d) A házassági törvényszék tagjainak – megválasztásuk után – székbírói esküt kell tenni.

⁷³¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 8. §.

⁷³² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. e).

⁷³³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. f).

⁷³⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § c).

További könnyítést jelentett, hogy az egyházmegyei házassági törvényszéken az elnökön és jegyzőn kívül három szavazatképes bírónak kellett jelennie a határozatképességhez.⁷³⁵

Az Utasítás megtartotta a Kolozsvári egyházmegye sajátos viszonyait, valamint érintetlenül hagyta a fogarasi és a bukaresti egyházközségek törvényszéki szervezetét.⁷³⁶ A Rikán belüli egyházmegyében változatlan maradhatott a quindenákra vonatkozó szokás.⁷³⁷ Miután Ferenc József 1882. október 11-én megerősítette a református egyház törvényeit, az erdélyi egyházkerület úgy döntött, hogy összegyűjti az egyházkerület összes hatályban lévő törvényét, és összhangba hozza azt az új egyházi alkotmánnyal. Az Állandó Igazgatótanács a tervezet elkészítésére egy háromtagú bizottságok küldött ki, amelynek Kolosváry Sándor, Jenei Viktor és Szász Béla voltak a tagjai.⁷³⁸

Az 1884. évi zsinat⁷³⁹ elfogadta a bizottsági javaslatot és felvette a napirendjébe a vitát, de a kitűzött törvényalkotási célt nem tudták elérni, mivel idő közben Nagy Péter püspök elhunyt. A tervezetet az 1885-ben összehívott rendkívüli Egyházkerületi Közgyűlésen az általános kérdéseket megvitatták, a részletes tárgyalás közben azonban csak a 93. §-ig jutottak, az addig elfogadott módosításokat pedig becikkelyezték. A tervek szerint 1886-ban folytatták volna a munkát, erre azonban nem került sor. Az 1887. április 28-án megnyílt rendkívüli közgyűlésen le is zárták a tervezet vitáját,⁷⁴⁰ az Állandó Igazgatótanács azonban csak 1888. április 12-én fejezte be a szöveg végső kialakítását.⁷⁴¹

Az eredeti tervek szerint egy Függelékkel is készítették volna kötethez, amelyben a szabályrendeleteket, rendeleteket és az utasításokat (így az 1882-es Utasítást is) gyűjtötték volna össze, ez azonban még ekkor nem készült el.⁷⁴²

Az 1888. évi erdélyi egyházkerületi törvények kisebb változtatásokkal megújították az 1868. évi szabályzatnak a házassági törvényszékre vonatkozó rendelkezéseit.⁷⁴³

⁷³⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 12. §.

⁷³⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § b).

⁷³⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 8. §.

⁷³⁸ Történetéhez lásd: 1888-as törvénygyűjtemény, III–X. o.

⁷³⁹ Egyhkr. közgy. 1884. 18. p.

⁷⁴⁰ Egyhkr. közgy. 1887. ápr. 121. p.

⁷⁴¹ 1888-as törvénygyűjtemény, X. o. A gyűjteménynek két nagy része van. Az első az egyházalkotmány, amelynek három része van (I. Az egyház képviseleti és kormányzati hatóságairól; II. Az egyházi tisztviselőkről és egyes egyháztagokról; III. A lelkész-választásról), második az egyházi törvénykezés szervezete, amely ugyancsak három részre tagolódik (I. Az egyházi bíróságokról és a fegyelmi büntetésekről; II. a fegyelmi esetekről; III. a törvénykezési rendtartás). A külön jogszabályi jelleg ellenére a szakaszok számozása folyamatos.

⁷⁴² Egyhkr. közgy. 1887. ápr. 111. p.; 1888-as törvénygyűjtemény, IX. o.

⁷⁴³ JUHÁSZ (1947) i.m. 120. o.

A „II. egyházkerületi igazságszolgáltatási szervei” című részben szabályozták a házasságbíráskodás szervezetére vonatkozó legfontosabb kérdéseket.

A házassági törvényszékek összetétele nem változott, csupán annyiban korrigálták az eredeti 1868-as normaszöveget, hogy a korábbi „fő- és algondnok” meghatározás helyett az egységes „gondnok” kifejezést használta a törvény. Változást jelentett az, hogy az ítélet meghozatalára az elnökkel együtt legalább hét tag jelenlétére volt szükség. Ha az ülésen a tagok páros számmal voltak jelen, akkor a hivatalára nézve a legfiatalabb ülnök részt vehetett ugyan a tárgyaláson, de nem szavazhatott.⁷⁴⁴ Ha két ilyen ülnök volt, akkor sorsolással kellett eldönteni, hogy közülük ki nem szavaz.⁷⁴⁵

A házassági törvényszék és a köztörvényszék bíraira vonatkozó szabályokat közösen rögzítették az egyházalkotmány második, az egyházi tisztviselőkről és egyes egyháztagokról szóló részben. A bírákat az egyházmegyében működő papok közül az egyházmegyei közgyűlés választotta meg, a megbízás pedig most már tíz évre szólt.⁷⁴⁶ Az eredeti tervezetben nem szerepelt, hogy meghosszabbítsák a mandátumokat, emellett az 1887 áprilisában ülésező Egyházkerületi Közgyűlés döntött.⁷⁴⁷ A megválasztott bírók továbbra is csak az eskü letételét követően kezdhették meg munkájukat.⁷⁴⁸

Az egyházmegyei bírókra vonatkozó rendelkezés értelmében „a hivatal megüresedik”, ha a szolgálati idő letelt, a tisztségről lemondtak, a bíró halála esetén, vagy ha a fegyelmi ügyekben eljáró törvényszék jogerős ítéletében elmozdította.⁷⁴⁹ Az egyházmegyei bírók kötelességei közé tartozott a bíróság ülésein való megjelenés, a tanácskozásban és ítélethozatalban „a törvények értelmében való tényleges” részvétel, valamint az esetleges kiküldetések és megbízások teljesítése.⁷⁵⁰ Fontos változás volt azonban, hogy a rendelkezések között nem kaptak helyet az összeférhetlenségre vonatkozó szabályok.

A 384. § pontosította a korábbi megfogalmazást, és rögzítette, hogy az egyházmegyei törvényszékek az illetékességi körébe tartozó református hívek házassági kötelékének érvénye és a házasság ideiglenes vagy végleges felbontása ügyében első fokon ítéleznek.⁷⁵¹ Minden ítéletet, amely a házassági kötelék semmisségét vagy végleges felbontását mondta

⁷⁴⁴ Utal a legfontosabb változtatásokra: KOLUMBÁN (2006) i.m. 136–137. o.

⁷⁴⁵ 1888-as törvénygyűjtemény, 383. §

⁷⁴⁶ JUHÁSZ (1947) i.m. 120. o.

⁷⁴⁷ Egyhkr. közgy. 1887. ápr. 73. p.

⁷⁴⁸ 1888-as törvénygyűjtemény, 251. §.

⁷⁴⁹ 1888-as törvénygyűjtemény, 252. §

⁷⁵⁰ 1888-as törvénygyűjtemény, 253. §

⁷⁵¹ 1888-as törvénygyűjtemény, 384. §

ki, az egyházmegyei direktornak hivatalból fellebbeznie kell az egyházkerületi Házassági Főtörvényszékre.⁷⁵² Az eljárással kapcsolatban a törvény az 1882-es Utasítás rendelkezéseire utal, amely a függelékben kapott volna helyet.⁷⁵³

6.1.2. Az erdélyi református házassági bíraskodás rendhagyó szervezeti egységei

Az erdélyi református egyház a földrajzi elhelyezkedés fontossága, vagy a nagy távolság miatt, több helyen a rendes törvényszéki rendszeren belül speciális, a viszonyokhoz illeszkedő bíraskodási szervezetet hozott létre. A tárgyidőszakban három jelentősebb terület volt, amellyel kapcsolatban új szervezetet alakítottak ki, úgymint a Kolozsvári egyházmegyei, a romániai missziós egyházmegyei házassági törvényszékek, valamint a Csík-Gyergyói misszió.

A földrajzi sajátosságok és a népesség szempontjából egyaránt kiemelkedő szerepet játszó Kolozsvár is egyházmegyei rangot és feladatot kapott. 1854-ben a Kolozsvári gyülekezet kérvényezte,⁷⁵⁴ hogy a Kolozs-Kalotai egyházmegyéből kiválhasson. Ennek az volt az egyik fő oka, hogy külön erre a célra megalkotott, kolozsvári papokból és professzorokból álló grémium ítélkezessen a helybeli válóperek felett. Ez a „spirituale forum” a parciális zsinatok mintájára, az első pap elnöklete alatt tárgyalta volna – a kérelem szerint – elsőfokú fórumként a pereket, ahonnan közvetlenül a Generalis Synodushoz lehetett fellebbezni. A Generalis Synodus a kérvényre válaszul úgy határozott, hogy eleget tesz a kolozsvári eklézsia kérésének, annak ellenére, hogy eddig is kiemelt szerepe volt. A házassági pereket leszámítva addig is külön egyházkörnek minősült. Mivel mind az eklézsia népessége megfelelő volt, illetve *„képes egyének elégsége szollanak a Kolozsvári Eklézsia kérelme mellett”*, és nem ellenkezett az egyházi törvényekkel, ezért úgy határoztak, hogy a kolozsvári négy pappal, a hittudomány tanáraiból, illetve más, a Főkonzisztórium melletti papi tanárokból választva, valamint az eklézsia fő- és algondnokainak részvételével folytassák le ezentúl az illetékességi területükön a házassági pereket. Az első pap esperesi címet és rangot kapott, valamint meghagyták neki, hogy mint a Generalis Synodus tagja, terjessze fel a jegyzővel együtt a pereket. Utóbbi csak felszentelt papi személy lehet.

⁷⁵² 1888-as törvénygyűjtemény, 385 §.

⁷⁵³ 1888-as törvénygyűjtemény, 386. §.

⁷⁵⁴ EREL, A3. 1854. 44. p.

Kötelességeként határozta meg a Synodus az új egyházmegye számára ugyanakkor azt is, hogy a többi egyházkörhöz hasonló terheket viseljen.

A Kolozsvári egyházmegye 1854. október 11-én az első papi szálláson tartotta „előleges gyűlését”, ahol a működést illetően elvi jelentőségű határozatokat fogadtak el.⁷⁵⁵ Elsőként rögzítették, hogy a felállítandó „spirituale vagy matrimoniale forum” a kánonok és a több tractusok fórumaihoz hasonlóan a partialis synodus vagy részleges zsinat nevet fogja viselni. Meghatározta a részleges zsinat pontos összetételét, majd pedig a LXXXIX. kánon alapján a rendjét is. Az állam és az egyház viszonyát érintő legfontosabb törekvést az jelentette, hogy a Kolozsvári egyházmegye arra az érvelésre alapítva akarta visszautasítani a Kerületi Parancsnokságon az ekkor a részleges zsinatokra kötelezően meghívandó császári biztos részvételét, hogy a kolozsvári értekezletek „*egyéb tárgyakat kizárólag, csak és csak pure matrimonialék fognak folytatódni*”. Ennek megvalósítására rögtön fel is kérték az esperest.

A perlekedő házások ügyeiben Salamon József egy olyan békebíróság felállítását indítványozta, amely a házasfeleket az eddiginél hatékonyabb módon vezetheti a kibékülésre, ezáltal a parciális szék elé csak „*az elválasztásra tökéletesen megérett*” ügyeket terjesztik. Ezt a javaslatot pártolta a tanácskozás is, azonban a jelenlevő döntéshozók úgy ítélték, hogy a megvalósítás gyakorlati nehézségei miatt és mivel a frissen szerzett joggal nem célravezető azonnal eltérő gyakorlatot bevezetni a többi egyházmegyével szemben, ezért ennek kidolgozását későbbre halasztották. Erről a törekvésről a Házassági Főtörvényszék és a zsinati jegyzőkönyvek a későbbiekben azonban nem adnak hírt.

1863. évi zsinaton tárgyalták a kolozsvári lelkészek (Vadas József, Nagy Péter és Szász Gerő) felterjesztését, ami szerint a theologica facultas 1862 szeptemberi Nagyenyedre költözött. Emiatt Kolozsváron négy rendes pap, a szamosfalvi lelkész és a kolozsvári főtanoda melletti egyetlen felszentelt tanárral együtt is összesen csak hat pap maradt. Az 1862. november 10-én tartott részszinaton a hetedik székbírói helyet egy még fel nem szentelt tanárral töltötték be. Kérték a zsinatot, hogy a jövőben a bíraskodási ügyek esetén fel nem szentelt tanárt és segédpapot is lehessen törvényszéki bírónak választani. A zsinat határozatában engedélyt adott, hogy segédpap és fel nem szentelt tanár is lehessen székbíró, ugyanakkor megerősítette azt a régi egyházzsogi elvet, hogy apa a fiával, ipa a vejével ugyan azon törvényszéki ülésen nem bíraskodhat.⁷⁵⁶

⁷⁵⁵ EREL, C1. 7. I B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partiális synodusai és közgyűléseiről vezetett jegyzőkönyv. 1854 októb. 11én kezdve. 2–5. o.

⁷⁵⁶ EREL, A3. 1863. 54. p.

A Kolozsvári egyházmegyét a 1871-es egyházkerület szervezetéről szóló törvény is rögzítette az egyházmegyék között.⁷⁵⁷

Az 1874 és 1875 közötti időszak a Kolozsvári egyházmegye és bíraskodása fennmaradásért vívott küzdelmet jelentette, különösen az egyházon belüli heves támadások miatt. Az 1874-ben összeült zsinati tanácskozás majdnem két órán keresztül tartó vitájáról⁷⁵⁸ az Erdélyi Protestáns Közlöny is beszámolt. Ennek lényege az volt, hogy már második éve nem akartak főgondnokot választani az egyházmegyének. Ennek az volt az oka, hogy sokan úgy gondolták, először azt kell tisztázni, hogy egyáltalán egyházmegyének számít-e a kolozsvári különleges szerveződés. A hosszadalmas és sok hozzászólást gerjesztő vitát végül úgy sikerült lezárni, hogy mindkét párt két-két szónokot választott, a beszédek követően pedig a közgyűlés rögtön szavazott.⁷⁵⁹ A közgyűlés végül a Kolozsvári egyházmegye mellett döntött, így hozzájárult a főgondnok választásához, határozatában pedig elrendelte a részletszabályok kidolgozását és felterjesztését az 1875-ös zsinatig.⁷⁶⁰

1875-ben a Kolozsvári egyházmegye újabb kérésekkel fordult a közgyűléshez. Mivel működésében az egyházi személyek alacsony száma miatt zavarok jelentkeztek, ezért kérvényezték, hogy az elnökség tagjai világi személyek is lehessenek, egyúttal két algondnok megválasztását is kérték. Kovács Ödön teológiai tanár utasíttatni akarta az egyházmegyét, hogy a szervezetéről szóló javaslatot fejtse ki bővebben, és terjessze a következő évi közgyűlés elé. Szász Domokos (aki Kovács Ödönnel legendás ellentétben volt)⁷⁶¹ a felolvasottakat elég részletesnek tartotta, mivel az a többi egyházmegyével analóg, „nem tudja tehát, mit kelljen még előterjesztenie.”⁷⁶² A kolozsvári gyülekezet kivételes volta miatti ellenérzések közepette Nagy Péter püspök további kérdéseket tett fel az egyházmegye képviselőinek. Felvilágosítást kért arról, hogy milyen viszony van a kolozsvári egyház presbitériuma és a kolozsvári egyházmegye közgyűlése közt, egyidejűleg kijelentette, hogy támogatja Kovács Ödön indítványát. Szász Domokos és Kovács Ödön pengeváltását követően Zeyk Károly, Székely Gergely, Nagy Péter és Kolosváry Sándor szóltak még a vitához, ezután elfogadták Kovács Ödön indítványát, a két algondnok választását pedig elrendelték.⁷⁶³ Az Egyházkerületi Közgyűlés engedélyezte, hogy a kolozsvári egyházi

⁷⁵⁷ EREL, A3. 1871. 32. p. II. 4.

⁷⁵⁸ EREL, A3. 1874. 17. p.

⁷⁵⁹ Az erdélyi ev. ref. egyh.-kerület harmadik közgyűlése. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf., 16. sz. 122–123., 124–125. o.

⁷⁶⁰ EREL, A3. 1874. évi 17.

⁷⁶¹ SZINNYEI i.m. 6. kötet 1348. o.

⁷⁶² Erre válaszul többen azt kiáltották, hogy „a vizitációt.”

⁷⁶³ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület negyedik közgyűlése. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1875. 5. évf., 23. sz. 179. o. EREL, A3. 1875. 50. p., 74. p. c–d.

tanácsban és képviseleti közgyűlésben világi személyek is betölthessék az elnökséget, de a részletszabályok kidolgozását továbbra is elvárta.⁷⁶⁴

A Kolozsvári egyházmegye különleges házassági bíraskodási jogát mind az 1882-es Utasítás, mind pedig az 1888-ban kiadott erdélyi református egyházkerületi törvénygyűjtemény is megerősítette,⁷⁶⁵ ugyanakkor utóbbi azt a kiharcolt jogot is a törvénykönyv részévé tette, hogy a Kolozsvári egyházmegye papi ülnökeinek hiányzása esetén a törvényes létszám elérése érdekében, a világi választott tagokból is ki lehet egészíteni a létszámot.⁷⁶⁶

A földrajzi távolság miatt kapott saját házassági bíraskodási jogot a Csík-Gyergyói misszió, amely a legrészletesebben dolgozta ki a szabályzatát.

A kérdést a Házassági Főtörvényszék 1887-ben tárgyalta. Miután felállították a Csík-Gyergyói missziót, a fekvésénél fogva Kézdi egyházmegyéhez csatolták. Mivel azonban a távolság meglehetősen nagy volt, ezért elhatározták, hogy a házassági perek lefolytatására külön statútumot alkotnak. 1887. augusztus 2-án Csernátonban elfogadtak egy javaslatot, amelyet 461–1887. sz. alatt a püspöknek is megküldtek azzal a kéréssel, hogy terjessze a Házassági Főtörvényszék elé elfogadásra illetve helybehagyásra.

A közjegyző a Javaslatról jelentésében úgy írt, hogy *„a geográfiai fekvés egyházmegyénk székhelyének távolsága, melynek keretébe a csík-gyergyói misszió alá van rendelve; missziói hiveink iránt e tekintetben való gondoskodás: teljesen igazolja ez intézkedés szükségét. Magában a Javaslatban foglalt szervezet ellen nincs lényegesebb kifogása, csupán elnevezését nem tartja sem szerencsésnek sem szükségesnek; nem „alosztály” lesz ez, hanem a kézdi egyházmegyének egy delegációja, mely az ő nevében végzi a misszió területén a teendőket és külön Rendszabály által lévén teendőire utasítva, első sorban az egyházmegyének, minden esetre pedig az egyházkerületnek felelős. A Csík-Gyergyóban előfordulható házassági válóperek –habár a javaslatban contemplált delegáció közreműködésével fognak is lejárni, de formai tekintetben egyáltalában nem különböztetnek azoktól, melyek a kézfi egyházmegyéből küldetnek föl”.*⁷⁶⁷

Az egyházkerületi Házassági Főtörvényszék a közjegyző véleményét és a javaslatot elfogadta, a missziói körlelkészt pedig utasította a Rendszabály végrehajtására.⁷⁶⁸

⁷⁶⁴ EREL, A3. 1875. 49. p.

⁷⁶⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § b).

⁷⁶⁶ 1888-as törvénygyűjtemény, 383. §.

⁷⁶⁷ EREL, A21. D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék, Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 34. o. 124. p.

⁷⁶⁸ EREL, A21. D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék, Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 34. o. 124. p.

A meghatározott szervezeti keretek értelmében a csík-gyergyói válóperek elsőfokú bírósága a Kézdi egyházmegye házassági törvényszéke lett, amely – az elsőfokú derekas ítélet kimondásáig – a házassági perek minden törvényszéki aktusát a misszió területéről kiküldött bizottság útján végezte, hivatalos neve pedig „*A kézdii reform. egyházmegye házassági törvényszékének csík-gyergyói (csikmegyei) bizottsága*” lett.

A bizottságot a körlelkészségből kellett választani úgy, hogy elnöke a körlelkész, a jegyzője az egyháztanácsi jegyző. Három rendes ülnököt és két póttagot kellett választania az egyháztanácsnak. Itt az elsődleges szempont az volt, hogy lehetőleg a körlelkészség jogász végzettségű tagjaiból kerüljenek ki a tagok, illetve a póttagok. A bizottságnak a rendes ülnökök sorából kellett házasságvédőt választania. Az ülnököket az 1868-as egyházszervezeti törvényben kijelölt időtartamra választották meg.

Részletesen szabályozták a bizottság tagjainak munkakörét is. Az elnök teendői közé tartoztak: a különvető levél, a megidéztetés, a felettető pecsét és felettető biztosok kiküldésének szövegére javaslatot tesz (belefoglalva a peres felek adatait) és elküldi a Kézdi egyházmegye esperesének, aki a per megkezdéséhez, felvételéhez, folytatásához szükséges mindezen ügyiratot postai úton hivatalból kézbesíti a körlelkésznek. Az elnök feladata volt a bizottság összehívása és az ülések vezetése, valamint az esperesi kinevezés alapján a tanúkihallgatásokra személyesen is kiszállhatott. Az ő kötelessége volt továbbá a felek által derekas ítélet alá bocsátott ügyek teljes anyagát megküldeni az esperesnek, valamint az elnöki hatáskör részét képezte a főtörvényszéki végítéletek bizottság előtti kihirdetése és a feleknek való kézbesítése.

A jegyző kötelessége volt, hogy a bizottság üléseiről jegyzőkönyvet vezessen, a kiadványozást intézze és az esperesi kinevezés útján tanúkihallgatást végezzen. A házasságvédő feladata volt, hogy az Utasítás szerint a diktatúrán kihirdesse a pert, valamint hogy a perdíjakat beszédje és elszámolja, esperesi kinevezés alapján pedig tanúkihallgatást vezessen. Az ülnököknek a fentiekhez képest jóval szűkebb hatásköre volt. Pontosan meg kellett jelenniük az ülésen, akadályoztatásuk esetén jelentést kellett tenniük az ülés kezdete előtt 24 órával a körlelkésznek, aki így a meg nem jelenő póttagról tudott gondoskodni. A bizottsági tagok – a többi tisztséghez hasonlóan – az esperes által tanúkihallgatásra kiküldhetők voltak.

Meghatározták a tanúkihallgatások helyét, így nem a regiusok keresték fel a tanúkat, hanem a körlelkész hivatalos szobáját jelölték ki minden tanúvallatás helyéül. Csak kivételes esetekben, a peres felek kifejezett kérésére, különösen nagy távolság miatt szólhatott ki a felettető bizottság.

A bizottság határozatait, valamint „*perközbeli ítéletei*” ellen az egyházmegyei házassági törvényszékhez lehetett fellebbezni.

A Protestáns Közlöny beszámolt a Rendszabályról, valamint a felálló bizottság tagjait is ismertette. A grémium elnöke Borbát Pál körlelkész, a jegyző: Lakatos Mihály, rendes tagok: Baktsi Gáspár, Demeter Domokos, Szász Lajos, a póttagok pedig Csiszér Miklós és Kis Gábor lettek.⁷⁶⁹

1887-ben a zsinat elé terjesztette az Igazgatótanács a „moldva-országi misszió” egyházközségeinek egyházmegyévé való összefogásáról szóló javaslatát,⁷⁷⁰ aminek az egyik legjelentősebb, a házassági bíráskodást is érintő problémája az volt, hogy az egyházkerület törvényei értelmében: az egyházmegyei közgyűlést legalább öt lelkész és ugyanennyi választott világi képviselő alkototta meg, akiknek a lakhelye jelentős távolságra voltak egymástól, így a formálódó egyházmegye közigazgatási és ítélkező tevékenységét fennakadások és működésképtelenség fenyegette. Az Igazgatótanács azzal a javaslattal próbálta orvosolni a fennálló helyzetet, hogy a bukaresti egyházközség két segédlelkészét is az egyházmegyei közgyűlés rendes tagjának tekintették, ennél fogva pedig mind a házassági, mind pedig a köztörvényszék tagjának meg lehetett őket választani, biztosítva ezzel az épülő egyházmegye működését.

Egy évvel később, az 1888-as zsinaton újra napirendre kerültek a romániai missziói egyházmegye házassági bíráskodásának szervezeti kérdései.⁷⁷¹ Az egyházmegye közgyűlés 1888. május 22-én egy indítványt fogadott el, amely úgy fogalmazott, hogy „*az Igazgató-Tanács, illetőleg, a főt egyházkerületi közgyűlés jóváhagyásának reményében, mondassék ki, miszerint a házassági törvényszéken az elnökkel együtt három bíró is érvényes határozatot hozhat*”. Indokolásnak azt hozták fel, hogy a helyi viszonyok és a kevés lelkész miatt alig lehet szabályszerűen összehívni hét jelenlévő taggal a házassági törvényszéket, aminek az az eredménye, hogy rendszeresen el kellett napolni az ülést, nagy anyagi kárt okozva ezzel az ott megjelenő, messziről utazó feleknek. A bukaresti egyház, korábban már megszűnt, házassági törvényszéke is fennállása alatt csak három bíróból állt. Példaként rögzítették a polgári törvényszékek működését is, ahol nem kevésbé fontos ügyekben is három bíróból álló tanács járt el úgy, hogy míg a meghozott határozatok ellen gyakran nem volt helye jogorvoslatnak, addig a házassági törvényszék ítéletét hivatalból fellebbezték és felülvizsgálta a Házassági Főtörvényszék. Az Igazgatótanács – elfogadva az egyházmegyei

⁷⁶⁹ Protestáns Közlöny, 1888. 7. sz. 55. o.

⁷⁷⁰ Egyhkr. közgy. 1887. okt. 27. p.

⁷⁷¹ Egyhkr. közgy. 1888. 60. p.

közgyűlés érvelését – javasolta, hogy a Moldva-országi Missziói egyházmegye házassági törvényszéke az egyházi törvényekben rögzített létszámhoz képest csökkentett létszámban is ítélkezessen, azonban nem a javaslatban szereplő három főt, hanem az elnökkel együtt öt tag jelenlétét tartotta szükségesnek. A közgyűlés végül elfogadta az utóbbi javaslatot.

6.2. Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék

6.2.1. A kolozsvári református Házassági Főtörvényszék szervezetének egyházi jogi keretei

A Házassági Főtörvényszék szervezetét illető meglehetősen hiányos szabályokat az 1882-es Utasítás részletesebben, de messze nem teljes körűen rendezte. Az elnöki tisztséget továbbra is a mindenkori püspök töltötte be, tagjai pedig változatlanul a közjegyző, a közügyigazgató, az egyházmegyéek esperesei és jegyzői voltak, utóbbiak egyben előadói is az egyházmegyei törvényszékekről. A director mint házasságvédő által hivatalból fellebbezett válópereknek. A bíróság tagja volt még az Egyházkerületi Közgyűlés által választott tizenkét világi bíró is.⁷⁷²

A főtörvényszéki bírókra is alkalmazandók voltak az összeférhetlenségi szabályok, amelyek értelmében apa fiával, testvér testvérrel, ipa vejével nem bíraskodhatott, valamint olyan bíró nem ítélkezhetett, aki valamelyik peres féllel rokonságban, sógorságban, gondnoksági, gyámi vagy peres viszonyban állt.⁷⁷³

A más felekezetek házassági bíróságától – mint az alperes felekezete szerint eljáró házassági bíróság által – áttett vegyes házassági perekben a főtörvényszék első fokon hivatalból határozott, döntése ellen nem lehetett rendes jogorvoslattal élni.⁷⁷⁴

Az 1888-as erdélyi református törvénymű részben rögzítette a Házassági Főtörvényszék alapvető, korábban a szokásjogra bízott szervezeti szabályait, ugyanakkor a részletszabályokat továbbra is az 1882-es Utasítás határozta meg, előbbi jellemzően olyan kérdésekben alkotott szabályokat, amelyekre vonatkozóan az Utasítás nem tartalmazott rendelkezéseket.⁷⁷⁵ Az 1880-as években születő joganyagban sehol sem található arra vonatkozóan rendelkezés, hogy a Házassági Főtörvényszék mellett külön hivatalt hoztak

⁷⁷² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 9. §.

⁷⁷³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § c) és f).

⁷⁷⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § e).

⁷⁷⁵ A házassági törvényszékekhez hasonlóan a vonatkozó szervezeti szabályokat.

volna létre a számos adminisztratív feladat ellátására. Az ilyen jellegű feladatokat a püspök mellett működő adminisztráció, valamint az egyházkerületi közjegyző és apparátusa látta el.

Változást jelentett, hogy az 1871-es zsinaton eldöntött, a bírói mandátum idejét öt évben meghatározó szabályt megváltoztatták, az 1888-as egyházi törvénygyűjtemény alapján az Egyházkerületi Közgyűlés már hat évre választotta meg a 12 világi, házassági főtörvényszéki bírót, hivatalukat pedig csak akkor foglalhették el, ha letették az esküt.⁷⁷⁶ Az ítélelhozatalhoz az elnökkel együtt legalább kilenc tagnak kellett jelen lenni. A szavazásra vonatkozóan itt is a házassági törvényszékeknél megismert, az életkort figyelembe vevő szabályok voltak irányadók.⁷⁷⁷

Az egyházkerületi bírói hivatal – az egyházmegyei ítélkező fórumoknál tárgyaltakkal megegyezően – akkor üresedett meg, ha a szolgálati idő letelt, a bíró lemondott vagy elhunyt, illetőleg, ha a (köz)törvényszék jogerős ítéletével elmozdította hivatalából.⁷⁷⁸ Az egyházkerületi bírák kötelességei közé tartoztak a bíróság ülésein való megjelenés, a tanácskozásban és ítélelhozatalban a „*törvények értelmében való tényleges részvétel*”, valamint a kiküldetések és megbízások teljesítése.⁷⁷⁹

Az új egyházi törvény rögzítette, hogy a főtörvényszék – az 1882-es Utasításban meghatározottakon túl – felelős a vegyes házasságoknál a református félre nézve a házassági köteléket semmisnek nyilvánító, vagy fölbontó ítéletek, valamint a kapcsolódó periratok megküldéséért a másik felekezeti házassági főhatóságának.⁷⁸⁰ Ezzel jogszabályilag rögzítették, hogy vegyes házassági ügyekben az alperes református félre nézve ítéletet hozó házassági törvényszék közvetlenül nem kereshette meg hivatalosan más felekezetek hasonló szerveit. Az egyházszervezeten kívüli, házassági pereket illető hivatalos kommunikáció csak a Házassági Főtörvényszéken keresztül valósulhatott meg.

6.2.2. A Házassági Főtörvényszék tagjai, különös tekintettel a világi ülnökökre

⁷⁷⁶ 1888-as törvénygyűjtemény, 254. §. Az Egyházkerületi Közgyűlés ehelyütt elfogadta a bizottsági tervezet megoldását. Egyhkr. közgy. 1887. ápr.74. p.

⁷⁷⁷ 1888-as törvénygyűjtemény, 392. §.

⁷⁷⁸ 1888-as törvénygyűjtemény, 252. §.

⁷⁷⁹ 1888-as törvénygyűjtemény, 253. §.

⁷⁸⁰ 1888-as törvénygyűjtemény, 393. §.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bíráinak első választását 1872. augusztus 20-ra tűzték ki.⁷⁸¹ Nyolc bírót választottak meg az első szavazás alkalmával.⁷⁸² Jól mutatja a reform időszerűségét, hogy annak ellenére, hogy a bíróság létszáma nem volt teljes, a zsinat felhatalmazása alapján azonnal megkezdhetette a működését arra hivatkozva, hogy rendkívüli mértékű munka áll előtte:⁷⁸³ „Nagy Péter kérdi, ha vajjon a házassági törvényszék a megválasztott 8 taggal megkezdheti-e működését? Hosszabb vita után, melyben Szász Domokos, Sárkány Ferenc, Horváth és Szabó S. vettek részt, a közgyűlés, kivételesen csak a jelen esetre vonatkozólag megengedi, hogy a házassági törvényszék működését a megválasztott tagokkal már ma megkezdhesse.”⁷⁸⁴ Az ülés végére az összes világi bírói helyet be tudták tölteni.⁷⁸⁵

A világi bírának munkájuk megkezdése előtt esküt kellett letenniük,⁷⁸⁶ amelynek szövegét a zsinat utólag fogadta el.⁷⁸⁷

Az első nyolc megválasztott bíró között volt Gyarmathi Miklós, aki 1875-től Kolozsmegye alispánja volt,⁷⁸⁸ báró Bánffy Dezső, aki a családi hagyományoknak megfelelően az erdélyi református egyház vezetésében is szerepet vállalt, a közgyűlés mellett 1872-től tagja volt a hattagú igazgató tanácsnak is. 1883-tól a Széki egyházmegye, 1885-től pedig az erdélyi egyházkerület választotta meg egyik főgondnokává. 1891-től már rangidős főgondnokként volt Erdély első számú református világi vezetője. 1902-ben pedig az egyetemes világi konvent világi elnöke lett.⁷⁸⁹ Lészai Ferencz jogász, aki számos egyházi tisztsége mellett részt vett az 1881-ben összehívott debreceni zsinaton is.⁷⁹⁰ Szabó Károly bölcséleti doktor, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja⁷⁹¹ és Tisza

⁷⁸¹ Egyhkr. közgy. 1872. 8. p.

⁷⁸² Egyhkr. közgy. 1872. 25. p.

⁷⁸³ Egyhkr. közgy. 1872. 26. p.

⁷⁸⁴ *Az egyházkerületi közgyűlés.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 86–34. sz. 270. o.

⁷⁸⁵ Egyhkr. közgy. 1872. 38. p.

⁷⁸⁶ Egyhkr. közgy. 1872. 49. p.

⁷⁸⁷ Egyhkr. közgy. 1872. 67. p. „Én N. N. mint az erdélyi helvéthitű egyházkerület (házassági főtörvényszékének vagy köz-főtörvényszékének) bírója: esküszöm az Atya-, Fiu- és Szentlélek Istenre, hogy ezen hivatalomban hiven eljárók; ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen s a törvények értelmében fogom kimondani: senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem; a hozott ítéletet senkinek idő előtt M nem beszélem: s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segítjen!” A választás menete: Egyhkr. közgy. 1872/68–70.

⁷⁸⁸ SZINNYEI i.m. 4. kötet 23–24. o.

⁷⁸⁹ BERTÉNYI Iván, Ifj.: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés.* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005. 15. o.

⁷⁹⁰ SZINNYEI i.m. 7. kötet 1121–1122. o.

⁷⁹¹ SZINNYEI i.m. 13. kötet 237–240. o.

László politikus, országgyűlési képviselő, Tisza Lajos fia.⁷⁹² Az első világi ülnökök között volt még Pataki Gyula, Incze Mihály és Székely Gergely is.

Másnap megválasztották a további négy bírót is,⁷⁹³ köztük Szász Bélát, Szász Domokos testvérét. Kolosváry Sándor a rokoni kapcsolatra felhívta a közgyűlés figyelmét, illetve az elvre – ami az egyházkerületi reform végül elfogadott szövegébe nem került bele – miszerint a házassági törvényszék bírója nem lehet két testvér.⁷⁹⁴ Így annak helyét Gáspár János foglalta el, akit korábban Eötvös József nevezett ki Alsó-Fehér és Küküllő megyében első osztályú tanfelügyelőnek, valamint tagja volt az 1881-ben összehívott debreceni zsinatnak. A nagyenyedi református egyház főgondnoka, Alsó-Fehér megye és Nagyenyed városának törvényhatósági bizottsági tagja volt.⁷⁹⁵ A másik három megválasztott tag Sárkány Ferencz, a kolozsvári református kollégium tanára, a kolozsvári református egyházmegye gondnoka, az egyházkerület közfőtörvényszékének bírója;⁷⁹⁶ ifj. gróf Bethlen János, országgyűlési képviselő, az erdélyi református egyházkerület Igazgatótanácsának tagja,⁷⁹⁷ és Bereczki Sándor voltak.

1878 és 1883 között készült házassági főtörvényszéki jegyzőkönyvekben összesen hét világi ülnök neve azonosítható.⁷⁹⁸ Újjonnan megválasztott bíró volt Gyárfás Domokos, a székelyudvarhelyi református kollégium főgondnoka,⁷⁹⁹ Róth Pál, Dés polgármestere, 1884-től országgyűlési képviselő, a Szabadelvű Párt tagja,⁸⁰⁰ Kolosváry Sándor jogtudós, egyetemi tanár, Dósa Elek tanítványa, az Igazgatótanács tagja⁸⁰¹ és Inczedy Zsigmond, a Széki egyházmegye algondnoka.

1883-ban⁸⁰² új bíróként választották meg Csató János botanikus–ornitológust, aki 1861-től szolgabíró, 1873-tól Alsó-Fehér vármegye főjegyzője, 1874-től 1902-ig alispán volt,⁸⁰³ és Jenei Victor jogászt, egyetemi tanárt, Dósa Elek tanítványát, aki 1872-től a

⁷⁹² HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési almanach 1886*. Képviselőház. Budapest, Athenaeum, 1886. 183–184. o.; STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, Nagel, 1888. 321–322. o.

⁷⁹³ Egyhkr. közgy. 1872. 38. p.

⁷⁹⁴ Egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 87–85. sz. 275. o.

⁷⁹⁵ SZINNYEI i.m. 3. kötet 1030–1034. o.

⁷⁹⁶ SZINNYEI i.m. 12. kötet 189–190. o.

⁷⁹⁷ SZINNYEI i.m. 1. kötet 1022–1024. o.

⁷⁹⁸ Újra választott tagok: Szabó Károly, Incze Mihály, Gyarmathi Miklós.

⁷⁹⁹ SZINNYEI i.m. 4. kötet 13. o.

⁸⁰⁰ SZINNYEI i.m. 11. kötet 1246–1247. o.; HALÁSZ (1886) i.m. 147–148. o.

⁸⁰¹ NAGY Péter: *Erdélyi református egyházjog és a realiztikus történeti-jogi iskola*. Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz. 36–38. o.; NAGY Péter: *A tudományos jogszabálygyűjtemények történetéhez – Corpus statutorum Hungariae municipalium*. In: BALOGH Judit – KONCZ Ibolya Katalin – SZABÓ István, TÓTH J. Zoltán: 65 Studia in honorem István Stipta. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, 2017. 296–304. o.; STIPTA i.m. 110–114. o.

⁸⁰² Egyhkr. közgy. 1883. 19. p., 26. p. Újra választott tagok: Szabó Károly, Gyárfás Domokos, Gyarmathi Miklós, Roth Pál, dr. Kolozsvári Sándor, br. Inczédi Zsigmond.

⁸⁰³ KENYERES i.m. 304. o.

kolozsvári egyetem oktatója „*az észjog, jog- és államtudományi encyclopaedia s a protestáns egyházjog előadásával bízván meg*”, a kolozsvári református egyházközség jogi gondnoka, később a Kolozsvári egyházmegye egyházkerületi képviselője, 1878-tól az egyházkerület Igazgatótanácsának tagja, valamint az erdélyi egyházkerület képviselője volt az 1881-es debreceni zsinaton.⁸⁰⁴ A Házassági Főtörvényszék új tagja lett gróf Bethlen Géza, Balogh Károly, Turóczi Pál és dr. Szócs Emil.

Három évvel később választották meg⁸⁰⁵ Kerekes József királyi tanácsost, akit 1869-ben Eötvös József közoktatási miniszter Kraszna-Középszolnok megyék tanfelügyelőjévé nevezett ki, 1876-tól pedig az előbbi két megyéből kialakított Szilágy megyében volt tanfelügyelő. Kerekes tagja volt ezenkívül „*a veres kereszt-egylet, múzeumegylet, mezei gazdasági egyesület választmányainak*”, hat évig az egyházkerület Igazgatótanácsának munkájában is részt vett, 1881-ben pedig képviselő volt a debreceni zsinaton.⁸⁰⁶ Újonnan választott tag volt még Nagy Sámuel és Veres Ákos.⁸⁰⁷

1887-ben csatlakozott⁸⁰⁸ a törvénykező fórum világi tagjaihoz Bihari Sándor, aki 1860-tól a marosvásárhelyi főiskolában a történet és a klasszika literatura tanára, 1862-től 1879-ig az intézmény igazgatója, 1884-től gazdasági felügyelő volt.⁸⁰⁹

1890-ben⁸¹⁰ lett az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bírója Simó Lajos, országgyűlési képviselő, aki 1875 és 1881 között a Magyar-Láposi kerület képviselője, és a gazdasági bizottság előadója volt négy évig. 1882-ben egyházmegyéje algondnokává, később főgondnokává választotta. 1896-ban az erdélyi egyházkerület státusgondnoka lett. 1884-ig a nagyilondai kerületet képviselte szabadelvű párti programmal, 1892-ben visszatért a magyar-láposi kerülethez, 1896-ban és 1901-ben ismét a nagyilondai kerületben lett képviselő.⁸¹¹ Ugyanebben az évben választották meg Dózsa Gábort is.

⁸⁰⁴ SZINNYEI i.m. 5. kötet. 487–488. o.

⁸⁰⁵ Egyhkr. közgy. 1886. 34. p. d.).

⁸⁰⁶ SZINNYEI i.m. 6. kötet. 47–49. o.

⁸⁰⁷ Újra választott tagok: Gáspár János, Csató János, Gyárfás Domokos, Gyarmathy Miklós, Róth Pál, Kolosváry Sándor, Jenei Victor, Szabó Károly, gr. Bethlen Géza.

⁸⁰⁸ Egyhkr. közgy. 1887. 24. p.

⁸⁰⁹ SZINNYEI i.m. 1. kötet. 1063–1064. o.

⁸¹⁰ Egyhkr. közgy. 1890. 40. c.).

⁸¹¹ HALÁSZ (1886) i.m. 151. o.; STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, 1888. 296. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Budapest, 1892. 309. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Budapest, 1897. 339. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Budapest, 1901. 359–360. o.

Az 1892-es,⁸¹² utolsó világi bírói választás alkalmával három új tag került a grémiumba, kilenc régi tag mandátumát újíttotta meg az Egyházkerületi Közgyűlés.⁸¹³ Márkus János mellett bekerült Török István bölcséleti doktor, aki 1882-től a kolozsvári református kollégium történelmi tanszékének rendes tanára, majd a kollégium államilag segélyezett főgimnáziumának igazgatója volt,⁸¹⁴ valamint Geréb Márton, református főiskolai tanár, 1871-től kolozsvári református főiskola oktatója, majd inspector–professora lett.⁸¹⁵

6.2.3. A Házassági Főtörvényszék működése

Az egyházkerületi Házassági Főtörvényszék rendes ülését évenként egyszer tartotta, az Utasítás értelmében azon a helyen és időben, amikor az évenkénti egyházkerületi közgyűlés ülésezett.⁸¹⁶ Ez csak a rendes egyházkerületi közgyűlés idejére vonatkozott, a rendkívüliére nem. Például az Erdélyi Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlést tartott 1887. április–májusban,⁸¹⁷ illetve 1891. június 17-én,⁸¹⁸ ebben az időben azonban a Házassági Főtörvényszék nem ülésezett. Az évenként egyszeri rendes ítélkező időszak rendszerint legfeljebb öt-hat napig tartott. Ez a szokás egészen az 1893-ig megmaradt,⁸¹⁹ a jogerősen ellátott ügyek száma pedig száznyolcvan és háromszáz között mozgott.

1891-ben Szász Gerő közjegyző a Házassági Főtörvényszék ülésén felvetette azt a kérdést, hogy *„vajjon a mi nehézkes, késedelmes mert egy évben csak egyszer ülésező házassági főtörvényszékünk mostani szervezet úgy általában hozzá illik-e a modern jogállamnak századunkban mindinkább érvényesülő azon principiumához, mely az*

⁸¹² Egyhkr. közgy. 1892. 46. p.

⁸¹³ Nagy Sámuel, Kerekes József, Gyarmathy Miklós, Simó Lajos, Kolosváry Sándor, Dózsa Gábor, Csató János, gróf Bethlen Géza, Bihari Sándor.

⁸¹⁴ SZINNYEI i.m. 14. kötet. 483–485. o.

⁸¹⁵ SZINNYEI i.m. 3. kötet. 1145. o.

⁸¹⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 10.§.

⁸¹⁷ Egyhkr. közgy. 1887. április 28–30-án és május 1-én tartotta üléseit.

⁸¹⁸ Egyhkr. közgy. 1891. június 17.

⁸¹⁹ Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék rendes üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1866. június 12., 14.; 1867. július 1., 2., 3., 5., 6., 7., 8., 10., 11.; 1868. június 22., 23., 25., 26., 27., 28., 29., július 1., 2.; 1869. június 7., 9., 10., 11., 12., 14., 15., 16.; 1870. június 27. 28. 29. 30. július 1. 2. 3. 4. 5.; 1871. június 19. 20. 21. 22. 24. 25. 26. 27. 28.; 1872. augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27.; 1873. november 3. 4. 5. 6. 7. 8. 11. 12.; 1874. április 15. 16. 20. 21.; 1875. május 25. 26. 27. 28. 29. 31. június 1.; 1876. június 13. 14. 15. 18. 19.; 1877. május 28. 29. június 3. 4. 5.; 1878. június 19. 22. 23. 24.; 1879. november 4. 6. 7.; 1880. május 24–27.; 1881. június 16. 17. 18.; 1882. június 2. 6. 7. június 4.; 1883. május 19–22.; 1884. június 6–11.; 1885. június 1–3.; 1886. június 21-; 1887. május 1. 2.; 1888. október 2.3.4.5; 1889. október 10.11.12.; 1890. november 7. 8. 9.; 1891. szeptember 29. 30. október 1.2.; 1892. szept 14.; 1893. november 7. 8. 9.

igazságszolgáltatás terén az ügyek gyors elintézését követeli meg; vajjon nem kellene-e szervezetén valami reformot végrehajtani olyan irányban, hogy a bírának esetleges többszöri, sőt a szükséghez képest rögtöni behívása eszközölhető legyen". Válaszul Főtörvényszék – belátva a reformok szükségességét – egy bizottságot küldött ki, hogy tegyen javaslatot arra vonatkozóan, milyen módosítások szükségesek az ítélkezés gyorsításához. A bizottság tagja volt Szász Gerő, Bartha Lajos, Kolosváry Sándor, Deési Gyula és Nagy László főtörvényszéki bírók.⁸²⁰ A javaslat elkészítésére a következő rendes egyházkerületi közgyűlésig kapott időt a grémium. Annak azonban, hogy ez a tervezet elkészült volna, a jegyzőkönyvekben nem találtam nyomát.

1892-ben, Bartha Lajos esperes indítványára a Házassági Főtörvényszék kimondta, hogy az idő rövidege és a jogerősen elbírálandó válóperek nagy száma miatt, a Házassági Főtörvényszék két „szakaszra” oszlott, az egyik szakasz elnöke a püspök marad, a másik elnöki székét pedig a közfőjegyző foglalta el. Az elnökhelyettesi poszt betöltésére azt az elvet alkalmazták, hogy – amennyiben az elnök akadályoztatása miatt nem tudja vezetni az ülést – a legidősebb esperes veszi át a helyét. A helyettesítés azonban nem volt automatikus, Hegedűs Lajos és Barthy Lajos személyét az ítélkező fórum tagjainak is jóvá kellett hagynia.⁸²¹

A felekezeti házassági bíraskodás utolsó éveiben, 1894-ben és 1895-ben újabb változtatás történt; a Főtörvényszék évenként kétszer tartott rendes ülést.⁸²²

A rendes ítélkezési napokon túl a püspöknek joga volt rendkívüli ülést összehívni, amennyiben – az illető peres felek kérelme folytán – azt indokoltnak ítélte.⁸²³ Az első rendkívüli házassági főtörvényszéki ülést 1874. november 11-én tartották. 1879-ig jellemzően évente egy alkalommal hívta össze a püspök a grémiumot, ezt követően azonban évente háromszor-négyszer is ülésezett az erdélyi református házassági jog legfontosabb ítélőtanácsa.⁸²⁴ Ami az ellátott ügyek számát illeti, jelentős szóródás figyelhető meg. Az

⁸²⁰ EREL, A21. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 94. o. 1891. 243. p.

⁸²¹ EREL, A21. D. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 99. o. 1. p.

⁸²² 1894. április 23.; 1894. november 3.; 1895. március 19.; 1895. június 23.

⁸²³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 10. §.

⁸²⁴ Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék rendkívüli üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1874. november 11.; 1875. július 30.; 1876. augusztus 17.; 1878. október 8.; 1879. március 7.; 1879. május 6.; 1879. szeptember 29.; 1879. december 20.; 1880. július 9.; 1880. november 30.; 1880. december 28.; 1881. január 18.; 1881. augusztus 29.; 1881. október 30.; 1882. augusztus 30.; 1882. október 2.; 1882. november 23.; 1883. február 15.; 1883. augusztus 19.; 1883. október 11.; 1883. november 16.; 1883. december 28.; 1884. április 4.; 1884. július 23.; 1885. szeptember 22.; 1885. szeptember 23–24.; 1886. április 15.; 1886. május 17.; 1886. február 2.; 1886. augusztus 18.; 1886. november 18.; 1887. augusztus 29.; 1887. október 31.; 1887. november 1.; 1888. február 7.; 1888. március 13.; 1888. március 24.; 1888. november 16.; 1889. február 19.; 1889. április 25.; 1889. június 21.; 1890. február 27.; 1890. március 15.; 1890. július 1.; 1891. március 7.; 1891. május 12.;

1878. október 8-án megtartott rendkívüli ülésen 37 ügyet tárgyaltak. Gyakori volt azonban azoknak az üléseknek a száma, ahol egyetlen érdemben eldöntött ügygel találkozunk. 1879. március 7-én például egyetlen egy ügyben hoztak ítéletet.⁸²⁵ Fontos megjegyezni, hogy a házasságvédő által hivatalból fellebbezett ügyeket – amelyeket csak a rendes üléseken láttak el – automatikusan tárgyalták, míg a peres felek által – a másodfokú fórum elé vitt kérelmek esetén – a Főtörvényszéknek először a kérelem felvételéről kellett döntenie, csak azt követően tárgyalhatták érdemben az ügyet. Ugyanezen év májusában tartott rendkívüli ülést pedig három ügy miatt hívták össze, köztük gróf Batthyány József 1872-től Moson, majd Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánjának ügyét, amelyben kimondták Batthyány Ludovikával kötött házasságának felbontását.⁸²⁶

Az utolsó rendkívüli házassági főtörvényszéki ülést 1895. augusztus 29-én tartották, amely egyben az erdélyi református házassági felsőbb bíróság utolsó tanácskozása is volt.

Az egyházkerületi házassági rendes főtörvényszéken az elnökön és a jegyzőn kívül hét szavazatképes bíró jelenléte volt szükséges.⁸²⁷ Az Utasítás ehelyütt meglehetősen felületesen fogalmazott, ugyanis a szavazatképes bírók egyházi vagy világ minőségét nem említette. Érdekes adalék lehetett volna, ha a jelenlevő bírók létszámát végig tudjuk követni, ez azonban nem lehetséges, mivel számtalan helyen nem, vagy csak felületesen rögzítették a jelenlevőket. Több helyen csak az egyháziak névsorát foglalták írásba, másutt csupán annyit jelöltek, hogy egyházi és világi bírók is jelen voltak: „*Jelen évi közgyűlés jegyzőkönyvében megnevezett esperesek, jegyzők és választott világi bírák.*”⁸²⁸ Azon a jegyzőkönyvek alapján, amelyek pontosan rögzítették a jelenlevők névsorát, pedig kijelenthető, hogy gyakran előfordult, hogy a világi bírók kis számban jelentek meg.

A Házassági Főtörvényszék rendkívüli üléseire azokon kívül, akik hivatalból kötelesek voltak jelen lenni, a püspöknek három egyházmegyei esperest és két világi bírót is meg kellett hívnia.⁸²⁹

1891. június 17.; 1892.május 6.; 1892. július 17.; 1892. december 28.; 1893. január 31.; 1893. április 26.; 1893. május 30.; 1893. július 7.; 1895. január 4.; 1895. július 15.; 1895. augusztus 29.

⁸²⁵ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 483. o. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 1–2. o.

⁸²⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 485–486. o. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 2–5. o. 3–4. sz.

⁸²⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 12. §.

⁸²⁸ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 435. o.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve 1. o.

⁸²⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 13.§.

Szász Domokos közjegyző a fegyelmezetlen gyakorlat miatt, és a jogbiztonság elvének határozottabb szem előtt tartása érdekében, az 1879. május 6-i rendkívüli ülésen határozati javaslatot nyújtott be. Ebben azt ajánlotta, hogyha a rendkívüli gyűlésen csak egy folyamodó fél nyújt be kérelmet, akkor a főtörvényszék hivatalnokain, a pert felküldő alszék elnökén és jegyzőjén kívül, be kell hívni a Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülésére – a névkönyv sorrendje szerint – három esperest és két világi bírót mint székbírákat. Ha a folyamodó felek száma kettő, akkor hat esperest és négy világi bírót és így tovább.

A Házassági Főtörvényszék a javaslatot végül azzal a módosítással fogadta el, hogy meghagyták a püspöknek azt a jogát, amely szerint, ha valamely folyamodó fél a főtörvényszék egybehívásának a díját befizeti, akkor annak összes tagját egyszerre behívhatja.⁸³⁰

A csupán a peres felek nevét és az ítéletet rögzítő jegyzőkönyvekből az ülések menetére vonatkozó további információ nem áll rendelkezésünkre. A szűkszavú feljegyzésekből azonban kiderül, hogy a főtörvényszéki ülésen nem vehettek részt sem a peres felek, sem pedig a jogi képviselőjük. A másodfokú eljárást – amennyiben az alperes vagy a felperes kezdeményezte – az egyházmegyei törvényszéken kellett megindítani, ezt követően az esperes és a jegyző terjesztette fel az ügyet a Főtörvényszék elé. Az ügyeket egyházmegyénként tárgyalták, az Utasítás szerint pedig azok az esperesek és jegyzők, akiknek egyházmegyéjéből felterjesztett pert éppen tárgyalta a törvénykező fórum, az ügy előadóiként vehettek részt az ülésen, de – a annak érdemére nézve – szavazati joggal nem rendelkeztek.⁸³¹

A másodfokú fórum előtt a bizonyításnak nem volt helye, csupán az alszéken lefolytatott per iratai alapján hozták meg végső, jogerős döntésüket. Ezt követően az előadó esperes és jegyző a per iratait visszakapta, és elhelyezte az egyházmegye levéltárában egy taldalékkal, amely a főtörvényszék ítéletét tartalmazta.

6.2.4. A Főtörvényszék gyakorlata

A Házassági Főtörvényszék, mint másodfokú ítélkező fórum reformatórius jogkörrel rendelkezett, amelynek keretében, főszabály szerint, jogkérdésben döntött. Az ítélet az

⁸³⁰ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. márt. 7. máj. 6. sept. 29. dec. 20. 1879. május 6. 9. p.

⁸³¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 11.§.

elsőfokú határozathoz való viszonya alapján lehetett helybenhagyó, módosítással helybenhagyó, módosító vagy elutasító. Amennyiben az egyházmegyei házassági törvényszékek ítéletét nem változtatták meg, csupán annyit rögzítettek, hogy az *„Alsзык ítélete helyben hagyatik”*.⁸³²

A módosítással helybenhagyó ítéletben a Házassági Főtörvényszék megváltoztathatta az elsőfokon döntést hozó fórum által hivatkozott jogcímet, a per tárgya feletti döntést, az esetleges jogkövetkezményeket és a perköltség viseléséről szóló rendelkezést.

A jogcímbeli változással kapcsolatos gyakorlat nem volt egységes, mivel egyaránt megtalálhatóak voltak ezzel kapcsolatban a módosító és a módosítással helybenhagyó ítéletek is. A teljes ítéletet megváltoztatták egy 1879-ben hozott döntésben, amely úgy fogalmazott, hogy *„az alsзык ítélete megváltoztatásával felek a h. t. a 181–182. §-ai alapján választatnak el”*.⁸³³ A változással elfogadó ítéletre példa Telegián Zsófia felperes Tinta János alperes elleni perének 1883-ban hozott másodfokú ítélete, amelynek megfogalmazása szerint az *„Alsзык ítélete helyben hagyatik, azon változtatással, hogy a felek a 184. §. alapján választatnak el. [...]”*⁸³⁴ A jegyzőkönyvek alapján azonban megállapítható, hogy az utolsó évtizedre a második megoldás rögzült a joggyakorlatban.

A per tárgya feletti döntés másodfokú változtatásának legtipikusabb példája, amikor a felek engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkoztak, aminek alapján az egyházmegyei törvényszék ki is mondta a házasság felbontását (végelválást), ezt azonban másodfokon hat hónap separatióra változtatták: az *„Alsзык ítélete megváltoztatással felek hat hora separaltatnak a hat hó elteltével alsзык hozzon ítéletet és terjessze fel főt. püspök afiához ki felhatalmaztatik a végítélet kimondására.”*⁸³⁵

Számos esetben a jogcímet és az az alapján hozott döntést nem korigálta a Főtörvényszék, azonban a megfogalmazott jogkövetkezményeket módosította, vagy kiegészítette. Egy 1877-es ítéletben helybenhagyták az alsзык ítéletét azzal a *„hozzáadással”*, hogy a bűnös alperes egyházi fenytésre ítelték másodfokon.⁸³⁶

Számos olyan esetet is rögzítettek, amelyben a helybenhagyott ítélet több elemét is megváltoztatták. Egy 1897-es esetben például az egyházi ítélkezőfórum úgy határozott, hogy

⁸³² EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 14. p.

⁸³³ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 1. p.

⁸³⁴ EREL, A21. D. Az erdélyi evang. reform. egyházkerület Házassági Törvényszékének Kolozsvárott, 1883. május 19–22-én tartott rendes üléseiről vezetett Jegyzőkönyv, Gyulafehérvári egyházmegyéből, 2. p.

⁸³⁵ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 448. o. 101. p.

⁸³⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 453. o. 166. p.

az alszék ítéletét helybenhagyta, a szankció tekintetében viszont azzal a módosítással élt, hogy az alperest a liga alól felmenti, ugyanakkor – hatáskör híján – a gyermektartás kérdésével kapcsolatban a felperest a külhatósághoz, tehát a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező világi bírósághoz „utasította.”⁸³⁷ Egy másik ügy kapcsán a bíróság csupán a házasság felbontásának a tényét hagyta változatlanul, ugyanakkor megváltoztatta mind a jogcímet – „a 202-ik §-on választatnak el” –, mind pedig a jogkövetkezményt: a hűtlenül elhagyó és többszöri felszólítás ellenére vissza térni nem akaró alperest az egyházmegyei özvegy-árvai pénztár számára tíz forint befizetésével büntették.⁸³⁸

A püspöknek, mint az erdélyi református Házassági Főtörvényszék elnökének, különleges, az ítélezéshez kapcsolódó jogköre volt: ha a másodfokú fórum az elsőfokon keletkezett iratanyagok átvizsgálása során valamilyen igazolásbeli hibát vagy hiányt fedezett fel, elutasítás nélkül, hiánypótlásra hívhatta fel a peres feleket és az első fokon eljáró egyházmegyei házassági törvényszéket. Ebben az esetben is meghozták az ítéletet, jogerőre azonban csak abban az esetben emelkedett, ha a hiányzó okiratokat megküldték a püspöknek. Egy 1877-es ügyben hozott ítéletben a Főtörvényszék úgy határozott, hogy helybenhagyja az alszék ítéletét: „Érvénybe lép alperes keresztlevele és az esketési bizonyítvány főt püspök úrhoz beküldésével.”⁸³⁹ Ez a gyakorlat fennmaradt a magyarországi felekezeti házassági bíráskodásának végéig. 1894-ben például úgy határoztak egy házasság felbontására vonatkozó perrel kapcsolatban, hogy az csak akkor lép érvénybe, ha a felperes megküldi keresztlevelét a püspöknek,⁸⁴⁰ másutt ugyanezt a perjogi lehetőséget a felek rendes esketési bizonyítványának hiányába kapták meg.⁸⁴¹

A püspöki levéltár mindmáig őriz olyan leveleket és okiratokat, melyek az ítéletet követő hiánypótlás gyakorlatáról tanúskodnak.⁸⁴² 1873. december 31-én írt Ágoston Mózes esperes levelet a püspöknek amelyben így fogalmaz: „A közelebbi házassági Főtörvényszék, Kiskeréki Dobolyi Anna válóperében kimondott elvlasztó ítélet érvényességét, azzal függesztette fel, hogy ezen keresztlevelet méltóságodhoz felküldjem. Tisztelettel ide mellékelve ime beterjesztem.”⁸⁴³ Fontos a levélben megfigyelhető adalék, hogy – a többi

⁸³⁷ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 2. p.

⁸³⁸ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 13. p.

⁸³⁹ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület 1877 Május 28-án kedden Kolozsvárt főtiszteletű püspök: Nagy Péter elnöklete alatt tartott házassági főtörvényszék jegyzőkönyve, 32.

⁸⁴⁰ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1894. november 6. 170. p.

⁸⁴¹ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1894. november 6. 171. p.

⁸⁴² EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei: 5–1874; 1269–1874.

⁸⁴³ EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei 5–1874.

ilyen jellegű hiánypótláshoz hasonlóan – ezt sem közvetlenül a felek vagy a jogi képviselőjük terjesztették be, hanem az esperes, vagy más esetben a jegyző, aljegyző, ezzel is erősítve az okirat eredetiségét és hitelt érdemlő voltát.

A püspöki hatáskör azonban bizonyos esetekben szélesebb volt. Egy a Nagysajói egyházmegyében 1874. március 31-én tartott törvényszék jegyzőkönyvi kivonatának felküldésével a felperes jogi képviselője a következőt kérvényezte: *„hogy Goldschmidt Antonia válóitélete mult 1873dik év november 11-én tartott főtörvényszékünk által 6 hónapi separatio változtatván kéri hogy ezen separatio ideje kiteltével Püspök atyafia bizassék meg a felülvizsgálatával és ítélet kiadásával”*. Válaszul a Házassági Főtörvényszék azt a határozatot hozta: *„Goldschmidt Antonia válóügyében ha ő 6 hónap kiteltével külhatósági kényszerítésre sem kíván férjével együtt élni: alszék hozzon új ítéletet, és terjessze fel f. t. Püspök afiához, ki felhatalmaztatik az ítélet felül vizsgálatára, s végellátására.”*⁸⁴⁴

1880-ban a felperes a végítélet kimondását kérte a Főtörvényszéktől, amely formai szempontból nem látta akadályát a jogerős bontás kimondásának, mivel azonban a korábban megítélt separatio még nem telt le, ezért végzés formájában egy „szűkebb körű törvényszéket” delegált a püspök elnöklete mellett, Szász Gerő, Baló Sándor, Kolosváry Sándor és a közjegyző személyében, amelyet díjtalan eljárás mellett arra hatalmaztak fel, hogy a jelzett határidő leteltével kimondja a végítéletet.⁸⁴⁵

A peres felek által benyújtott kérelem visszautasítására több forma is létezett, attól függően, hogy a házasfeleket összerendelték vagy eljárási hiba miatt jogorvoslatnak nem volt helye. Végzés formájában rendelték össze azokat a házasfeleket, akiknek ügyében a házasság felbontására nem találtak törvényes okot, például 1883-ban dr. Dezső Béla ügyében döntött így a bíróság, miután az erdélyi római katolikus szentszék hivatalból áttette a református – felperes vallása szerinti – törvényszékre az ügyet.⁸⁴⁶ Miklós Ilona felperes Balázs János alperes ellen indított perében az alperes azt kérelmezte, hogy az alszék által hozott ítéletet változtassák meg, és az új bizonyítékok alapján hozzanak újabb ítéletet. A Főtörvényszék válasz formájában utasította el a kérelmet arra hivatkozva, hogy a felperes a törvény által *„kijelölt menedékkal”* nem élt határidőn belül.⁸⁴⁷ Válasz formájában küldték

⁸⁴⁴ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 334. o. 124. p.

⁸⁴⁵ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880. 1880. november 30. 2. p.

⁸⁴⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 717. o. Házassági Rendes Törvényszék 1883. 149. p.

⁸⁴⁷ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 449. o.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve 114. p.

vissza azokat a fellebbezett döntéseket is, amelyeknél a kulcsfontosságú okiratokat nem csatolták.⁸⁴⁸

6.2.5. A Házassági Főtörvényszék ítélkezésen túli tevékenysége

A Házassági Főtörvényszék a házassági perek másodfokú ellátásán kívül számos olyan esetben is hatáskörrel rendelkezett és ülésén döntött, amely az ítélkező tevékenységen túlmutat.

Ennek egyik alapja, hogy az 1882-es Utasítás végrehajtásával az egyházkerületi Házassági Főtörvényszéket bízták meg.⁸⁴⁹ A világi jog területén mindennapos végrehajtásra vonatkozó normának különleges jelentése van ehelyütt. Az egyházmegyék és az egyházkerület közötti féltve őrzött vertikális feladat- és hatalommegosztás rendszere itt lazulni látszik, mivel ezáltal – és a korábban tárgyalt büntetések kilátásba helyezésével – a kapcsolat a csupán elsőfok-másodfok törvénykezési viszonyra szorító kapcsolatot túllépte, és megjelent egyfajta felügyeleti és az egységes jogalkotás megvalósítása érdekében normaalkotó szerepkör is, amely azonban nem került pontos meghatározásra, teret hagyva ezzel a Házassági Főtörvényszék és Közgyűlés közötti hatásköri vitáknak.

Minden olyan kérdésben a Házassági Főtörvényszék döntött, vagy hiátus esetén alkotott új részletszabályt, amely a házassági bíróságok eljárásához kapcsolódott. Egy 1878-as ülés alkalmával alkották meg a grémium tagjai azt az ítéleti formulát, amely a későbbi gyakorlat alapját képezte,⁸⁵⁰ valamint a csík-gyergyói misszió házassági ügyekben alkalmazott Rendszabályához jóváhagyását kellett adnia. Figyelemre méltó ellentét azonban, hogy az „*oláhországi házassági bíráskodás*” egyes szervezeti elemeinek átalakítását az Egyházkerületi Közgyűlés végezte, azonban a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben semmilyen erre utaló bejegyzést nem találtam.

Határozat formájában döntött a bírói fórum minden igazgatással kapcsolatos ügyben, illetve az egyes peres ügyek kapcsán felmerülő olyan tisztázatlan kérdésekben, amelyek elvi jelentőséggel bírtak, ez a tevékenység azonban az 1882-es Utasítást megelőzően is megvolt.

⁸⁴⁸ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 522. o.; Az erdélyi. ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879. november 4–7. 187. p., 189. p.

⁸⁴⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 80. §.

⁸⁵⁰ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1878. 482. o.

A Házassági Főtörvényszék már a munkájának megkezdésekor a perköltségekből befolyó pénzösszeg felhasználásának tárgyában is döntést hozott. Püspök a „*generális pénztár jövőben miként kezelésének elintézését*” tanácskozássra tűzte ki. Ezt arra hivatkozva tette, hogy a generális pénztár első alapja az az alapítvány volt, amelyet a papi özvegyek és árvák segélyezésére alapítottak azzal a meghagyással, hogy annak kamatjából azokat a papi özvegyeket és árvákat támogassák, akiket a püspök elnöklete alatt évenként üléselő Közzsinat a segélyre méltóknak tartott. Tekintettel arra, hogy az alapítvány tőkéjét időnként a papság időnként a saját vagyonából gyarapította, a „*házassági törvényszékünk határozattá emeli, hogy a generalis pénztár jövőben az egyházkerületi házassági törvényszék egyenes felügyelete alatt legyen – ide terjesztették fel ezt illetőleg, a pénztári számadás, és az egyházkerületi házassági törvényszék által határozassék meg a segélykiosztás, – mivelhogy az egyházkerületi közgyűlés házassági törvényszéke testületében vannak leginkább ez idő szerint képviselve azok, akik a generalis pénztárt eddigelő kezelték, gyarapitassék, s máris gyarapítani első sorban ismerik kötelességüknek*”. A határozat megfogalmazása szerint pedig felkérték az Egyházkerületi Közgyűlést, hogy „*a nyilvánosság szükséges ellenőrzéséért jegyzőkönyvébe vezetessék be évenként a generalis pénztárról vezetett számadást, és segélykiosztás kimutatását, s egyszersmind részéről is bármi kevéssel e jótékony czélből alapított, s e czélből tovább is fenntartani, s gyarapítani szándékolt pénztárunkat időnként gyarapítani sziveskedjük*”.⁸⁵¹ Az ezt követő időszak egyházkerületi közgyűléseinek jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a vonatkozó kimutatásokat éveként rögzítették, és nyilvánossá tették.

A Szász Domokos által 1879-ben beterjesztett, korábban már tárgyalt és elfogadott határozati javaslat a rendkívüli gyűlések tartásának díját a folyamodó felenként 500 forintban állapította meg. Azt is tartalmazta, hogy a püspök „*convoca foriájának taksája*”, valamint a közjegyző ítéletdíját az addigi száz forintról minden folyamodó fél után ötvenötven forintra, és a püspök asztaldíját az addigi ötven forintról 25 forintra szállítsák le. Az osztalékok korábbi arányát meg kívánták tartani, ez viszont azt jelentette, hogy a püspök három, a közjegyző kettő, a közügyigazgató kettő, az egyházi székbírák egy, a világi bírák pedig húsz forintot kaptak fejenként minden rendkívüli főtörvényszék elé hozott ügyért.⁸⁵²

⁸⁵¹ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augustus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve. 2. p.

⁸⁵² EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 4–5. o. 1879. május 6-án megtartott ülésen 9. potban.

1889-ben bizottságot küldtek ki annak érdekében, hogy készítsen javaslatot arról, hogy az egyházkerületi közjegyző és a director házassági rendes főtörvényszéki üléseinek perdíjából járó osztalékának összegét – az addigi gyakorlat alapján – rögzíteni tudják. A Főtörvényszék a bizottság javaslatának elfogadásával határozatban kimondta, hogy az egyházkerületi közjegyző és a director a rendes székbírói osztalékon felül viselt hivatal után egy osztalékra jogosult.⁸⁵³

A Házassági Főtörvényszék járt el azokban az ügyekben, amikor egyes házassági törvényszékek közötti illetékességgel kapcsolatos vita alakult ki. A Házassági Főtörvényszék tárgyalta például Zöld Polixénának az ügyét, amelyben a Nagyenyedi egyházmegye törvényszéke 1871. május 2-án hozott ítéletet. Rendhagyó módon a per iratanyagának egy része a püspöki levéltárban maradt, nem került vissza az az elsőfokon eljáró egyházmegyei házassági törvényszékhez. Az ügyet az alperes feleség szemszögéből ismerhetjük meg, mivel az egyházmegyei szinten meghozott ítéletet követően, 1871. május 18-án ő kérte püspököt az ítélet megváltoztatására. A beadványból az derül ki, hogy férje, Tordai Jakab Gergely elűzte őt a háztól, azért, hogy „rosszhírű kéjhölgyekkel megszokott társalgását háborítatlanul űzhesse”. Ezért neki kiskorú lánygyermekével együtt a szüleikhez kellett költöznie.⁸⁵⁴ A férj – miután a helyi pap igazolása szerint a békepróbát tettek, de az nem vezetett eredményre⁸⁵⁵ – a Nagyenyedi egyházmegyénél 1870. október 26-án „tiltó pecsétet szerzett,”⁸⁵⁶ amit néhány nappal később, 1870. november 1-jén átadott Mezei Andrásnak, azzal, hogy azt prezentálja. Ugyanezen a napon a regius felkereste Zöld Polixénát, akit eltiltott a férjétől, valamint közölte vele a legközelebbi házassági törvényszéki ülés helyét és idejét, ezzel megidézve őt az ott kezdődő házassági perre. Fontos kiemelni, hogy Mezei András a feleséget egyedül kereste fel.⁸⁵⁷ 1871. február 28-án került sor az első tárgyalásra. Az alperes feleség nem jelent meg a bíróság előtt, ahol felperes férj előadta, hogy miután az első felesége meghalt, egyedül maradt három gyermekkel, és az alperes személyében „nem csak az alperes nőt, de az anyát is feltalálni gondolta”, de csalódnia kellett mert az új feleség indulatos volt és sokat veszekedett, időnként pedig a gyermekek és a házicselédék előtt is kiabált, ráadásul még meglehetősen tékozló természet is volt. Ezek alapján a tények alapján pedig kérte a házasság felbontását. A Levata tanúsága

⁸⁵³ EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 75. o. 156. p.

⁸⁵⁴ EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1871. május 18. Zöld Polixéna levele a püspökhöz.

⁸⁵⁵ EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1870. október 18. Jegyzőkönyvi kivonat Az Ujtordai ev. reformált egyházközség lelkeszi hivatala jegyzőkönyvéből. Sz. 16.

⁸⁵⁶ EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1870. október 26. Tiltó pecsét.

⁸⁵⁷ EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1870. november 1. Idéző utasítás.

szerint az első tárgyalás ítéletébe belefogalmazták, hogy az alperes elfogadta a fórumot, de nem tudott a bírósági tárgyaláson megjelenni.⁸⁵⁸

Az alperes az eljárást illetően a Kolozs-Kalotai egyházmegye esperesi hivatalán keresztül írásban reagált a tárgyalásra. Elismerte, hogy a Nagyenyedi egyházmegye esperesének tiltópecsétjét közölték vele, éppen ezért kényszerült arra, hogy a szüleihez költözzön. Kijelentette, hogy ragaszkodik a törvényhez, ami szerint „*actor debet sequi forum iusti*”,⁸⁵⁹ valamint a férje által választott fórumot nem fogadja el, mivel négy hónapja a Kolos-Kalotai egyházmegye illetékességi területén található Gyerőmonostoron lakik. Férje figyelmébe ajánlotta a *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv* 9.⁸⁶⁰ és 66. §-át,⁸⁶¹ ami szerint őt a Kolozs-Kalotai egyházmegyénél lehet beperelni.

Az alperes arra is felhívta a figyelmet, hogy a nagyenyedi házassági törvényszék elé nem is volt megidézve, mivel az idézés nem rendelkezett minden törvényes kellékkel, ugyanis Bod egyházi törvénykezésről szóló művének 61. § 2. pontja⁸⁶² (és az egyház gyakorlata szerint is, amit az 1882-es Utasításban megerősítettek) egyértelműen rögzíti, hogy két egyházi személynek kell az idézést végrehajtani. Elmondása szerint a tordai kántor csupán a tiltó pecsétet közölte, az idézésről szó sem esett, de ha esett volna is, akkor is érvénytelen lett volna, mivel egyedül volt. Az elhúzódó vitában, amelynek második bírósági tárgyalása 1871. május 2-án folyt, ahol a férj érvénytelennek jelentette ki az alperes érveit és kérte az elválasztást. Az eljáró házassági törvényszék ugyanezen a napon született részleges ítéletével megerősítette a saját illetékességét. Az alperes szóbeli nyilatkozatával szemben az egyedül eljáró kántor írásos véleményét fogadta el.⁸⁶³

Ezt követően fordult az alperes, Zöld Polixéna a püspökhöz azzal a kéréssel, hogy a Nagyenyedi egyházmegye házassági törvényszékének ítéletét változtassa meg és tegye le az ügyet, és a kolozs-kalotai házassági törvényszéken ismételjék meg a tárgyalást.⁸⁶⁴ Az ekkor

⁸⁵⁸ EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. Levata.

⁸⁵⁹ Ez valószínűleg Bod perjogi munkájának egyik „*regulája és axiomája*”: „*Actor debet sequi forum rei*”. Benkő verses fordítása: „*Felperes ügyének féke, Az Alperes Törvényszéke*. M. E. T. 24. o. 2. pont.

⁸⁶⁰ M. E. T. 9. § „*Melyik a nem illető Törvényszék? Amelynek törvénytévő hatalma alatt nintszen az Alperes. Eszerént nem illető Biró előtt indítani Pert – a Törvényszékre nézve – annyi, mint tisztség nélkül való ember előtt vetélkedni, akinek ítéletet tenni nem adatott. Mertebben az esetben, szabad az Alperesnek a Törvényszék nem illetőségére kifogást tenni. Mely megeshetik I.) Ahol a Birónak az Alperesen törvénytévő hatalma nintszen. 2.) A hol valaki felsőbb szék színe eleibe folyamodik, az első lépés tételnek hasznával élni elmúltván. 3.) A hol valaki, a maga megyéjén kívül helyeztetett Biróhoz folyamodik.*”

⁸⁶¹ A M. E. T. 66. § az idézés részletes szabályait rögzíti.

⁸⁶² M. E. T. 61. § 2) „*Kik által kell a megintésnek végbe menni? 2) Az egyházban. a) Két Egyházi szolgák által. b) Pap és Oskola mester – Cántor és Egyházi által. c) Oskolamester és Egyházi által. d) Egy Egyházi személy, és egy világi nemes ember által.*”

⁸⁶³ EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. Levata.

⁸⁶⁴ EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1871. május 18. Zöld Polixéna levele a püspökhöz.

még a Közssinat keretein belül működő, de a tényleges ülésezést tekintve különvált törvénykező fórum azt az ítéletet hozta, hogy az első fokú döntést helybenhagyja, mivel fellebbező azt követően költözött az új lakóhelyére, miután az idézést kibocsájtották, tehát a Nagyenyei egyházmegye házassági törvényszékének illetékességét fogadta el.⁸⁶⁵

Következetlen volt a Főtörvényszék és az egyházkerületi közgyűlés közötti hatáskört érintő gyakorlat a tekintetben, hogy a törvényszék egyes betegség vagy halál esetén kiesett tagjainak pótlását ki engedélyezze. Egy 1874-es főtörvényszéki ülés alkalmával a Kézdi egyházmegyei jegyző azt a kérést terjesztette fel, hogy mivel egyházmegyénk esperese és jegyzője a főtörvényszéki ülésen nem tudnak megjelenni, ezért a grémium ideiglenes tagjaként és a Kézdi egyházmegyéből felülvizsgálásra kiküldött váloperek előadójául fogadják el Székely János helyi lelkészt.⁸⁶⁶ A kérelmet az ítélező tanács tagjai elfogadták. 1885-ben viszont az Orbai egyházmegye azon kérését, miszerint az egyházmegye jegyzőjének, Demeter Sámuel hirtelen halála miatt ideiglenesen, az ülés tartamára Péter Károly helyettes jegyzőt a közgyűlés és a Házassági Főtörvényszék tagját fogadják el, a közgyűlés nem hagyta jóvá határozatával. Ugyanez történt a Görgényi egyházmegye esetében is, amely így Henter Pál aljegyzőt nem delegálta.⁸⁶⁷

Az eljárási jog területén a Házassági Főtörvényszéknek fontos szerepe volt a joghézag esetén, hogy a törvényszékek számára iránymutatás adjon. 1871-ben a Marosi egyházmegye házassági törvényszéke – az ekkor még a házassági ügyeket tárgyaló – zsinat elé terjesztett egy ügyet: Szekeres Imre felperes Kelemen Károlina alperes elleni folytatott perében, miután mindkét fél törvényes kibocsátás útján végrehajtott esketését beadta és a szék a feleket e tanúvallomások alapján hat hónapra ágytól és asztaltóli elválasztásra ítélte. A határozott időre szóló separatio leteltével az alperes a per letételét kérte, mivel állítása szerint a felperes őt ez idő alatt lakásán felkereste és rábírta az ágy- és asztaltóli elkülönítés megtörésére. A felperes ellenben az alperes állításait tagadta és a házasság felbontásának kimondását követelte. Az alperes „egyszerű” bizonyítványokkal alátámasztotta állítását, de felperes ezeknek a dokumentumoknak az érvényességét vitatta. Mivel az eljáró törvényszék bírói ilyen esetre sem törvényt, sem pedig iránymutatásra alkalmas döntvényt nem ismertek, ezért utasításért folyamodtak a Házassági Főtörvényszékhez, amely kimondta, hogy a

⁸⁶⁵ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 219–220. o. 256. p.

⁸⁶⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1874. 327. o. 51. p. Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvárt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve 3. iv, 51. p.

⁸⁶⁷ Egyhkr. közgy. 1885. 7. p.

házassági törvényszék a fennforgó kérdéses tény való- vagy valótlanlansága kiderítése érdekében rendeljen el a felek közös meghallgatását (*communis inquisitio*), amelynek eredménye fogja eldönteni azt, hogy a per leteendő vagy ki kell mondani a házasság felbontását.⁸⁶⁸

1875-ben a külhatóságoknak az Igazságügyminisztérium és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megtiltotta, illetve felszólította a felekezeteket az ilyen jellegű eljárások megszüntetésére. A Házassági Főtörvényszék úgy határozott, hogy a peres felek második alkalommal való előállítására kiadott esperesi megintés kézbesítése két presbiter útján történjen, a harmadik alkalommal pedig magától a törvényszék által kiállított átíráttal szólítsák fel, és azzal a kifejezéssel kényszerítsék az engedelmeskedni nem akaró peres feleket, hogy amennyiben nem jelennek meg a házassági törvényszék színe előtt, akkor távollétükben is tárgyalni fogják ügyüket. A határozat alapján ezt a törvényszéki átírást szintén két presbiternek kellett kézbesítenie.⁸⁶⁹

Ahogy korábban már szó volt róla, a kántortanítók ügyvédként való eljárásáról szóló kérvényt is a Házassági Főtörvényszék bírálta el,⁸⁷⁰ ugyanakkor az ügyvédekkel kapcsolatos hatáskörök sem voltak kellően tisztázottak. Jól mutatja ezt az 1885-ös Gál Gábor komlód-oroszfői pap által benyújtott felfolyamodás, amiben a Görgényi egyházmegye törvényszékének azon határozata ellen érvelt, amellyel a házassági törvényszék előtti ügyvédi tevékenységtől eltiltották. Az ügyet az Igazgatótanács először a Közgyűléshez, majd a kérvényt a Közgyűlés a sérelmi bizottsághoz tette át,⁸⁷¹ amely azonban átadta az Igazgatótanácshoz elintézésre.⁸⁷²

⁸⁶⁸ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 220–221. o. 177. p.

⁸⁶⁹ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 384. o. 1875. 293. p.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve 1875. 8. ív, 293. p.

⁸⁷⁰ EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 99. o. 2. p.

⁸⁷¹ Egyhkr. közgy. 1885. 22. p.

⁸⁷² Egyhkr. közgy. 1885. 56. p.

7. ÖSSZEGZÉS

1. A református házassági bíraskodás 19. századi történetében Magyarországon mindvégig két különálló rendszer működött. Az anyaországi területeken a világi bíróságok hatáskörébe került a protestánsok házassága feletti ítélkezés joga, azonban a református egyházban a törvény által lehetőségként adott felekezeti fórumok visszaállításának lehetősége időről időre felmerült. Ezzel szemben Erdélyben a 16. századtól – a II. József-i Házassági pátens okozta ötéves szünetelést leszámítva – a felekezetek bíraskodtak tagjaik házassága felett. A Habsburg-kormányzat a protestáns ítélkezési jog visszaszorítására tett kísérletet, illetve az erős kontroll gyakorlására való törekvése azt eredményezte, hogy a felekezeti autonómia védelméért folytatott küzdelemnek fontos elemévé váltak – a felekezetek és a világi kormányzati szervek között – a házasságok elbírálásához kapcsolódó hatáskörök tisztázása és azok gyakorlása. Ez a joghelyzet egészen a polgári házasság századvégi bevezetéséig megmaradt. Számos kérdés vár azonban még megválaszolásra, különösen a többi magyar református egyházkerülethez való viszonyt, valamint a többi hazai felekezettel való bíraskodási együttműködést. Ugyancsak fehér foltot jelent a világi perjog és a külföldi megoldások által gyakorolt hatás vizsgálata.

2. Az erdélyi Házassági Főtörvényszék története az erdélyi felekezeti bíraskodás történetének utolsó, a fénykoron már jócskán túl lévő szakasza, amelynek legfőbb központi eleme az állam és az egyház szétválasztása. A Közzsinat már a hetvenes évek elején is felvetette azt a kérdést, hogy szükség van-e a felekezeti bíraskodásra, mivel sokan támogatták a polgári házasság bevezetését. Utóbbi gondolatát végül ideiglenesen elvetették, de a felekezeti házassági bíraskodás egyházi autonómiában játszott fontos szerepe megmaradt. Ebben az időszakban miniszteri rendeletek szintjén követhetjük végig, hogy hogyan lehetetlenül el teljesen a protestáns házassági bíraskodás. A világi hatóságokkal való együttműködés 1875-ös megszüntetésétől kezdve gyakorlatilag semmilyen valódi eszköz nem volt az egyház kezében, amellyel jogkövető magatartásra tudta bírni a szétköltöző, vagy az összerendelő ítéletnek engedelmeskedni nem akaró, vagy a vadházasságban élő híveket. Egyedüli eszköz a pénzbüntetés lett, de ez kontraproduktív volt, mivel ezzel csak azt érték el, hogy a válás a gazdagok kiváltságává vált. A perköltségek emelkedtek, amikor az egyenlőségre hivatkozva a rendes eljárás díját nem emelték, ellenben a rendkívüli törvényszéki és főtörvényszéki ülések díját megemelték, a szaksajtó és a közvélemény jelentős része a protestáns felekezetek nyereszkedéséről kezdett értekezni. Ezzel párhuzamosan a kormány az illetékbélyegek használatára szorította az erdélyi házassági

fórumokat, ezzel gyengítve az önállóságukat. A polgári házasság bevezetése előtti években végül a vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólította a protestáns felekezeteket, hogy a vegyes házasságok felbontására kötött felekezeti együttműködések haladéktalanul szüntessék meg.

3. Az erdélyi házassági jog legfontosabb forrása a 19. században a Bod Péter által írt *Házassági törvény rajz* volt, amely szokásjogi úton egészen a polgári házasság bevezetéséig irányadó volt. Bodra – idézett munkái alapján – a legnagyobb hatást Justus Henning Böhmer gyakorolta, ugyanakkor az általa felhasznált szakirodalom és rögzített jogi megoldások újabb kutatási lehetőségeket kínálnak, mivel a *Házassági törvény rajz* megoldásai kimutathatók a polgári házasságról szóló törvény intézményeiben is. Ugyancsak jelentős hatást gyakoroltak a joggyakorlatra az egyházjogtudomány különböző rendszerező munkái, különösen Dósa Elek és Kolosváry Sándor egyházjogi könyvei. Utóbbi opusoknál fontos megjegyezni, hogy Bod Péterrel ellentétben csak hazai forrásokat használtak fel, elhagyva ezzel a külföldi befolyás vizsgálatát.

4. A levéltári források elemzése alapján megállapítható, hogy maga a Házassági Főtörvényszék is fontos jogfejlesztő tevékenységet végzett, amely szem előtt tartotta a korabeli jogállamiság követelményeinek megfelelő házassági bíraskodás kialakításának eszméjét. Legjelentősebb normatív produktuma az 1882-ben a házassági törvényszékek számára kiadott Utasítás volt, amely rögzítette Bod Péter *Házassági törvény rajz* című munkájának elsőbbségét, ugyanakkor – az addig formálódó gyakorlatnak megfelelően – mind az anyagi, mind pedig az eljárásjogot jelentős mértékben megújította.

Bod Péter az egyházi határozatok, a világi törvények és az európai szakirodalom széleskörű felhasználása mellett megalkotott munkája, a *Házassági törvény rajz* – a semmisségi okok széles körén túl – mind a végleges, mind pedig az ideiglenes (*separatio a thoro et mensa*) házasságfelbontást magas színvonalú dogmatikai kidolgozás segítségével részletesen szabályozta.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék által megalkotott Utasítás lazított a házasság felbontása és semmisségének kimondása közötti dogmatikai különbségek következetes használatán, amely azonban leginkább a korabeli egyházmegyei szintű joggyakorlatot tükrözte. Ezt a házasság semmissége és felbonthatósága közötti eltérést következtelenül kezelő szemléletet a vonatkozó jelenkori szakirodalom is átvette.

Az 1893-ban készült kormányzati statisztika értékes forrása a korabeli ítélkezési gyakorlatnak. Az adatsorból határozottan megállapítható, hogy a joggyakorlatban a hangsúly a szigorú házasságkötési szabályokról – amelynek legjobb mérőszáma a

semmisségi perek aránya – áthelyeződött a boldogtalan és kudarcba fulladt házasságok felbontására. A Bodnál megfigyelhető szemlélet – miszerint minden válási ok eredője a hűtlenség – a 19. századi gyakorlatban már háttérbe szorult, az egyes tényállások saját belső logikai rendszerrel bírtak. A legnépszerűbb válóokok közé emelkedett – a legitimációs okokból Bod művére visszavezetett, de ténylegesen csak II. József Házassági pátensével bevezetett – az engesztelhetetlen gyűlölet.

5. Az az erdélyi református házassági törvénykezés eljárásjoga nagy mértékben tükrözte a régi erdélyi perjog szellemiségét és intézményeit, amelyet alapvetően meghatározott a hosszúperekre, a rövid perekre és legrövidebb perekre való tagoltsága.

A házassági bíraskodás – a rövid perek jellegzetességeinek megfelelően – nagy hangsúlyt fektetett az írásbeliségre, és a felek peren kívüli, a tárgyalás menetét elősegítő tevékenységére. A perbeli cselekmények sorát erősen korlátozták, az ítéletet főként a tárgyalás előtt írásban benyújtott bizonyítékokra alapozták, amelynek köszönhetően az egyes ügyeket általában két ülést követően lezártak. A kötelező fellebbezésnek és a házasságvédő intézményének református perjogi történetét azonban mai napig csupán főbb vonalaiban ismerjük. A per során, sőt még az elsőfokú ítélet kimondását követően is megadták a lehetőséget arra, hogy a felperes megváltoztatva elhatározását, együtt maradjon házasságával.

6. A vegyes házasságok minden esetben az alperes hite és lakóhelye szerinti egyházi ítélkezéskör előtt zajlott Erdélyben. A levéltári kutatások alapján kijelenthető, hogy az egyházakat érintő 1868-as törvények hatására a vegyes házasságok ügyében az egyház jelentősen szigorította szabályait, hogy ezzel védje meg az évszázadok óta őrzött házasságok feletti bíraskodási jogát. Ez az anyaországi református egyházkerületekkel való viszonyban is mindvégig jelentős vitaforrást jelentett. Az erdélyi protestáns felekezetek szorosabb együttműködésre törekedtek, amely szerint egymás jogerősen hozott ítéletét nem vizsgálták felül, hanem automatikusan elfogadták. Ez a gyakorlat mindvégig megfigyelhető, az Utasítás is rögzíti azokat, ugyanakkor mind az autonómiára törekvő egyházpolitikai okok, mind pedig az egyes kirívóan igazságtalannak vélt döntések feletti felháborodás miatt ezt időről időre korlátozták.

7. Az erdélyi református házassági eljárásjog máig legvitatottabb megoldását a „*per viam instantiae*” eljárások jelentették, amelyek keretében a más felekezetről áttért személy vagy házaspár kérhették házasságuk felbontását, amennyiben igazolni tudták az erdélyi lakóhelyüket. Mind a magyarországi, mind pedig más osztrák tartományok hatóságai és az erdélyi református egyház között feszültséget gerjesztett, az olykor vitákat kiváltó jogi

jelenség háttérében valójában a nemzetközi magánjogi viszonyokból eredő sajátos probléma állt. Az Osztrák–Magyar Monarchia számos magánjogi rezsimét magában foglaló közjogi keretei között felmerülő kérdés, amelyet végül a Magyar Királyság területén a házassági jogot egységesítő 1894. évi XXXI. törvény tudott csak feloldani. A disszertációban arra törekedtem, hogy az erdélyi református egyház szabályozási kereteit bemutassam, és elsőként kövessem nyomon a tárgybeli belső egyházi jogi diskurzust. Az erről a kérdéstről szóló eddig megjelent tudományos művek – néhány kivételtől eltekintve – főként az erdélyi viszonyokat felületesen ismerő, korabeli magyarországi és osztrák szakirodalomból merítettek, amelyek még a számszerű adatok kritikus vizsgálata mellett is a szemléletbeli alapállást megőrizve. Ez a társadalomtörténeti terminológiával válási migrációnak nevezett jelenség és a mögötte meghúzódó kollíziós magánjogi probléma jogtörténeti vizsgálata fontos jövőbeli kutatási témaként kínálkozik.

8. Az erdélyi református egyházban a házassági törvényszékeket – főszabály szerint – egyházmegyénként állították fel. Ez alól kivételt jelentettek a lakosság vagy a távolság miatt kialakított rendhagyó bírói fórumok. A jelentős lakosságszám, illetve a régóta meglévő sajátos helyzet miatt a kolozsvári református gyülekezet kivételes helyzetéből adódóan, saját házassági bírósággal is rendelkezett. A nagy földrajzi távolságok miatt állították fel a csíkgyergyói missziós körlelkészség, valamint a romániai missziós gyülekezet ítélkező fórumait. A cél mindegyik esetben az egyháztagok joghoz jutási esélyeinek növelése.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék felállításától kezdve az erdélyi kálvinista felekezet házassági jogának legfelsőbb szerve volt. Ítélező tevékenysége mellett, fontos jogfejlesztő szerepet is betöltött, ugyanakkor a törvényszékek felett felügyeleti szerepet is volt, amely áttörte – az egyházalkotmányban megfogalmazott – az egyházmegyei és az egyházkerületek közötti hatásköri és feladatmegosztást. Az egyházkerületi közgyűlés és a Házassági Főtörvényszék közötti hatásköri tisztázatlanság időről időre felmerülő feszültségeket okozott a két egyházi fórum között.

Az ítélkezőfórum működésében fontos szerepet játszottak a világi bírúk, akik nem csupán a jogvégezett egyháztagok közül kerültek ki, hanem számos alkalommal az erdélyi református egyházkerület köztiszteletben álló tagjai voltak. Sokszor jelentős tudományos, illetve politikai feladatot is elláttak.

A Küküllői egyházmegye házassági törvényszékének Dicsőszentmártonban 1895. szeptember 1-jén tartott ülésén a következő mondatokat jegyezték fel utoljára: *„Elnök nt. esperes aa előadja, hogy a jelen házassági törvényszéki ülésünk, mint ilyen utolsó lévén, az országos törvény értelmében ezután, minden házassági ügyben a polgári törvényszéken*

fognak elintéztetni. Ez alkalommal t Sámuel József n. kendi lelkész, mint legidősebb törvényszéki bíró felolvassa a házassági törvényszék történetét, ennek egész a jelen időig terjedőleg.

Főjegyző aa üdvözli az új idő újabb és szabadszelleme intézkedését és megnyugvását fejezi ki a polgári törvény intézkedése felett.

Végül elnök aa az egész törvényszéki ülés tagjaihoz szívélye búcsúszókat intézve Házassági törvényszéki ülésünket véglegesen bezárja.”⁸⁷³

Bíró András, a Kolos-Kalotai egyházmegye jegyzője pedig a következő sorokkal zárta le az utolsó jegyzőkönyvet: *„Ezzel a jegyzőkönyv bezárattott. Adja a mindenható, hogy a házassági ügyek állami ellátás alá vétele hozza meg a hazának azokat az üdvös eredményeket, melyet hazánk intéző férfiai várnak, remélnek!”⁸⁷⁴*

Annak ellenére, hogy a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény bontójoga jelentős mértékben visszatükrözte a protestáns szemléletmódot, illetve épített annak jogintézményeire is,⁸⁷⁵ fontos megjegyezni, hogy a református egyház nem volt egységes a kérdésben. Juhász István a következőképpen összegezte az új polgári rendszert az erdélyi református egyházkerület szemszögéből: *„Amikor az egyházi házassági bíráskodás megszűntét eredményező nagy kultúrharc beveződése után első alkalommal ült össze a magyar református egyház zsinata, tudomásul vette az állami törvényhozó akaratát, s annak szem előtt tartásával alkotta meg az új egyházi törvényeket, de az egyházi házassági bíráskodásról nem mondott le véglegesen.” A következő évtizedekben is a hivatalos álláspont az volt, hogy az egyházi bíráskodás csupán „megszakadt és szünetel.”⁸⁷⁶*

⁸⁷³ EREL, B12. A Küküllői Egyházmegye levéltára, 7.1. A Küküllői ev. ref. Egyházmegye Házassági Törvényszékének Jegyzőkönyve. 1883. oct. 9-én kezdve. 238. o.

⁸⁷⁴ EREL, B1. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s főtörvényszéki megerősítést nyert Váloítéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 155. o.

⁸⁷⁵ Vö: HERGER (2006) i.m. 146. o.; HERGER, Csabáné: Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung, In: STEPPAN, Marcus–Gebhardt, Helmut (szerk.): Zur Geschichte des Rechts: Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag, Graz, 2007, 171–173.; HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. Jura, 2005. 11. évf., 1. sz. 79–94. o.

⁸⁷⁶ JUHÁSZ (1947) i.m. 120. o.

8. MELLÉKLETEK

Az 1893-as összeírás az erdélyi református házassági törvényszékek 1888-1892 közötti ügyszámáról

1. Melléklet: Gyulafehérvári egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Hűtlenség	Hűtlen elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Erőltetés
1888	1	1/0	1			
1889	2	2/0		2		
1890	1	1/0			1	
1891	1	0/1	1			
1892	4	3/1			3	1
Össz.:	9	7/2	2	2	4	1

2. Melléklet: Kézdi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Erőltetés	Manifestum adulterum	Praesumptum adulterum	Hűtlen elhagyás I.	Hűtlen elhagyás II.	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Kat. separatio
1888	7	4/3				2	1	3		1
1889	12	5/7	3	1	2	1	2	2	1	
1890	15	7/8	4		3		2	1	4	1
1891	12	9/3	2		3		2	1	3	1
1892	4	2/2		1				2	1	
Össz.:	50	27/23	9	2	8	3	7	9	9	3

3. Melléklet: Sepszi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés és	Hűtlen elhagyás	Rosszakaratú elhagyás	Élet ellen való törés	Engesztelhetetlen gyűlölet	Házassági tartozás megtagadása	Házasságsemmisítés erőszak alapján
1888	22	12/10	5	7	2	1	1		5
1889	16	4/12	4	6	1	1			4
1890	20	5/15	4	4	2		3		7
1891	32	12/20	11	4		1	5		11
1892	28	9/19	7	5		2	5		9
Össz.:	117	42/75	31	260	5	4	15		36

4. Melléklet: Szebeni egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Engesztelhetetlen gyűlölség	Hűtlen elhagyás	Házasságtörés	Megsemmisítés	
						Kényszerítés	A nőnek fertőzött állapota miatt
1888	7	3/4	5	2			
1889	3	3/0	2	1			
1890	5	4/1	4		1		
1891		/					
1892	6	4/2		2	2	1	1
Össz.:	21	14/7	11	5	3	1	1

5. Melléklet: Széki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági köteletség megtagadása (tf)	Erőszak általi kényszerítés	Ragadós betegség eltitkolása
1888	6	1/5	3			2		1	
1889	8	2/6	3		3			2	
1890	9	2/7	1	2	1	3		2	
1891	14	5/9	3	1	1	3	2	3	1
1892	11	2/9	1	2	2	3		3	
Össz.:	48	12/36	11	5	7	11	2	11	1

6. Melléklet: Görgényi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet elleni törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági tartozás megtagadása	Erőltetés
1888	14	4/10	5	1		6		2
1889	8	4/4	3	3+1		1		
1890	8	4/4	4	2	1			1
1891	8	3/5	3	4+1	1			
1892	16	4/12	3	8	3	1		1
Össz.:	54	19/35	18	19	5	8		4

7. Melléklet: Szilágy-Szolnoki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Az élet ellen való törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági tartozásnak megtagadása	Erőltetés semm.	Titkos betegség eltagadása, semm.
			terhes gyanún alapuló ház.tör.	nyilv. ház.tör.						
1888	15	7/8	5	2	4	2	2			
1889	22	11/11	7		12		1		2	
1890	22	6/16	10		8+1	1	2			
1891	17	8/9	3		10	1	2		1	
1892	22	9/13	11	1	5	1	2		1	1
Össz.:	98	41/57	36	3	40	5	9		4	1

8. Melléklet: Kolozsvári egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Separatio divortiuma változtatása kérelem alapján	Erőltetés	Módfelett való kegyetlenkedés	Szüességnek a házasság előtt elvesztése
1888	22	12/10	10		1	10	1		
1889	26	8/18	3		1	20		2	
1890	29	17/12	8		4	17			
1891	18	11/7	7	3		7		1	
1892	16	9/7	2	2	3	7		1	1
Össz.:	111	57/54	30	5	9	61	1	4	1

9. Melléklet: Kolos-Kalotai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet elleni törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Eltitkolt betegség	Erőltetés
1888	18	8/10	6	1	5	3		1	2
1889	12	5/7	3		2	4			3
1890	12	5/7	2	2	5	2		1	
1891	13	8/5	5	2	4	2			
1892	7	3/4	1	2	1	3			
Össz.:	62	29/33	17	7	17	14		2	5

10. Melléklet: Marosi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Élet ellen való törés	Házassági tartozás megtagadása	Megsemmisítés
1888	42	17/25	22	5	4	1		10
1889	28	16/12	17	4	2	2		2+1
1890	25	9/16	12	1	3	1		8
1891	38	19/19	15	10	4	2		7
1892	61	23/38	24	12	3	4		18
Össz.	194	84/110	90	32	16	10		46

11. Melléklet: Orbai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Élet ellen való törés	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés	Ragados betegség
1888	12	4/8	3	1	2	1		5	
1889	9	2/7	3	1				5	
1890	16	3/13	2	1	3			9	1
1891	10	5/5	5	3				2	
1892	14	2/12	2	2	2			8	
Össz.	61	16/45	15	8	7	1		29	1

12. Melléklet: Udvarhelyi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Erkölcsei és anyagi kényszer	Híres mátkaság 73. kánon	Eltitkolt betegség
1888	32	12/20	8	17		1	5	1	
1889	22	12/10	12	5		1	3		1
1890	33	11/22	16	9		1	7		
1891	32	16/16	9	14	1	1	7		
1892	40	16/24	7	18		2	12	1	
Össz.:	159	67/92	52	63	1	6	34	2	1

13. Melléklet: Nagyenyedi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés	Előbb elveszített szüzesség eltítkolása
			praesupplum adulterum	manifestum adulterum						
1888	10	2/8	1		6	1	2			
01889	15	7/8	2		3	2	6		1	1
1890	20	8/12	3	2	9	1	4		1	
1891	16	8/8	6	1	6	1	1		1	
1892	17	6/11	4		4	2	6		1	
Össz.:	78	31/47	16	3	28	7	19		4	1

14. Melléklet: Erdővidéki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági tartozás megtagadása	Erőltetés és
			Gyanús parázsnaság	Nyílt parázsnaság					
1888	7	2/5	2		1		2		2
1889	6	3/3	1	1			4		
1890	6	1/5	2				1		3
1891	8	4/4		1			4		3
1892	12	6/6	1		5			1	5
Össz.	39	16/23	6	2	6		11	1	13

15. Melléklet: Dési egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés
1888	6	4/2	2	1	1			1
1889	16	7/9	8	5	1	2		
1890	13	8/5	7	3	2			1
1891	6	0/6	4	1		1		
1892	15	4/11	11	3	1			
Össz.:	56	23/33	32	13	5	4		2

16. Melléklet: Küküllői egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelék megsemmisítése (erőltetés)	Betegség eltítkolása
1888	8	4/4		1		6	1	
1889	9	3/6	1	2	2	3	1	
1890	7	4/3	1	4	1		1	
1891	10	5/5	2	2	1	3	2	
1892	14	4/10	2	2		3	6	1
Össz.:	48	20/28	6	11	4	15	11	1

17. Melléklet: Romániai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Hűtlen elhagyás	Rosszakaratú elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség
1888	5	2/3	2	2		1
1889	0					
1890	4	3/1	4			
1891	6	1/5	3	3		
1892	4	2/2	2	1		1
Össz.:	19	8/11	11	6	1	1

18. Melléklet: Nagysajói egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Hűtlen elhagyás 202. §.	Rosszindulatú elhagyás 184. §.	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelék megsemmisítése (erőltetés)	Házasságtörés
1888	2	0/2	2					
1889	5	1/4	1	1	1		1	1
1890	0							
1891	3	2/1	1			1		1
1892	6	6/0	2			2		2
Össz.:	16	9/7	6	1	1	3	1	4

9. FELHASZNÁLT IRODALOM

9.1. Levéltári anyagok

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár

A részleg: Az országos református intézmények levéltárai

A1. Az Erdélyi Református Egyházkerület (Állandó) Igazgatótanácsának Ülésjegyzőkönyvei 1868-1895

A2. Ügyiratok

A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek: 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894.

A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei:

D. Jegyzőkönyvek:

Házassági főtörvényszék jegyzőkönyvei 1866–1895.:

Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.;

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve.;

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.;

Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvártt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve.;

Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve.;

Az erdélyi evang. ref. egyházkerület 1876-ik évben tartott rendes házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.;

1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve;

Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve. 1878. october 8.;

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszéki rendes ülésének jegyzőkönyve. 1878.;

Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 1879. mart. 7 maj. 6. sept 29. dec 20.;

Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879 november 4–7.;

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület

rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1880. május 24–27.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1881. június 16. 17. és 18.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 ésén tartott üléseiről.; Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; Házassági főtörvényszék 1884.; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.

B részleg: Egyházmegyei levéltárak

B 1 Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Egyházmegye Levéltára

I/10. Kolozs-Kalotai egyházmegye ítéletes jegyzőkönyve. 1864-1884.

I/9. Kolozs-Kalotai ev. Reform. Egyházi Kerület belső igazgatóságát illető tárgyainak Jegyzőkönyve 1861-től [1871-ig].

I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott és főtörvényszéki megerősítést nyert valóítéleteinek jegyzőkönyve. 1889–1895. Házassági ügyek tárgyalási jegyzőkönyve. 1889–1895.

A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvény-széki levéltárában lévő periratok betűsoros mutatója. Készítette 1875. Mihálcz Elek valkói ref. pap.

A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvényszéki levéltárának jegyzőkönyve. 1875. Magyarvalkó Mihálcz Elek m.valkói ev.ref. pap, Tract: székbíró

Válóperekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve.

Házassági periratok: A/1. 64–137.

B 2 Széki Egyházmegye Levéltára

Házassági törvényszéki jegyzőkönyvek, 1884–1894.

B 7 A Dési Egyházmegye Levéltára 1681–1964

Házassági törvényszék jegyzőkönyvei: 1769–1773.

Válóperek jegyzőkönyve, 1814–1842.

Házassági törvényszék Jegyzőkönyve. 1869. 9-ik november – [1895-ig]

Házassági törvényszék iratai: R/1–381.

C részleg: Egyházközségek és helyi intézmények levéltárai

C1–2. Kolozsvári Egyházközség levéltára (1486–1945)

C1. Írott könyvek

I. B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partiális synodusai és Közgyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1854 októb. 11-én kezdve.

I. B. 107. A kolozsvári ev. ref. egyházmegye közgyűléseinek és házassági törvényszékeinek gyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1873-ik évtől kezdve.

Magyar Tudományos Akadémia Régi Akadémiai Levéltár K 1231:71.

9.2. Nyomtatásban megjelent források

Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke. 1649. A függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései magyar nyelvre fordította Kiss Áron porcsalmai ref. lelkész s a Szatmári Ref. Egyházmegye esperese, Kiadja a Szatmárnémeti Reform. Egyházmegye, Nyomatott Kecskeméten, Tóth Lászlónál, 1875.

Egyházkerületi Közgyűlés jegyzőkönyvei, 1872, 1874, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1894.
<http://documente.bcucuj.ro/web/bibdgit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/>
 (Letöltés: 2019. 05. 10.).

BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638-1720.* Kolozsvár, 2008.

BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József– SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós sajtóközpont nyomdája, 2001.

BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2007.

BUZOGÁNY DEZSŐ – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ÓSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai. I. 1591–1714.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016.

A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1887. évi október hó 5-ik és 6-ik napjain Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1887_10_05/?pg=0&layout=s
 (letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1888. évi október hó 10-dik, 11-dik és 12-dik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
 forrás:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1888_10_10/?pg=2&layout=s
 (letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1889. évi október hó 16-ik 17-ik és 18-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
 forrás:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1889_10_16/?pg=0&layout=s
 (letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1890. évi október hó 8-ik és 9-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. forrás:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1890_10_08/?pg=0&layout=s
 (letöltés: 2019. július 20.)

Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. II. kötet. Pest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1869.

Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VI. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868.

Az egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 86–34. sz.

Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva Kolosvár várossában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve. Kolosváronn, Nyomtattatott a Réformátus Kollégium Betüivel Török István által, 1811.

GREGUSS Ágost (szerk.): *Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója.* Pest, Athenaeum Nyomda, 1869.

GREGUSS Ágost (szerk.): *Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* X–XI. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868.

KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Budapest, Magyarországi Protestáns Egyház, 1881.

SZÁSZ Domokos: *Az Erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe.* Kolozsvár, Stein János. Ny. Az ev. ref. főtanoda könyomdájja, 1877.

SZILÁGYI István: *Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsinataninak végzései kivonatban.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872. 3. évf. 1–2. sz.

SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* 10. kötet, 1637–1648. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvkiadó-hivatala, 1884.

TEUTSCH, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.* Hermannstadt, Druck und Verlag von Steinhausen, 1862.

TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1889. évi márczius hó 21–28. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1889. 26. o.

TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1890. évi április hó 15–23. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1890.

TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve*, Kolozsvár, 1883. szeptember 12-17-ig. Debreczen, Városi Könyvnyomda, 1883.

TÓTH Sámuel: *Egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás*. Debreczen, Nyomatott a város könyvnyomdájában. 1881.

TÓTH Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban*. Debreczen, Város könyvny., 1882.

Zs. Y.: 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok. Sárospataki Füzetek, 1860. 4. sz

9.3. Törvények

1458. évi IX. törvénycikk hogy milyen ügyekben bírászkodhatnak az egyháziak. MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytar 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

1462. évi III. törvénycikk az egyházi bíróság elé tartozó ügyek

1464. évi XVII. törvénycikk az egyházi bíróság elébe tartozó ügyekről

1492. évi XLVI. törvénycikk az egyházi törvényszékre tartozó ügyek. A szentszéki helyettesek az ügyeket a rendes bíró parancsára, javadalmaik elvesztésének terhe alatt a királyi curiára küldjék fel

1608. évi k. e. I. törvénycikk a vallásügyről

1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György urral kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják

1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről

1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről

1791. évi erdélyi LIX. törvénycikk a házassági felmentésekről

1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről

1791. évi erdélyi XXVI. törvénycikk a jobbágyok örök időkre való személyes lekötöttségének az eltörléséről és a nekik bizonyos föltételek alatt megengedett szabad költözésről

1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában

1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalt házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról

1827. évi XXX. törvénycikk bizottság küldetik ki törvényjavaslat készítésére a görög nem-egyesültek és a mindkét hitvallású evangélikusok között kötött vegyes házasságból eredő válóperek bírósága tárgyában

1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában

1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában

1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában

1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról

1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában

1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról

1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről

1881. évi LX. törvénycikk a végrehajtási eljárásról

1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról

Approbata Contitutio. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.

Compilata Contitutio. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.

Novellaris Articulusok. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.

Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv. In: HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legújabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva*. Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865.

Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve. In: MÁRKUS Dezső (szerk.) *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

9.4. További jogforrások

Ideiglenes Törvénykezési Szabályok. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-társulat, 1896.

II. Jósefnek házassági rendelkezései melyek 1786-dik Eszt. Mártius 6-kán tétettek, és Magyarországon Az 1791-beli Diaetának 26-dik Czikkelye által megerössítették. In.: BOD Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a'*

mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különbféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytaikból és végzéseikből meghatározatnak (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betüivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836.

Instructio pro tabula regia judiciaria Transylvanica. De natura et activitate Tabulae Regiae Judicariae in generali, Cibini, Typis Joannis Barth, 1777.

Werböczy István Hármaskönyve. MÁRKUS Dezső (szerk.) *Magyar Törvénytar 1000–1895*. Budapest, Franklin-társulat, 1897.

1852-diki november 29-kén kelt császári nyiltparancs, kiható Magyar-, Horvát-, Tótországgra, a Szerbvajdaság és temesi bánásgra, melly által ezen koronaországokban az 1811-diki június 1-jén kelt általános polgári törvénykönyv több korlátozásokkal s közelebbi határozatokkal behozatik, s 1853-diki május 1-től kezdve hatályba léptetik. Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap, 1852. 24. sz.

1.–1882. H. F. Sz. Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben

A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 39. sz., 40. sz., 41. sz.

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek Tára. I. kötet, az Erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár, 1888.

Az erdélyi törvényes királyi tábla számára (1777-ik esztendőben adott) rend szabás, mely magyarra fordítottatott Marus-Vásárhelyt 1825-ik esztendőben. Kolosvárt, a Királyi Lyceum betüivel, 1828.

Császári nyiltparancs. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 38. sz.

Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz.

9.5. Felhasznált szakirodalom

1. *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyház új szervezete.* Kolozsvártt, Gámán J. örökösei Ny., 1871.
2. BAILEY, Joanne: *Unquiet lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800.* New York, Cambridge University Press, 2003.
3. BAJUSZ Ferenc: *Egyházjogtan. I. Történeti rész.* Budapest, 1989.
4. BALLAGI Aladár: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára. Irta Kováts Gyula jogtudor, hitesügyvéd stb. Budapest, 1883. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. 328 lap, ára 3 frt. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1883. 26. évf. 45. sz.*
5. BALLAGI Géza: *A protestáns pápens és a sajtó.* Budapest, Hornyánszky Ny., 1892.
6. BALOGH Elemér: Adalékok a házasság fölbontásának középkori kánonjogi előzményeihez. In: GÖRÖG Márta–HEGEDŰS Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia: Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogász pályafutásának 60. évfordulójára.* Szeged, Iurisperitus Bt., 2017.
7. BALOGH Elemér: *Egyházi bírászkodás a középkori Erdélyben.* Iustum Aequum Salutare, 2010. 6. évf. 1. sz.
8. BALOGH Elemér: *Középkori bajor egyházi bírászkodás.* Budapest, Szent István Társulat, 2000.
9. BALOGH Judit: *A magánjog átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma.* In: MEZEY, Barna–VÖRÖS Imre (szerk.) *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: Jogtörténészek 1848-ról.* Budapest, Logod Bt., 2001.
10. BARCZA Kálmán: *Házassági jogeset.* Jogtudományi Közlöny, 1879. 41. sz.

11. BÁRDI Nándor György: *Románia magyar történetírás 1920–1940 bibliográfiai gyűjtés*.
https://www.academia.edu/8464205/Rom%C3%A1nia_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%ADr%C3%A1s_1920_1940_bibliogr%C3%A1fiai_gy%C5%B1jt%C3%A9s._%C3%96ssze%C3%A1ll%C3%ADtotta_B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor
 (Letöltés: 2019. május 5.)

12. Bárdi Nándor–Bánda Melissa–Hunyadi Attila: *Magyar szakirodalom Románia – Erdély – romániai magyarság történetéről 1990–2000*.
https://www.academia.edu/9069198/B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor_-_B%C3%A1nda_Melissa_-_Hunyadi_Atila_Magyar_szakirodalom_Rom%C3%A1nia_Erd%C3%A9ly_rom%C3%A1niai_magyars%C3%A1g_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9r%C5%91_1990_2000
 (Letöltés: 2019. május 5.)

13. BÉLAY Vilmos: *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár (1867) 1916–1945 (1949): Repertórium*. Budapest, 1963. (kézirat) 4. o.

14. BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények: történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel*. Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1876.

15. BEÖTHY Zsigmond: *Az ev. házasságügyi új törvények gyakorlati magyarázata*. Pest, 1853.

16. BERTÉNYI Iván, Ifj.: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005.

17. *Biblia*. Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1990.

18. BLASIUS, Dirk: *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 74. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1987.

19. BOD Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod. Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.*
20. BOD Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különbféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytaikból és végzéseikből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836.
21. BOD Péter: *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv melyet néhai Bod Péter nyomán megbővítve anyanyelven irt 's közhasznu czélből kiadott kis baczoni Benkő László benedeki evangelico református pap, Kolozsvár, Az Evang. Reform. Kollégium betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1833.*
22. BOD Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia, repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur ex doctorum sententiis, patriae legibus, synodorum provincialium actis ac decisionibus determinantur.* Cibinii, in Typ: Publica Impressit Sámuel Sárdi, 1763.
23. BÓNIS György: *Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. ID. Szász Károly perjogi előadásai 1836.* Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1942.
24. BOZÓKY Alajos: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga. Irta Dr. Kolosvári Sándor, m. k. egyetemi jogtanár, erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, a kolozsvári egyházmegye házassági törvényszékének bírása. Kolozsvár 1875-1877.* Jogtudományi közlöny, 1877. 12. évf. 1. sz.
25. BÖHMER, Just Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans.* Halae Magdeburgicae, 1756.

26. BÖHMER, Justus Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans*. 1756.
27. BÖHMER, Justus Henning: *Institutiones juris canonici*. Halea–Magdeburgicae, 1741.
28. BRAUNEDER, Wilhelm–KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában*. (Frey Dóra–Horváth Edit ford.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.
29. BRUNNEMANNI, Johannis: *De jure ecclesiastico, tractatus posthumus, in usum ecclesiarum evangel. et consistoriorum concinnatus, accesserunt praelectiones ad regulas juris canonici ejusdem auctoris et index rerum locupletissimus*. Francofurti ad Viadrum, Schrey et Meyer, 1681.
30. BULLINGER Henrik: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior*. Buzogány Dezső (ford.). Budapest, Kálvin Kiadó, 2017.
31. CSECSETKA Sámuel: *Magyarországi evangélikus egyházjogtan*. 3. kötet. Pozsony, Wigand F. K. nyomdája, 1892.
32. DAEMPF Sándor: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. - Gyakorlati használatra, az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben, különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára, írta Sztéhlo Kornél köz- és váltóügyvéd stb. - Budapest, Franklin-Társulat 1885. I-XV és 1-248. l. Jogtudományi közlöny, 1885. 20. évf. 15. sz., 16. sz.*
33. EGYED Emese – JANCSÓ Elemér (szerk.): *Bod Péter önéletráisa*. Erdélyi ritkaságok sorozat 2. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2007.
34. DÁNÉ Veronka–SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.
35. DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. In: Notter Antal emlékkönyv dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest Szt. István-Társulat. 1941.

36. DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. Budapest Stephaneum Ny. 1941.
37. DEGRÉ Alajos: *A polgári házasság kialakulása Magyarországon*. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz.
38. DEGRÉ Alajos: *Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül*. Regnum – Egyháztörténeti évkönyv (1942-1943), 5. kötet. Budapest, Stephaneum Nyomda, 1943.
39. DEGRÉ Alajos–ANGYAL Pál: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat*. Budapest, Attila-nyomda Részvénytársaság, 1943. 110. o.
40. DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, Osterlamm Károly, 1863.
41. *Egyházkerületi közgyűlés*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 35. sz.
42. EÖTVÖS Károly Lajos–BEÖTHY Zsigmond: *Az egyházi közigazgatás kézikönyve I*. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1889.
43. FAZEKAS Csaba: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844*. Sárospataki Füzetek, 2001. Ú. F. 5. évf. 1. sz.
44. FEGYVERESI Zsolt: *Házassági ügyek a XVIII. század végén a Küküllői egyházmegyében a parciális zsinati jegyzőkönyvek tükrében*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica, 2007, 52. évf. 1–2. sz.
45. FEJÉR György: *Válasz Könyves Tóth Mihály vádolásaihoz a vegyes házasságok ügyében*. Religio és Nevelés 1842.
46. Ferenc József kézírata. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1860. 20. sz.

47. F-N A-R: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára. Irta: Sztehlo Kornél.* Budapest. Franklin-társulat. Ügyvédek lapja, 1885. 2. évf. 55. sz.
48. FOGARASI János: *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei.* Pest, Eggenberger József és Fia, 1845.
49. FRASSEK, Ralf: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit – Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums.* Jus Ecclesiasticum 78. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005.
50. FUCHS, Wilhelm: *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverehelichung geschiedener österreichischer Katholiken.* Wien, Manz, 1889.
51. GERGELY Károly: *Félszázados emlékiratok a vegyes házasságról.* Szatmár, 1892.
52. GESTRICH, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert.* Enzyklopädie deutsche Geschichte, 50. Band. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.
53. GESZTELYI NAGY László: *Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés.* Protestáns Szemle, 1941.
54. GILLIS, John R.: *For Better, For Worse: British Marriages, 1600 to the Present.* New York–Oxford, Oxford University Press, 1985.
55. GÓZONY György: *Egyházi törvénykezés Magyar-országban papok, ügyvédek, s perlekedők használatára.* Pest, Beimel Esztergami k. Beimel J., 1841.
56. GROTIUS, Hugo: *De Jure Belli ac Pacis.* Amsterdam, 1720.

57. GRÜNENFELDER, Lukas: *Das Zürcher Ehegericht, Eheschliessung, Ehescheidung und Ehetrennung nach der erneuerten Satzung von 1698*. Schultheiss, 2007.
58. GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712-1769), a történetíró*. Erdélyi Egyháztörténeti Könyvel 3. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2018.
59. HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési almanach 1886*. Képviselőház. Budapest, Athenaeum, 1886.
60. HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legújabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva*. Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865.
61. HERCZEGH Mihály: *Magyar házassági jog*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896.
62. HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig: A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.
63. HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010.
64. HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. Jura, 2005. 11. évf., 1. sz.
65. HERGER, Csabáné: *Das Protestantenpatent – aus Wiener Sicht*. In: BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok X*. Pécs, Publikon Kiadó, 2010.
66. HERGER, Csabáné: *Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung*, In: STEPPAN, Marcus–Gebhardt, Helmut (szerk.): *Zur Geschichte des Rechts: Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag*, Graz, 2007.

67. HOMOKI-NAGY Mária: *A magyar magánjog fejlődését befolyásoló jogforrások a neoabszolutizmus idején*. In: HOMOKI-NAGY Mária – KARSAI Krisztina – FANTOLY Zsanett – JUHÁSZ Zsuzsanna – SZOMORA Zsolt – GÁL Andor (szerk.): Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018.
68. HOMOKI-NAGY Mária: *Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog*. In: VERESS Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 337–357. o.
69. HOMOKI-NAGY, Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegyezés*. Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz.
70. HORSTMANN, Allen: *Victorian divorce*. Palgrave Macmillan, 1985.
71. HORVÁTH Attila: *Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga*. In: VERESS Emőd: Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018.
72. HUSZTI András: *Jurisprudentia hungarico-transsylvanica*. Cibinii, 1747.
73. HUSZTI, Andreas: *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica*. Cibinii, 1747.
74. ILLYÉS Géza: *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére*. Református Szemle, 1936. 29. évf. 261. o.
75. INCZE József: *Az erdélyi házasságokról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 14. sz.
76. IRINYI József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békekötések alapján*. Pest, Kilián, 1857.
77. JAKOB, Bettina: *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute*. Berlin, WDL, 2001.

78. JUHÁSZ István: *Székelyföldi református egyházmegyék*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 201. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 1947.
79. *Jurisprudentia Ecclesiastica seu Consistorialis Rerum & Quaestionum In Serenissimi ac Potentissimi Principis Electoris Saxon. Senatu Ecclesiastico & Consistorio Supremo Probe ventilatarum, maturo consilio deliberatarum, [et] accurato judicio decisarum Definitiones Succintas, Jure Divino, Canonico, Civili, Constitutionibus & Ordinationibus ecclesiasticis probatas, Rescriptis, Decretis & Responsis Electoralibus corroboratas exhibens*. Lipsiae, 1665.
80. KÁROLYI Árpád: *Br. Roszner Ervin. Régi magyar házassági jog*. Budapest. Franklin-társulat. 1887. – 492. lap, nagy 8-0. Századok, 1887. 21. évf. 840–845. o.
81. KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. 1. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
82. KÉRÉSZY Zoltán: *A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról*. Protestáns Szemle, 1935.
83. KILCHENMANN, Küngolt: *Die Organisation des züricherischen Ehegerichts zur Zeit Zwinglis*. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des schweizerischen Protestantismus. Band 1. Zürich, Zwingli Verlag, 1946.
84. KINGDON, Robert: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Harvard Historical Studies 118. Harvard University Press, 1995.
85. KISS Réka: *"Házastárs nélkül szűkölködvén"*. Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében. In: VARGYAS Gábor – HOPPÁL Mihály – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.
86. KISS Réka: *Egyház és társdalom a koraiújkorban a Küküllői Református Egyházmegyeiratainak tükrében (17-18. sz.)*. ELTE BTK, Néprajztudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2009.

87. KISS Réka: *Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy 17. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére.* In: BORSOS Balázs–SZARVAS Zsuzsanna–VARGYAS Gábor (szerk.) Fehéren, feketén I-II.: Varsánytól Rititiig: tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004.
88. KISS Réka: *Matrimoniális causák a küllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében.* In: KÓSA László–KISS Réka (szerk.) Fiala egyháztörténészek kollokviuma. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1999.
89. KISTELEKI Károly: *Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény.* In: Veress Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete, Kolozsvár, Forum Iuris, 2018.
90. KITONICH János: *Directio Methodica Processus Iudiciarii Iuris Consuetudinarii Incltyi Regni Hungriae.* Tyrnaviae, 1619.
91. KOCSIS Gyula – NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere (18-19. század).* Ceglédi Füzetek, 1993. 28. évf. 77–91. o.
92. KOCSIS Gyula–NAGY VARGA Vera: *A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján.* In: NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. Veszprém, MTA VEAB, 1989.
93. KOLOSVÁRY Bálint: *Husztai András erdélyi jogtanár és munkássága (1734–1742).* In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi szakosztályának kiadványai, 1910–1912. évi előadások. Kolozsvár, 1912.
94. KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885.

95. KOLOSVÁRY Sándor: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga*. Kolozsvár, Stein, 1877. (1877a)
96. KOLOSVÁRY Sándor: *Egyházkerületi törvénykezési jogunk kodifikációja*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. 7. évf. (1877b)
97. KOLOSVÁRY Sándor: *Jogos védelem*. Protestáns Közlöny, 1886. 16. évf. 5. sz.
98. KOLOSVÁRY Sándor: *Történelmi apróságok a multból*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 7. sz. 52–54. o., 8. sz. 61–62. o., 9. sz. 71–72. o., 30. sz. 238–239. o.
99. KOLOSVÁRY Sándor: *Visszapillantás*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 2. sz., 12. sz., 13. sz.
100. KOLUMBÁN Vilmos József: *Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században*. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben*. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019.
101. KOLUMBÁN Vilmos József: *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.
102. KOLUMBÁN Zsuzsánna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2009.
103. KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre*. In: HERMANN Gusztáv Mihály – KOLUMBÁN Zsuzsánna – RÓTH András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V*. Hargita, Csíkszerda, 2006.
104. KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Divorce in Odorhei County, during the 19th Century*. In: SAVANELI, Bidzina – NOSIKE, Austin O. – ALCOTT, Chriss – PACUKAJ, Sokol (ed.): *Book of Proceedings. 3rd International Conference on Human and Social Sciences*. Rome, MCSER Publishing, 2013.

- 105.KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Házasságra eröltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán.* In: Csíki Székely Múzeum Évkönyve VII. Csíki Székely Múzeum – Pro Print, Csíkszereda, 2011.
- 106.KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében.* In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Középpontban a család II. Túrkeve – Szolnok*, 2012.
- 107.KONCZ Ibolya Katalin: *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a Képviselőház előtt.* Publicationes Universitatis Miskolcensis, Series Juridica et Politica, 2013. 14. sz.
- 108.KONEK Sándor: *A házasságjog birói gyakorlatához. A házasságjog birói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasságjog szerint elégséges-e a kötelek felbontására az egyik házaspár részéről fenforgó gyűlölet?* Jogtudományi Közlöny, 1877. 12. évf. 51. sz.
- 109.KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában az "Erdélyi országgyűlési emlékek" alapján.* Kalocsa, Werner Ferencz, 1902.
- 110.KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestnas egyház jogi viszonyaira.* Budapest, Magyarországi Protestánsok, 1878.
- 111.KOVÁCS Beatrix: *A kötelekvédő szerepe az egyházi házassági eljárási ügyekben,* Doktori (PhD) dolgozat, Budapest, PPKE HDI, 2013.
- 112.KOVÁCS Eduard (berencei): *A vegyesházasság kérdése a negyvenes években.* Magyar Salon, 4. kötet.
- 113.KOVÁCS János: *Az atyafiság és sógorság tilos fokozatai a házasságban.* Sárospatak, 1855.
- 114.KOVÁTS Gyula: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben.* Budapest, Franklin-társulat, 1885. Magyar igazságügy, 1885. 23. évf. 6. sz.

- 115.KOVÁTS Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára.* Budapest, Eggenberger-Féle Könyvker, 1883.
- 116.KOVÁTS Gyula: *A párbér jogi természete.* Budapest, Pallas, 1886.
- 117.KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára.* Budapest, Franklin, 1888.
- 118.KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára.* Jogtudományi Közlöny, 1888. 23. évf. 3. sz. 4. sz. 5. sz. 6. sz. 7. sz.
- 119.KOVÁTS Gyula: *Felelet báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz.
- 120.KOVÁTS Gyula: *Felelet br. Roszner Ervin: „Régi magyar házassági jog” c. munkájára.* Budapest, Pallas, 1887.
- 121.KOVÁTS Gyula: *Felelet Sztehló Kornél úrnak.* Magyar igazságügy, 1885. 24. évf. 2. sz.
- 122.KOVÁTS Gyula: *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán.* Jogtudományi Közlöny, 1882. 17. évf. 18. sz., 19. sz., 20. sz., 21. sz., 23. sz., 24. sz., 25. sz., 27. sz., 28. sz., 29. sz., 31. sz., 32. sz.
- 123.KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben.* Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.
- 124.KUZMÁNY Károly: *Canones Synodi Budensis Evangelicorum H. C. anni. 1791.* In: *Urkundenbuch zum öesterreichisch – evangelischen Kirchenrecht.* Wien, Wilhelm Braumüller, 1855.
- 125.KUZMÁNY Károly: *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg.* Sárospataki Füzetek, 1859.

- 126.KUZMÁNY Károly: *Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálathoz*. Sárospataki Füzetek, 1859.
- 127.KUZMÁNY Károly: *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes*. Wien, 1860.
- 128.LECTOR: Kováts Gyula: *Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, 1883. Magyar igazságügy, 1883. 20. évf. 3. sz.
- 129.LUKÁCS Olga: *A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica, 2007. 52. évf. 1. sz.
- 130.LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újraszervezése a kálvini egyházszervezet tükrében*. In: PÁLFI József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015.
- 131.LUTZ, Alexandra: *Ehepaare vor Gericht Konflikte und Lebenswelten in der frühen Neuzeit*. Campus Verlag, 2006.
- 132.MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925.
- 133.MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925.
- 134.MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés (2. kötet)*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907.
135. *Martini Sylvani in illustri schola debrecina rectoris et professoris, triga divortialis, seu dissertationum theologicarum trias, De Causis Divortii, Catechetica Methodo per quaestiones et responsiones, pro captu faciliori digesta. Accessit appendix De*

Sponsalibus, eorumque Diremptionis causis. Debrecini, Impreffa Per Paulum Cassai, anno. 1690.

136. MÁRTON Tünde Mária: *Az egyház normáin túl. El nem fogadott válókok a Széki egyházmegye parciális zsinatainak jegyzőkönyvében.* In: EGYED Emese–PATKÓ László–WEISZ Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2013.
137. MÁRTON Tünde Mária: *Divorce in the Szék district during the mid-seventeenth century.* *Colloquia. Journal of Central European History*, 2009. Vol. 14.
138. MÁTAY Mónika: *Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái.* In: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 2000.
139. MÁTAY Mónika: *Törvénytörési játékok: válás Debrecenben 1793-1848.* Debrecen, 2006.
140. MEILI, Friedrich: *Geschichte und System des internationalen Privatrechts im Grundriss.* Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1892.
141. MIKÓ Imre: *Bod Péter élete és munkái.* Pest, Emich Gusztáv, 1862.
142. MIKSZÁTH Kálmán: *Páris almája.* In: Mikszáth Kálmán összes művei 75. *Cikkek és karcolatok 25.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
143. MITROVICS Gyula: *A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi házassági joggal.* Steinfeld J., 1895.
144. MÓRA Mihály: *Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint jogtörténeti és jogdogmatikai adalék a C. I. C. 1971. kánonjához.* Budapest, Szt. István Társ., 1941.

- 145.MÖHLE, Sylvia: *Ehekonflikte und Sozialer Wandel, Göttingen 1740–1840*. Reihe Geschichte und Geschlechter, Band, 18. New York–Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1997.
- 146.MUND, Wiebke: *Das preußische Ehescheidungsrecht in der Judicatur des Berliner Obertribunals von 1835 bis 1879*. Schriften zur Preußischen Rechtsgeschichte, Band, 5. Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008.
- 147.NAGY Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 1940. 155. sz.
- 148.NAGY Dóra: *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*. Történeti tanulmányok, 2013. 21. évf.
- 149.NAGY Lajos: *Egy száz éves császári rendelet*. Debreceni Protestáns Lap, 1886. 4. évf. 12. sz.
- 150.NAGY Lajos: *Eskető lelkész. A magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó egyház-jogtani ismeretek s az eskető lelkész teendőit meghatározó országos törvények, kormányrendeletek s egyházi rendszabályok rövid kivonata*. Debrecen, 1883.
- 151.NAGY Péter: *A házassági bíráskodás szervezeti kereteinek változásai a 19. századi erdélyi református egyházban*. Glossa Iuridica, 2019. 6. évf. 1–2. sz.
- 152.NAGY Péter: *Az erdélyi református házassági anyagi jog rendszere*. In: Miskolczi, Bodnár Péter (szerk.) XV. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2020. 101–110. o.
- 153.NAGY Péter: *A református házassági jog történeti szakirodalmá, különös tekintettel Erdélyre*. KRE-DIT, 2018. 1. évf. 1. sz. (2018b)
- 154.NAGY Péter: *A tudományos jogszabálygyűjtemények történetéhez – Corpus statutorum Hungariae municipalium*. In: BALOGH Judit – KONCZ Ibolya Katalin – SZABÓ István,

TÓTH J. Zoltán: 65 Studia in honorem István Stipta. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, 2017.

- 155.NAGY Péter: Az erdélyi református házassági jog forrásai a házassági törvényszékek fennállása idején (1868-1895). In: FURKÓ Bálint Péter (szerk.) Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2019.
- 156.NAGY Péter: *Erdélyi református egyházjog és a realiztikus történeti-jogi iskola.* Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz.
- 157.Nagy Péter: Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék működése. Jogtörténeti Szemle, 2019. 2. sz.
- 158.NAGY Sándor: *„Engesztelhetetlen gyűlölet” Válás Budapesten (1850–1914).* Budapest, Budapest Fővárosi Levéltára, 2018. (2018a)
- 159.NAGY Sándor: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században.* Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012.
- 160.NAGY Sándor: *Egy birodalom, két állam, sokféle törvény. Házassági jog és válás az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Fons, 2014. 21. évf. 4. sz.
- 161.NAGY Sándor: *A válás mint történelmi tapasztalat. Roderick Phillips: Amit Isten összekötött. A válás rövid története.* Aetas, 2006. 1. sz.
- 162.NAGY Sándor: *Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez, 1869-1895. A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai.* Jogtörténeti Szemle, 2005. 4. sz.

- 163.NAGY Sándor: *Budapesti válások – Kolozsváron, 1869-1895. A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata*. Fons, 2010. 2. sz.
- 164.NAGY Sándor: *Elváltak" és „válások". Családi állapot és jogintézmény a XIX. század második felében. Budapest (Pest-Buda) példája*. Korall, 2007. december. (2007a)
- 165.NAGY Sándor: *Osztrák válások Erdélyben, 1868-1895. Otto Wagner „erdélyi házassága"*. Fons, 2007. 3. sz. (2007b)
- 166.NAGY Sándor: *Piszkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében, 1882–1893*. Korall, 2008. június.
- 167.NAGY Sándor: *Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében*. In: HORVÁTH J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008.
- 168.NAGY, Sándor: *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe"*. In.: FISCHER, Karl (Hrsg.): Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Band 69/71. Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2018.
- 169.NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810)*. Studia Comitatus: Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, 1987. 18. évf. 99–122. o.
- 170.NAGY Varga Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810)*. In: KOCSIS Gyula (szerk.): Emlékeztető könyv régi ceglédiekről: Válogatás Kocsis Gyula-Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból. Cegléd, Magánkiadás, 2012.
- 171.NEMES István: *A vallásügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban*. Studia Theologica Transsylvaniensia, 2013. 16. évf., 2. sz.
- 172.NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályzásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt*. Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 3. sz.

- 173.NEMES István: *Az 1841.évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai*. Egyháztörténeti Szemle, 2014. 1. sz.
- 174.NEMES István: *Documents of the 1841 Intermarriage-Protestation Movement of Transylvanian Counties*. Egyháztörténeti Szemle, 2014. 15. évf., 1. sz.
- 175.NEMES István: *Kovács Miklós erdélyi püspök 1841. évi körlevele a reverzálisokról*. Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 4. sz.
- 176.NEMES István: *Reverzális-instrukció és vita a vegyes házasságokról az 1841-42. évi erdélyi diétán*. Studia Theologica Transsylvaniensia, 2011. 14. évf., 2. sz.
- 177.NESCHWARA, Christian: *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen*. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs. 2012. Band 2.
- 178.NYERGES Judit: *Bod Péter 1712–1769, Bibliográfia*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2002.
- 179.OBORNI Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018.
- 180.OLSEN, Viggo Norskov: *The New Testament Logia on Divorce. A Study of their Interpretation from Erasmus to Milton*. Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Band 10. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1971.
- 181.ÖRSI Julianna: *A túrkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vonatkozásai*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe III. kötet 8. Túrkeve*, 2000.
- 182.ÖRSI Julianna: *A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői*. Ethnographia, 2015. 126. évf. 3. sz.

- 183.ÖRSI Julianna: *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése*. Confessio, 2017, 41. évf. 3. sz.
- 184.Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867-1872)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2010.
- 185.PÉTERY Aladár: *A vegyesházasság és a vallásközi béke*. Protestáns Szemle, 1932.
- 186.PHILLIPS, Roderick: *Amit az Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- 187.PHILLIPS, Roderick: *Family Breakdown in Late-Eighteenth-Century France: Divorces in Rouen, 1792-1803*. Oxford, Clarendon Press, 1980.
- 188.PHILLIPS, Roderick: *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society*. Cambridge University Press; 1988.
- 189.PHILLIPS, Roderick: *Untying the knot: a short history of divorce*. Cambridge University Press, 1991.
- 190.POKOLY József: *A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig*. Protestáns Szemle, 1894. 17–29. o.; 100–122. o.; 162–177 o.; 235–251 o.; 305–323. o.
- 191.POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, Franklin-társulat, 1904–1905.
- 192.POLNER Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Budapest, Magyar Protestáns Irod. Társ. 1933.
- 193.PUFENDORF, Samuel: *De habitu religionis christianae*. Bréma, 1687.
- 194.PULSZKY Ágost: *Régi magyar házassági jog*. Irta: Báró Roszner Ervin. Kiadja a Franklin-társulat. Buda-Pest, 1887. Budapesti Szemle, 1887. 52. évf., 130. sz.

- 195.RABAA, Annika Lillemor Lara: *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert.* Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2011.
- 196.RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon.* Budapest, 1972.
- 197.RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke.* Magyar Könyvszemle, 1884, 9. évf., 58–86. o.
- 198.REIFFENSTUEL, Analekt: *Jus Canonicum Universum Clara Methodo Juxta Titulos Quinque Librorum Decretalium In Quaestiones distributum, solidisque Responsionibus, et Objectionum Solutionibus dilucidatum.* 1746.
- 199.REINER János: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra írta Sztéhlo Kornél. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-társulat 1890. (304 lap.).* Jogtudományi Közlöny, 1890. 19. sz.
- 200.RÉVÉSZ Imre, id.: *A tiszántúli generalis zsinat felelete Benkovics Ágoston váradi püspöknek, amidőn az a ref. egyházi zsinatok házasságügyi működését betiltani kezdette. 1700. jún. 27.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1876.7. évf. 4. sz.
- 201.RÉVÉSZ Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvészete.* Bibliográfiai gyűjtemény. (silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf)
- 202.RÉVÉSZ Kálmán: *A gyermekek vallásáról.* Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1894. 37. évf. 26. sz.
- 203.RÉVÉSZ Kálmán: *Az 1791. évi budai zsinat naplója.* Protestáns Szemle, 1896. 8. sz., 9. sz., 10. sz.

- 204.RÉVÉSZ Kálmán: *Felelet Báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára. Irta Kováts Gyula, jogi tudor.... kir. Ítéltáblai bíró. Budapest. 1887. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1888. 31. évf. 5. sz.*
- 205.RÉVÉSZ Kálmán: *XVII-ik századi házassági pörök az abaúji ref. egyházmegye jegyzőkönyvében. Történelmi Tár, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900.*
- 206.Rigó Balázs: *Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszmeáramlatok tükrében. Jogtudományi Közlöny, 2017. 72. évf. 2. sz.*
- 207.RILEY, Glenda: *Divorce. An American Tradition. London–Lincoln, University of Nebraska Press, 1997.*
- 208.ROES, Frank: *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive rechtsfortbildende Analyse ihrer Grundlagen unter dem Aspekt der Zeitgemässheit. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2005.*
- 209.ROßDEUTSCHER, Gabi: *Privateautonomie im Scheidungsrecht. Rechtshistorische Reihe, 133. Frankfurt am Main, Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1995.*
- 210.ROSZNER Ervin: *Néhány szó "Régi magyar házassági jog" című munkám védelméül. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz., 52. sz., 1888. 23. évf. 1. sz., 2. sz., 3. sz.*
- 211.ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül. Budapest, Franklin, 1888.*
- 212.ROSZNER Ervin: *Régi magyar házassági jog. Budapest, Franklin Társulat, 1887.*
- 213.RUGONFALVI KISS István: *Radvánszky György eljegyzése b. Petrőczy Erzsébettel. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1903. 68 o.; Rugonfalvi Kiss István: Radvánszky György házassági pöre /1724-25. Budapest, Hornyánszky V. 1903.*

- 214.RUSZOLY József: *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, Iurisperitus Kiadó, 2018.
- 215.SAFLEY, Thomas Max: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study*. Sixteenth Century Essays and Studies, Volume 2. Kirksville, Missouri, Missouri State University, 1984.
- 216.SEGESSER, Daniel Marc: „*Integrale Rechtsgeschichte*”: *ein interdisziplinärer Einblick in die Forschung in der Schweiz*. *Traverse: Zeitschrift für Geschichte*, 2013. Jg., 20., H. 1.
- 217.SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára*, Kolozsvár. *Aetas*, 1993. 3. sz.
- 218.SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1713-(1736)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000.
- 219.SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató*. *Aetas*, 2015, 30. évf., 3. sz.
- 220.SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.) *Ámor, álmom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, Universitas, 2002.
- 221.SIPŐCZ László: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint*. *Irta Dr. Kováts Gyula. 1883 A házassági törvényjavaslat a törvényhozás előtt*. *Irta Dr. Kováts Gyula. 1884*. *Magyar igazságügy*, 1884. 21. évf. 4. sz.
- 222.STALDER, Brigit: „*Der Ehehimmel begann schon früh sich zu trüben...*” *Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911*. *Geschichtswissenschaft*, Band 12. Berlin, Frank und Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2007.
- 223.STIPTA István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015.

- 224.STOLZ, Joachim: *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Rechte der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 1983.
- 225.STONE, Lawrence: *Road to divorce England 1530-1987*. Oxford, Oxford University Press, 1990.
- 226.STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Budapest, 1892.
- 227.STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Budapest, 1897.
- 228.STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Budapest, 1901.
- 229.STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, Nagel, 1888.
- 230.SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az európai “ius commune” közvetítője*. In: W. SALGÓ Ágnes – STEMLER Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999*. Budapest, Osiris–Országos Széchényi Könyvtár, 2001.
- 231.SZABÓ Béla: *Johannes Honterus (1498-1549)*. In: HAMZA, Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok. I. kötet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999.
- 232.SZABÓ Géza: *Egyházjogtan. IV. rész*. Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1978.
- 233.SZABÓ Károly: *A kolozsvári egyház törvényszéke Apafi Mihály parancsával szemben kijelenti, hogy Sárosi Zsuzsannát Bojtos Mihály törvényes özvegyének, „miglen Istenével és a szent gyülekezettel annak útja s módja szerint meg nem békéllik” nem hajlandó elismerni 1674*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879. 9. évf. 476. o.

- 234.SZÁDECZKY Béla: *A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon.* Kolozsvár, Ajtai Ny., 1899.
- 235.SZÁSZ Károly: Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1871. 21. sz.
- 236.SZÁSZ Károly: *Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseire. II.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 2. sz.
- 237.SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bírásokra.* Sárospatak, Doktori disszertáció, 2004.
- 238.SZEGEDI, Johannes: *Tripartitum juris ungarici tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti.* Tynaviae Berger, 1735.
- 239.SZENTPÉTERI KUN Béla: *Elhanyagoljuk a protestáns egyházjogot?* Református Élet, 1942. 9. évf. 23. sz.
- 240.SZEREMLEI Samu: *Két okmány 1848-ból a református vallásra áttérések és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánási örvidéken.* Sárospataki Füzetek, 1866. 7–8. sz.
- 241.SZILÁGYI Sándor: *A válóperek történetéhez.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1884. 6. évf. 11–12. sz. 541–544. o.
- 242.SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1891-1914.
- 243.SZŐCSNÉ GAZDA Enikő: *A Sepszi Református Egyházmegye válási jegyzőkönyvei.* In: BÁRTH Dániel – LACKÓ János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Báorth János tiszteletére.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2004.

- 244.SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin, 1890.
- 245.SZTEHLO Kornél: *A házasságjog birói gyakorlatához. Válasz Dr. Konek Sándor egyetemi jogtanár urnak ezen cím alatt a „Jogtud Közlöny” 1877. évi 51. számában közlött cikkére*. Jogtudományi közlöny, 1878. 13. évf. 1. sz.
- 246.SZTEHLO Kornél: *A magyar kir. Curia és a válóperek*. Jogtudományi Közlöny, 1883. 44. sz.
- 247.SZTEHLO Kornél: *Az ágy és asztaltóli elválasztás jogi hatálya protestans egyházjogi szempontból*. Jogtudományi Közlöny, 1872. 7. évf. 52. sz.
- 248.SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságokról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz.
- 249.SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Pesti Napló, 1886. 37. évf. 16. sz. reggeli kiadás.
- 250.Sztehlo Kornél: *Egyházi biráskodás*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 47. sz., 49. sz.
- 251.SZTEHLO Kornél: *Válasz Dr Kovács Gyula kir. táblai pótbíró urnák A házassági elválás joga című munkám felett a Magyar Igazságügy f. évi júniusi füzetében közölt bírálatára*. Jogtudományi Közlöny. 1885. 27. sz., 28. sz.
- 252.SZTEHLO Kornél: *Válasz dr. Reiner János cikkére a házassági elválás jogáról irt munkám tárgyában*. Jogtudományi közlöny, 1890. 25. évf. 25. sz.
- 253.SZTEHLO Zoltán: *A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon*. In: Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdájában, 1930.

- 254.SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó törvények és legfelsőbb rendeletek. Közelebbről a tiszántúli egyházkerületben lévő helv. hitvallású evangelicus lelkipásztorok részére kiadva.* Debrecen, 1853.
- 255.SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó újabb törvények s legfelsőbb rendeletek, a tiszántúli helv. hitv. ev. lelkipásztorok részére összeszedve.* Debrecen, 1854.
- 256.TAKÁTS Sándor: *Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai.* In: *Hangok a múltból.* Budapest, Athenaeum, 1930.
- 257.TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850-1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2017.
- 258.TIMON Ákos: *A párbér /lecticale/ a katolikus egyházjogban jogtörténeti tanulmány.* Budapest, Pesti Könyv Ny. 1882.
- 259.TÓTH Levente: *Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2002–2013 között.* In: Péntek János–Salat Levente–Sziszaki Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között.* I. kötet, Kolozsvár, Ábel Kiadó, 2015.
- 260.TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez.* Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978.
- 261.VARGA Norbert: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) létrejötte.* Debreceni Jogi Műhely, 2007. 4. évf. 4. sz.
- 262.VARGA Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.

263. VÉCSEY Tamás: *Régi magyar házassági jog. Irta báró Roszner Ervin. Franklin-társulat. Budapest. 1887. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 40. sz.*
264. VERESS Emőd: *Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben. Ad salutem civium inventas esse leges. Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára. 2019. 157–171. o.*
265. WENZEL Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere. Buda, Kir. M Egyetemi Nyomda, 1863–1864.*
266. Wenzel Gusztáv: *Magyar- és Erdély törvényhozásának s jogrendszerének párhuzama. Werbőczy óta. Magyar Academiai Értesítő, 1852. 12. évf. 2. sz.*
267. WIENFORT, Monika: *Verliebt, Verlobt, Verheiratet eine Geschichte der Ehe seit der Romantik. C. H. Beck, 2014.*
268. ZAMFIR Korinna: *A katolikus-református vegyes házasság kérdése Erdélyben a 20. században. In: MARTON József–BODÓ Márta (szerk.): Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történelméről. Budapest; Kolozsvár, Szent István Társulat, 2009.*
269. ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894 a vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban. 1. kötet, 1847-1872. Budapest, Boruth Ny., 1894.*
270. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. LADÁNYI Sándor (szerk.) Budapest, Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.*

10. SUMMARY

The dissertation aims to analyse the dogmatic and historical development of the marital jurisdiction of the Reformed Church in Transylvania.

Until the introduction of civil marriages in 1895, the churches possessed the right of declaring the marriage cases of their members in Transylvania in the second half of nineteenth century. All this time, in the motherland belonged these cases under the authority of civil courts.

The relevant sources and the related practice of material law is studied in detail, furthermore the process of the judicial forums of the Calvinist Church and the system of the courts thereof is scrutinized as well.

The most important source of the Transylvanian marriage law was the *Description of marriage law* [*Házassági törvény rajz; Synopsis iuris connubialis*], written by Peter Bod in 1763. That opus prevailed as a lawbook through the customary law until the end of the nineteenth century, and the influence thereof is demonstrated in the Act XXXI of 1894 on civil marriage. The systematizing works of church law played also an important role, but the most relevant issue of the law-developing activity of Calvinist ecclesiastic courts is the establishment of the Directive of 1882 *on the Procedure of the jurisdiction in marital cases in the Transylvanian Reformed Church District* [*Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben*], codified by the High Court of Marital Procedure.

Because of the contractual approach of the protestant churches, the Transylvanian Calvinistic marriage law applied not just the annulment, but also the termination of the marriages.

The practice of the Calvinist judicial forums is analysed as well. Priority attention is drawn to the data of the census of the diocesan courts of marital procedures, which were made about the caseload of the period between 1888–1892.

The Transylvanian marital jurisdiction procedure reflected to a very large extent of the institutions and solutions of the old Transylvanian procedural law, which was basically defined the structuring to long-term, short-term and shortest-term lawsuits as well. According to the characteristics of short lawsuits, marital jurisdiction strongly preferred the literacy, and the amicable procedures had an important role to facilitate the parties' activities, because the decision had to be given by the court on the second session.

The first-instance forums were the partial synods until 1868, and the cases had to be appealed automatically to the general synod, that had the right to pass the final judgement, thus the second-instance court had the right to review and revise the judgements of the first instance.

The High Court of Marital Procedures was established after the comprehensive reform of the system of the Transylvanian Reformed Church, which was the highest forum of marital jurisdiction in the Transylvanian Reformed Church. In parallel, the first instance was replaced by the diocesan courts of marital procedures.

Tudományos vezetői ajánlás

Nagy Péter: A házasság felbontásának dogmatikája, jogi normái és gyakorlata a 19. századi Erdélyben (Adalékok az erdélyi református Házassági Főtörvénszék történetéhez) című PhD értekezéséhez

A disszertáció készítője a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának általam meghirdetett „A magyar bírósági szervezet története” című témakörben vállalt kutatási feladatokat és ebből a tudományági részterületből állította össze értekezését. A jelentkezés elfogadásának témavezetői feltétele volt, hogy a címbeli kutatások eredeti levéltári források feldolgozására irányuljanak, és – mind az időhatárokat tekintve, mind földrajzi értelemben – átfoghatóak, az adott határidőre feldolgozhatóak legyenek. A témavezető határozott elvárása volt az is, hogy az értekezés használja fel a tárgykörben született köztörténeti részfeldolgozásokat, de igazodjon a doktori iskola szakmai profiljához, tehát vegye figyelembe az állam- és jogtörténeti tudományági részterület tematikáját, dogmatikáját és módszertani követelményeit és kövesse a tudományos műhely közelmúltban rögzített speciális elvárásait.

Nagy Péter értekezése – álláspontom szerint – megfelel a fenti kritériumoknak. A disszertáns az állam- és jogtörténet eddig ismeretlen részterületét dolgozta fel és olyan kérdéskört kutatott, amely területi-topográfiai szempontból (az erdélyi jogfejlődést tekintve) is hiánypótló jellegű. A közelítésmód is komplex, hiszen a házasság felbontásának elvi, normatív és gyakorlati nézőpontját egyszerre kívánja érvényesíteni. A címben meghatározott kutatási tárgy átfoghatónak bizonyult, így esélyt kínált egy komplex szemléletű, tárgyyszerű tudományos feldolgozáshoz.

Az értekezés készítője korábban is foglalkozott a korszak erdélyi jogtörténetével. Az OTDK-n I. helyezést elért diákkori dolgozatában Dósa Elek tudományos munkásságát foglalta össze, majd a magyar közigazgatási bíráskodás hazai történetének szakirodalmát kutatta. A PhD értekezéséhez szükséges elsődleges források feltárásához és feldolgozásához már a doktori tanulmányai kezdetén megfelelő módszertani jártassággal rendelkezett, így viszonylag korán elkészíthette az értekezés tárgykörébe vágó résztanulmányait. Ezeket széles körben hozzáférhetővé tette, több tudományos konferencián ismertette. Az értekezés készítése során számos erdélyi specialistával, a tárgykörrel foglalkozó köz- és egyháztörténésszel konzultált és felhasználta tapasztalataikat, hasznosította tanácsaikat.

A disszertáció forrásbázisát alapvetően az eddig feltáratlan levéltári dokumentumok képezik. A szerzőnek sikerült a szétszór, nehezen rendszerezhető egykorú forrásokat elvi keretbe illeszteni és dogmatikai szinten általánosítani. Fontosnak tartom azt is, hogy az értekezésben alapos és értő elemzést találunk az erdélyi református egyház házassági jogát összefoglaló, és ítélezési gyakorlatát jelentősen befolyásoló magánmunkálatokról, szakirodalmi közleményekről. A szerző a széles körű részvétellel folyó és számos érdemi megállapítást eredményező munkahelyi vita tapasztalatait is hasznosította.

A PhD értekezés számos új tudományos eredményt mutat fel. A szerző eredeti, eddig nem kutatott témakört választott, a református egyházjog olyan részkérdését vizsgálta és összegezte, amely napjainkig e szűkebb körben is feltáratlan volt. Nagy Péter az állam- és jogtudomány hasznára olyan tárgykört emelt tudományos szintre, amellyel eddig főleg köz- és művelődés-történészek továbbá néprajzkutatók foglalkoztak. Az értekezés irányadó műve lehet a tárgybéli intenzívebb erdélyi jogtörténeti kutatásoknak is.

Budapest, 2020. április 28.

Stipta István
tudományos vezető

Károli Gáspár Református EgyetemKároli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary
Állam- és Jogi Tudományi Kar | Faculty of Law

NYILATKOZAT

Alulírott ezennel kijelentem, hogy a doktori fokozat megszerzése céljából benyújtott értekezésem kizárólag saját, önálló munkám eredménye. A benne található – másoktól származó – nyilvánosságra hozott vagy közzé nem tett gondolatok és adatok eredeti leőhelyét a hivatkozásokban (lábjegyzetekben), az irodalomjegyzékben, illetve a felhasznált források között hiánytalanul feltüntettem.

Kijelentem továbbá, hogy a benyújtott értekezéssel azonos tartalmú értekezést más egyetemen nem nyújtottam be tudományos fokozat megszerzése céljából.

E kijelentésemet büntetőjogi felelősségem tudatában tettem.

Budapest, 2020. április 27.

aláírás

NYILATKOZAT

Alulírott Nagy Péter, (Neptun kód: N7MB26) nyilatkozom, hogy állam- és jogtudomány tudományágban nincs folyamatban fokozatszerzési eljárásom, illetve fokozatszerzési eljárásra való jelentkezésemet két éven belül nem utasították el, továbbá két éven belül nem volt sikertelenül zárult doktori védésem.

Nyilatkozom tovább, hogy nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve öt éven belül nem vontak vissza tőlem korábban odaítélt doktori fokozatot.

Dátum: 2020. április 27.

aláírás